

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

Тан Мазета і його доба
історія, культура, національна пам'ять
матеріали міжнародної наукової конференції

Видавництво «Темпора»

Київ 2008

ББК 63.3(4УКР)46 Мазепа
УДК 94(477)«16/17» Мазепа
М33

М33 Матеріали міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа і його доба: історія, культура, національна пам'ять» (15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава).

ISBN 978-966-8201-59-2

Редакційна колегія:

В'ячеслав Брюховецький, д. ф. н. (голова); Юрій Мицик, д. і. н.; Володимир Панченко, д. ф. н.; Олександр Удода, д. і. н.; Віталій Щербак, д. і. н.

Редактор-упорядник д. і. н. Віталій Щербак

Редактор — *Н. Чекмарьова*
Комп'ютерна верстка та макет — *Ю. Жарков*

Книга виходить за фінансової підтримки Міністерства освіти і науки України

ISBN 978-966-8201-59-2

© НаУКМА

© Темпора, 2009.

Слєбо до читачів

У світовій культурі XVIII–XX століть не так багато відшукаєш історичних постатей, які були б настільки популярні, як український гетьман Іван Мазепа. Література, музика, живопис, драматичний театр, а згодом і кіно, – стільки Муз «опікувалися» Мазепою! Одіссея його як унікального романтичного героя розпочалася ніби з легкого помаху руки Вольтера, який в «Історії Карла XII» зав’язав захопливий сюжет про коханця, притороченого суперником до дикого коня, що мчить степом. Після того ця любовна пригода (ясна річ, відчутно дофантазована поетичною уявою) ожила в поемах Д. Байрона і Ю. Словацького. А вже Віктор Гюго написав не про пригоди пристрасного коханця, а про Мазепу-гетьмана, козака-характерника, який після невдалої битви разом зі шведським королем полишає Україну. Згодом з’явилися романи, картини, опери...

Культурна Мазепіана така багата, що вона варта спеціальних міжнародних фестивалів, великих комплексних студій. А от із реальним, історичним Іваном Степановичем Мазепою, з науковим вивченням його життя та діяльності, епохи, в контексті якої він жив і гетьманував, справи складніші. В часи Російської імперії, а пізніше й за імперії радянської

Мазепа був підданий як церковній, так і світській анафемі — про нього просто було заборонено згадувати. Хіба що дозволялося підтверджувати ту анафему. Парадоксально, але й досі фахівців-істориків, які б займалися дослідженням доби Івана Мазепи, у незалежній Україні можна полічити на пальцях однієї руки! І це при тому, що йдеться про гетьмана, який тримав булаву від 1687 до 1709 р., залишивши яскравий слід в історії України, зокрема — в історії національної культури, освіти, церкви. Мазепа був політичним діячем європейського масштабу як за своєю освіченістю, культурою, так і за вмінням визначати стратегічні пріоритети. А це було дуже не просто після часів Руїни, в яку ввергли нашу землю амбітні карлики-проводирі, котрі не чули ваги булави, а лише тішилися нею. Правду сказав народ: «Від Богдана до Івана не було гетьмана»...

І ми бачимо, що лише сьогодні поволі приходить усвідомлення, що політичний вибір, зроблений Іваном Мазепою восени 1708 року, коли він підтримав Карла XII у війні з Петром I, не залишився лише епізодом початку XVIII ст. З відчайдушного вчинку гетьмана бере початок «мазепинство» як ідеологія боротьби за державну незалежність, за національну волю. Ім'я Мазепи стало символом визвольних змагань українства. Програвши Полтавську битву, гетьман Мазепа виграв, зрештою, в глибокому історичному сенсі: без «мазепинства» не було б України в її нинішньому статусі європейської держави. До цього треба було пройти шлях майже в триста років, але перший крок на ньому зробив саме Мазепа.

Пізнання Мазепи і його часу — довгострокова програма для науки. В цьому ж збірнику вміщено

матеріали, що віддзеркалюють один із моментів наукового осмислення постаті Івана Мазепи та його часу. 15–16 жовтня 2008 р. в Києві й Полтаві відбулася Міжнародна наукова конференція «Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять», в якій узяли участь дослідники з семи країн, — Австрії, Італії, Канади, Польщі, Російської Федерації, України, Швеції. Широкий тематичний спектр доповідей, виголошених ученими, підтверджує той факт, що доба Мазепи — надзвичайно важливий етап у політичній, мілітарній, культурній історії України.

Конференція відбувалася в контексті заходів, метою яких є відзначення 300-річчя подій, пов'язаних із воєнно-політичним виступом гетьмана Івана Мазепи й укладенням українсько-шведського союзу. Проведення її стало можливим передусім завдяки зусиллям наукових інституцій та громадських організацій, яким Оргкомітет висловлює щиру вдячність, — як і Міністерству освіти і науки України, яке посприяло виданню матеріалів конференції.

Хочеться вірити, що серйозний науковий форум, основні заходи якого відбулися в тій самій Києво-Могилянській академії, де свого часу навчався Іван Мазепа і яку він підтримував, будучи гетьманом, додасть імпульсів великій дослідницькій роботі істориків і культурологів над спадщиною, що має для України неопіненне значення.

В'ячеслав Брюховецький,

почесний президент НаУКМА, голова оргкомітету
Міжнародної наукової конференції «Іван Мазепа і його
доба: історія, культура, національна пам'ять»

Ίστορία

**Іван Мазепа у Великій Північній війні
1700–1721 рр.
(міжнародне та воєнно-політичне
становище Українського гетьманату)**

Видатний англійський письменник Оскар Уайльд висловив слушну думку, що «всі великі особистості приречені опинитися на рівні їхніх біографів». Очевидно, саме тому сучасні українські історики якось боязко поглядають у бік гетьмана Івана Степановича Мазепа й до цього часу не спромоглися на ґрунтовну наукову біографію свого співвітчизника (тут не враховуються численні науково-популярні версії, серед яких слід вирізнити книгу Сергія Павленка). Натомість нещодавно в Москві вийшла чудова біографія Івана Мазепа російської дослідниці Тетяни Таїрової-Яковлевої, задовго до того в Польщі побачила світ книга Владислава Серчика «Мазепа», а ще перед тим у Швеції – наукова біографія Мазепа Богдана Кетржинського, у США – монографія Олександра Оглоблина, у Німеччині – Бориса Крупницького, у Петербурзі – Миколи Костомарова, ну і, звичайно, цей ретроспективний історіографічний ряд започатковується короткою біографією українського гетьмана, що її видав у далекому 1834 році в Москві Дмитро Бантиш-Каменський.

У статті акцентовано увагу на: а) висвітленні зовнішньої політики гетьманського уряду Івана Мазепи на початку XVIII ст.; б) розкритті міжнародної та воєнно-політичної ситуації в ході Великої Північної війни 1700–1721 рр. у зв'язку з «українською проблемою»; в) аналізі політико-правового статусу різних частин Українського гетьманату. Адже відомо, що чергова Північна війна викликала великі зміни в міжнародному та внутрішньому становищі поліцентричної Козацької держави, що стали визначатися планами Московського царства, Данського королівства, Речі Посполитої, Саксонського курфюрства (т. зв. Північним союзом) з одного боку, і Швецією, Англією та Нідерландами – з іншого. Великий вплив на тогочасну міжнародну ситуацію продовжували здійснювати Османська імперія та залежне від неї Кримське ханство.

Історіографія «загальноєвропейської» Великої Північної війни початку XVIII ст. є надзвичайно великою й нараховує не один десяток наукових монографій та спеціальних наукових збірників. При цьому внесок українських істориків у вивчення Північної війни хоча і є поважним, але набагато меншим за доробок російських або ж шведських науковців. Відзначимо, що на сьогодні немає навіть окремої монографії на тему «Україна в Північній війні», якщо не рахувати працю Леоніда Мельника «Гетьманщина першої чверті XVIII століття». Поза тим треба відзначити доробок Миколи Андрусяка, Бориса Крупницького, Олександра Оглоблина, Теодора Мацьківа, Олександра Гуржія, Віктора Горобця, В'ячеслава Станіславського та Олексія Сокирка. Спираючись на попередників та на результати власних розвідок тогочасних подій, коротко викладемо

такі міркування стосовно проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища Українського гетьманату в Північній війні.

Отже, із вступом у серпні 1700 р. у війну російського царя Петра I його довголітній підданий гетьман «обох сторін» Дніпра Іван Мазепа відіслав йому на допомогу близько 10 тисяч українських козаків (Полтавський, Чернігівський, Ніжинський та два охочекомонних полки) на чолі з ніжинським полковником І. Обидовським. Але взяти участь у запрошній для росіян битві під Нарвою наприкінці листопада того ж року українці не встигли, а лише відзначилися в локальних сутичках зі шведськими військами поблизу Дерпта (суч. Тарту в Естонії), Нейгаузена, Гдова, Печер, Ряпина, Новокезерицька, Сиренська, Валок, Пери та Пскова. Протягом цього часу українці брали участь у неодноразових походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відзначалися в локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагосу, Ракобору, Алісти та інших міст Естляндії й Ліфляндії.

У 1701 р. Гадяцький полк на чолі з полковником М. Бороховичем, декілька тисяч запорожців та підрозділи правобережного полковника С. Палія допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу. Водночас, у вересні-жовтні того ж року, близько 17 тисяч українців у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського, двох компанійських полків на чолі з наказним гетьманом Д. Апостолом, а також кількох полків із Слобідської України сприяли витісненню шведів

з Псковщини¹. Українське військо підлягало під загальне командування воєводи Б. Шереметєва й за його наказом мало «ходити за рубеж непрестанно и чинить для прокормления себе загоны и воинский промысел над неприятельскими жилищами»². У результаті вдалих дій російських підрозділів та українського козацтва на Півночі протягом 1701 р. Шереметєву було присвоєно звання генерал-фельдмаршала та нагороджено орденом св. Андрія Первозванного.

У боях в гирлі Неви під Нотебургом (Орешек) та Ніеншанцом (Канци) протягом 1702–1703 рр. був задіяний Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом³. 12 тисяч козаків під керівництвом наказного гетьмана М. Миклашевського разом з російськими, польськими та литовськими частинами завадили військам Карла XII Густава оволодіти білоруськими землями. Зокрема, українці відзначилися під час штурмів Бихова та Могильова. Разом з тим треба зазначити, що згідно з висновками багатьох істориків, а також сучасного московського вченого В. Артамонова «російська війна за Балтику виходила за сферу як національно-українських, так і гетьманських інтересів»⁴. Хоча

¹ Военно-походный журнал генерал-фельдмаршала Б. Шереметева // Материалы Военно-ученого архива Главного штаба. – Т. 1. – СПб., 1871. – С. 80.

² *Цит. за:* Балашова Ю. П. Из истории Великой Северной войны // Ученые записки Московского областного пединститута. – Т. 74. – М., 1958. – С. 188.

³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; Київ, 2001. – С. 241.

⁴ Артамонов В. Позиции гетманской власти и России на Украине в конце XVII – начале XVIII века // Россия и Украина: история взаимоотношений. Сб. статей. – М., 1997. – С. 95.

питання щодо оволодіння південною частиною білоруських земель було одним з пріоритетних для гетьманських урядів України, починаючи ще від часів Б. Хмельницького.

За наказом Петра I на початку 1704 р. І. Мазепа посправ на допомогу Августу II Саксонському 5-тисячний підрозділ, а навесні того ж року задля упередження шведського наступу гетьман вступив на Правобережну Україну з 40-тисячним військом. У вересні того ж року козацькі полки на чолі з Мировичем змусили шведські війська відійти від Львова. Таким чином, протягом п'яти років, починаючи з квітня 1704 р. і до кінця 1708 р., Український гетьманат перебував під єдиною владою, а отже, стосовно цього періоду можна говорити про централізовану зовнішню політику васально залежної від російського царя козацької держави.

15 липня 1704 р. на зустрічі послів Речі Посполитої та Московської держави поблизу Нарви королівський представник, хелмський воєвода Т. Дзялинський заявив, що Польща не зможе вступити у війну проти Швеції у зв'язку з утриманням значних військових сил на своїх південно-східних землях. Окрім того, вона укладе союз із Росією лише в тому разі, коли та збройним шляхом придушить повстання правобережних козаків і змусить їх повернути зайняті міста польським урядовцям. Дзялинський також засвідчив керівникові російських дипломатів В. Головіну, що він не буде проводити подальші переговори, якщо Москва не виконає висунутих ним від імені Августа II умов¹. У відповідь на це

¹ Королюк В. Д. Вступление речи Посполитой в Северную войну (продолжение) // Ученые записки института славяноведения. – 1954. – Т. 10. – С. 332.

росіяни відповіли, що польський король мусить надати цареві право самому вибирати методи вирішення питання щодо непокірних українців. 17 липня 1704 р. Головін оголосив полякам власний проект, згідно з яким було вироблено текст мирного договору: Річ Посполита оголошує повстанцям на чолі з С. Палієм амністію, а Росія змусить їх до підпорядкування собі. Дипломатичний шлях розв'язання проблеми мотивувався тим, що збройне погамування повстанського руху може викликати заворушення на Лівобережній Україні, а також відтягнути значні сили росіян з театру бойових дій¹. Але річпосполитським дипломатам не сподобався такий варіант. На третьому засіданні польсько-російської комісії московські послы погодилися використати військові сили проти керівника повстання — полковника С. Палія, але лише в тому разі, коли він не складе зброю добровільно. Однак поляки продовжували твердо стояти на своєму. А тому тільки наприкінці серпня Голіцину вдалося вмовити їх визнати компромісний варіант і укласти 30 серпня 1704 р. мирний договір. З боку Росії четвертий пункт договору було доручено виконувати лівобережному гетьманові І. Мазепі, який ще в травні 1704 р. одержав від правобережного гетьмана Самуся козацької клейноди, що мали символізувати припинення повстання й перехід правобережців під протекторат російського царя і єдиний «гетьманський регімент»².

¹ Там же. — С. 332–334; Janczak J. Powstanie Paleja // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. — Seria A, № 23.* — Wrocław, 1960. — S. 148.

² Бібліотека Музею ім. кн. Чарторийських у Кракові, Відділ рукописів. — Од. зб. 529, арк. 188.

Після Андрусова 1667 р. та Вічного миру 1686 р. Нарвський договір 1704 р. вже вкотре засвідчував нехтування польським королем і російським царем інтересів Українського гетьманату, що полягали у прагненні до об'єднання. Адже вже вкотре після Андрусівського перемир'я 1667 р. узаконювався його поділ на лівобережну й правобережну частини. Лише оперативна міжнародно-правова військова ситуація змусила Петра I й Августа II на деякий час віддати Правобережну Україну під управління гетьмана І. Мазепа. Останній, з огляду на такий сприятливий момент, спробував використати домовленості між королем і царем на власну користь, якнайдовше утримуючи «польську» частину України під своєю владою.

У відповідь Швеція підписала т. зв. Варшавський договір 1705 р. зі своїм ставлеником С. Лещинським та його прихильниками в Речі Посполитій. Він мав антиросійське спрямування, а його положення юридично закріплювали військові успіхи шведської армії на землях Речі Посполитої, яка ставала васальною державою¹. Результати довгоочікуваного польсько-російського договору були мінімальними. Протягом 1704–1706 рр. Карл XII Густав отримав ряд важливих перемог на всіх фронтах воєнних дій — у Прибалтиці, Білорусі, Польщі та Литві. Зокрема, 1706 р. в Білорусі були розгромлені українські підрозділи полковників М. Миклашевського (під Несвіжем), І. Мировича

¹ Каминский А. Первые годы польско-русского союза 1704–1709 гг. (В связи с работами В. Конопчинского и Ю. Фельдмана) // Международные отношения в Центральной и Восточной Европе. — М., 1966. — С. 218.

(у Ляховичах), Д. Апостола (поблизу Клецька)¹. Але головну свою перемогу шведський король здобув на полях Саксонії. Здолавши армію Августа II Сильного, він змусив його 13 жовтня 1709 р. підписати Альтранштадтський договір про відмову Польщі й Саксонії брати участь в антишведській коаліції. Окрім того, Август II Саксонський був змушений зректися корони на користь С. Лещинського, а також виплатити Швеції велику контрибуцію.

У серпні 1708 р. І. Мазепа за наказом Петра I надіслав на білоруські землі, до Великого князівства Литовського, близько 7 тисяч козаків у складі Чернігівського, Стародубського та компанійських полків. Окрім того, невдовзі гетьман відправив під Смоленськ Ніжинський і Переяславський полки (бл. 3 000 чол.). На Правобережній Україні продовжували перебувати Гадяцький і Київський полки². Полтавський полк разом із компанійцями Кожуховського придушував повстання донських козаків на чолі з К. Булавиним. Отже, на момент входження до України шведських військ Карла XII Густава підрозділи українського козацького війська були розкидані на величезному театрі бойових дій – від Смоленська й Білої Церкви до Дону. Під безпосереднім керівництвом Мазепа залишалися тільки Лубенський, Миргородський, Прилуцький та декілька сердюцьких полків.

Перед тим Карл XII Густав добився ще одного успіху: під його протекцію перейшов досвідчений

¹ Оглоблин О. Назв. праця. – С. 242–243.

² Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т. 1. – СПб., 1871 – С. 639–640.

правитель Українського гетьманату Іван Мазепа. Причини й сам процес відмови І. Мазепа від протекції російського царя Петра I та перехід українського реґиментаря під зверхність шведського короля Карла XII Густава детально висвітлені у вітчизняній та зарубіжній історіографії¹. Узагальнюючи доробок попередників, слід зазначити, що переконливі військові перемоги короля Швеції Карла XII Густава на початковому етапі Великої Північної війни, капітуляція законно обраного короля Речі Посполитої Августа II на користь шведського ставленика Станіслава Лещинського, невдоволення в середовищі українського козацтва зарубіжними

¹ Слід вказати на укладену істориком О. Ясем «Вибрану бібліографію про гетьмана Івана Мазепу» розміщену в додатках (с.426–443) до монографії: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба (друге видання). – Нью-Йорк, Київ, 2001, а також підготовлену С. Павленком «Бібліографію публікацій та документальних матеріалів про гетьмана І. Мазепу та його добу», що нараховує 1 757 позицій (Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. – К., 2004. – С. 458–549.). Окрім того, див: Бантыш-Каменский Д. Н. Жизнь Мазепы. – М., 1834; Костомаров Н. И. Мазепа. Историческая монография. – М., 1882; Допрос Григория Герцыка об участии его в измене Мазепы // Киевская старина. – Т. V. – № 3. – 1883; Уманец Ф. Гетман Мазепа. – СПб., 1897; Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // 3 політичного життя старої України. – К., 1918. – С. 102–116; Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історико-філологічного відділу Української академії наук. – 1925. – Т. VI. – С. 234 – 246; Борщак І. Мазепа. Людина й історичний діяч // Записки НТШ. – Т. 152. – Львів, 1932; Андрусак М. Зв'язки Мазепа з Станіславом Лещинським і Карлом XII // Записки НТШ. – Львів, 1933. – Т. 152. – С. 35–61; Мазепа. Збірник статей. – Т. 1–2. – Варшава, 1938–1939; Королюк В. Д. Речь Посполитая, французская дипломатия и измена Мазепы //

походами та будівельними роботами, виснаження людських і матеріальних ресурсів Українського гетьманату на «балтійському фронті» Північної війни спонукали гетьмана І. Мазепу спочатку до кореляції усталеної орієнтації лівобережної частини гетьманату лише на Москву, а з 1707 р. — і до її кардинальної зміни вже на чолі об'єднаної на той час козацької держави. Названі причини підсилювалися накопиченням претензій козацької верхівки до свого довголітнього протектора й сюзерена — російського царя Петра I — через поступове обмеження ним владних повноважень гетьмана-регіментаря, політичної й економічної автономії та спроби реформування і підпорядкування української армії.

Известия АН СССР. Серия истории и философии. — М., 1951. — Т. 8. — № 1. — С. 69–87; Млиновецький Р. Гетьман Мазепа в світлі фактів і дзеркалі історії. — Торонто, 1976; Мацьків Т. Чи Мазепа справді запросив Карла XII в 1708 році // Збірник на пошану проф., д-ра О. Оглоблина. — Нью-Йорк, 1977. — С. 329–340;; Георгиевский Г. П. Мазепа и Меньшиков: (Новые материалы) // Исторический журнал. — № 12. — 1940; Шутой В. Е. Измена Мазепы // Исторические записки. — Т. 31. — 1950; Мазепа — людина й історичний діяч. — К., 1991; Сергійчук В. Кого зрадив Іван Мазепа? — К., 1991; Єнсен А. Мазепа. Історичні картини. — К., 1992; Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах. 1687–1709. — Мюнхен, 1993; Мазепа. Збірник статей. — К., 1993; Плохій С. В ім'я вітчизни: вірність і зрада Івана Мазепи // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 6. — К., 2006. — С. 267–282; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007; Мицик Ю. Івана Мазепа. — К., 2007; Kentrschynskij V. The Political Struggle of Mazepa and Charles XII for Ukrainian Independence // The Ukrainian Quarterly. — 1959. — Vol. XV. — № 3. — P. 241–259; Sybtelny O. Mazepa, Peter I, and the Question of Treason // Harvard Ukrainian Studies. — No 2 (June 1978). — P. 158–183; Mazepa and hiz Time: History, Culture, Society / Ed. G. Siedina. — Allessandria, 2004. — P. 334–366 та ін.

Досить інформативним й переконливим з огляду на перебування в українсько-шведському таборі та спілкування з багатьма козацькими старшинами, у т. ч. і з самим гетьманом І. Мазепою, виглядає запис у «Подорожньому щоденнику» сучасника — словацького просвітителя Даніела Крмана — щодо висвітлення мотивацій українського правителя та членів гетьманського уряду відносно зміни протектора для своєї держави: «Скликавши між тим приблизно тридцять надійніших полковників, він (Мазепа. — Т. Ч.) у них запитав: що треба робити і до кого хочуть вони приєднатися? Цар, мовляв, усі їхні вольності порушив: наслав до козацьких фортець московське військо, кожного року вимагає більшу кількість коней, відмовляється давати козакам обіцяну плату, відторгнув перед трьома роками три полки, які були до Козакії приєднані з Воротинського (?) воєводства (тут, очевидно, йдеться про полки Правобережної України. — Т. Ч.). Навпаки — від шведського короля, що перебуває вельми далеко, їхнім вольностям нічого не загрожує. Можна навіть думати про їхнє поширення. Король Карл ретельно дотримує своє королівське слово... Після цього всі з великою відповідальністю приєдналися до волі свого воєводи і, склавши присягу мовчання, відійшли...»¹.

¹ Даніел Крман. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709) / Упор. М. Неврлий. Переклали з словацької О. і Г. Булахи. — К., 1999 (переклад здійснено за виданням: Krman D. Itinerarium. Cestovný denník z rokov 1708–1709. — Bratislava, 1969). — С. 38.

Непідлеглість українського гетьмана московському цареві мали забезпечити нові протектори в особах монархів Польського та Шведського королівств. Наведемо лише одне з положень договору 1708 р. між Шведським королівством та Українським гетьманатом, який переконливо засвідчував васальне підпорядкування І. Мазепи королю Карлу XII Густа-ву: «Й[ого] К[оролівська] В[еличність] зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська...»¹. Очевидно, як стверджують історики, існувала й друга україно-шведська угода, що була укладена у квітні 1709 р. поблизу Великих Будиш. У ній відзначалося, що шведський король не буде укладати угоди з Російською державою до того часу, поки не визволить з-під влади царя Україну включно із Запорозькою Січчю. Окрім того, в цій угоді, очевидно, окреслювалися умови, на яких запорожці погоджувалися служити Карлу XII. Однак військова перемога Петра I поблизу Полтави в червні 1709 року стала переломною в ході Великої Північної війни й перекреслила не лише протекторат Швеції над козацькою Україною, але й над Річчю Посполитою².

Подальша участь гетьманського уряду І. Мазепи у військових подіях та дипломатичних переговорах

¹ Універсали Івана Мазепи (1687–1709). – Част. I. – Львів, 2002. – С. 66; Борщак І. Договір Карла XII і Мазепи // Стара Україна. – Львів. 1925. – № 1–2. – С. 12.

² *Бібліографія історичної літератури з історії Полтавської битви нараховує не одну сотню наукових праць учених різних країн, а тому вибірково назвемо основні з них:* Павловський І. Битва под Полтавой 27-го июня 1709 г. – Полтава, 1908; К 200-летию Полтавской победы, 1709–1900. – СПб., 1909;

країн Центральної, Східної та Південно-Східної Європи була тісно пов'язана з міжнародними планами шведського короля Карла XII Густава.

Безперечно, характеристика зовнішньополітичного кроку Мазепи має надзвичайно велику історіографічну традицію, у якій, на жаль, і до цього часу наявні суб'єктивні або ж ідеологічно заангажовані оцінки. Підтримуємо думку тих дослідників, які відзначали вмотивованість такого вчинку українського гетьмана з точки зору політико-правових відносин, що існували на той час у Центрально-Східній Європі в рамках стосунків «сюзерен/протектор – васал/протегований» і накладалися на систему міжнародних відносин ранньомодерної доби. Між державами-суверенами та державами-васалами існував «суспільний договір», який складався із взаємних прав та обов'язків і передбачав, що в обмін на «захист і пошанування правителів» з боку своїх протекторів підлеглі обіцяли їм «покору, службу і вірність». Такі домовленості передбачали взаємні добровільні зобов'язання, а їхніми основними елементами з боку європейських суверенів – королів та імператорів – були повага та забезпечення старовинних «прав і привілеїв» своїх підданих, необхідність їхнього військового захисту тощо. У разі невиконання

Козаченко А. И. Битва под Полтавой. – М., 1945; Тельпуховский Б. Полтавская битва. – М., 1947; Порфирьев Е. И. Полтавское сражение 27 июня 1709 года. – М., 1959; Полтава: К 250-летию Полтавского сражения. Сб. статей. – М., 1959; Adlerjeld G. Histoire militaire de Charles XII, roi de Suede. – T. I–IV. – Amsterdam, 1740; Stille A. Carl XII's falttagsplaner 1707–1709. – Lund, 1908; Kentrschynskij B. La propaganda politica en Ucrania en visperas de la batalla de Poltava. – Buenos Aires, 1954 *та ін.*

протекторами своїх обов'язків щодо протегованих держав їхні правителі — князі, графи, барони, курфюрсти, господарі, гетьмани та ін. — мали законне право на виступ проти володаря або ж зміну свого патрона на більш лояльного.

На нашу думку, у ході Великої Північної війни 1700—1721 рр. Іван Мазепа хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха I Вільгельма (1640—1688), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Прусьсько-го за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву *Fuchspolitik*. Нагадаємо, що з 1525 р. частина бранденбурзьких земель під назвою Пруського герцогства перебувала у васальній залежності від Корони Польської й лише під час Північної війни 1655—1660 рр. Пруссія звільнилася від зверхності польського короля. У січні 1656 р. Фрідріх I вирішив позбавитися протекторату Речі Посполитої й перейшов на чолі свого війська на бік його супротивника — шведського короля Карла X Густава. Та вже у вересні 1657 р. курфюрст надав військову допомогу колишньому патрону, польському королю Яну II Казимиру, але вже в обмін на підписання угоди про звільнення Пруссії з-під його опіки.

Проаналізувавши дії гетьмана Мазепа, який досить добре орієнтувався в лабіринтах тогочасної європейської політики, можна стверджувати, що в умовах Великої Північної війни він намагався повторити шлях Фрідріха I та добитися більших «прав і привілеїв» для українських станів, тобто вищого міжнародного політико-правового статусу для Українського гетьманату. Цього він хотів досягнути шляхом лавірування між російським та шведським

монархом, але з огляду на нищівну військову поразку Карла XII під Полтавою в червні 1709 р. ці плани так і не набули логічного завершення.

Разом з тим, у 1708–1709 рр. український правитель продовжив традицію полівасалітетної політики стосовно оточуючих монархічних дворів, яка розпочала впроваджуватися ще за доби Б. Хмельницького та його наступників на гетьманській посаді. Однією з причин досить частої зміни урядами І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Брюховецького, П. Дорошенка своїх протекторів протягом кінця 50–70-х років XVII ст. була неможливість забезпечення ними об'єднання Українського гетьманату під зверхністю того чи іншого монарха. Існували й інші фактори, що призводили до хитання українських правителів між династичними та станово-представницькими монархіями європейського й азійського континентів. І чи не найголовнішим із них було забезпечення королем Речі Посполитої, царем Московської держави, султаном Османської імперії, королем Шведського королівства (а саме в цьому чотирикутнику головним чином відбувалося «баражування» гетьманів від однієї до іншої протекції) кращих «вольностей» для Війська Запорозького як корпоративної станової організації, а також «прав та привілеїв» усіх вищих і середніх станів тогочасного українського суспільства – тих складових, що утворювали ранньомодерну Українську державу.

Окрім характеристики зміни зовнішньополітичного курсу гетьманського уряду Івана Мазепи, хочемо звернути увагу й на такі проблеми:

По-перше, переконані, що висвітлення участі козацької України в подіях чергової Північної війни

і тих міжнародних та воєнно-політичних процесах, які відбувалися в зв'язку з цим у Північній, Східній та Південно-Східній Європі, слід здійснювати в рамках дослідження не лише політики гетьманських урядів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, але й позиції козацьких очільників Правобережної України Семена Палія та Самійла Івановича (Самуся), а також маріонеткового відносно Московської держави (з 1708 р.) уряду гетьмана Лівобережної України Івана Скоропадського. Прискіпливої уваги потребує й вивчення політичних мотивацій та військових дій у ході Північної війни Коша Запорозької Січі на чолі з Костем Гордієнком.

По-друге, вступ шведської армії Карла XII Густава до Речі Посполитої у 1702 р. дивовижно збігся з початком чергового козацького повстання в її східних Київському та Брацлавському воєводствах. Як не дивно, але сьогодні можна робити припущення про існування певних домовленостей між представниками шведського короля й правобережними козацькими старшинами Семеном Палієм та Самусем. З огляду на плани молодого шведського монарха розколоти політичну еліту Польсько-Литовської держави (поділ на Сандомирську і Варшавську конфедерації), його інспірація козацького виступу в 1702–1704 рр. виглядає цілком імовірною. Польські історики Й. Йончак, а за ним А. Камінський відзначали, що саме повстання С. Палія не давало змоги Польщі вчасно вступити у війну зі Швецією. Більш того, події на Правобережній Україні відтягували й укладення двостороннього польсько-російського антишведського союзу.

По-третє, з огляду на військово-політичний союз між Москвою та Варшавою проти Стокгольма

на першому етапі Великої Північної війни почали справджуватися довголітні сподівання козацької еліти щодо об'єднання двох частин України під однією владою — з весни 1704 р. й до осені 1708 р. За домовленістю між Петром I та Августом II український гетьман ввів до правобережних земель України багатотисячне військо для допомоги польському королю у війні зі Шведським королівством. Але переконливі перемоги Карла XII у ході війни, складення Августом II своїх повноважень на користь шведського ставленика С. Лещинського, централізаторська політика Петра I щодо Українського гетьманату, а найголовніше — вступ шведської армії на територію Північної України змусили гетьмана Мазепу в жовтні 1708 р. відмовитися від зверхності московського царя й перейти на бік його ворога.

По-четверте, від часу поразки шведсько-українських сил у Полтавській битві Лівобережна Україна стала розглядатися російським урядом уже не як васально залежна союзницька держава, а як одна з провінцій (хоч і з залишками багатьох автономних ознак), що дісталася Росії на правах переможця у війні. Маріонетковий уряд гетьмана І. Скоропадського, хоча й намагався відстоювати «старовинні вольності» козацької України, поступово почав перетворюватися на такий собі «бюрократичний додаток» до державної системи новопосталої Російської імперії.

По-п'яте, у результаті подій Великої Північної війни та міжнародних угод 1711–1714 рр. на території Правобережної України був знищений козацький устрій, і вона остаточно перейшла під владу Речі Посполитої. По суті, російський цар

Петро I і турецький султан Агмед III «дарували» більшу частину Українського гетьманату польському королю в обмін на невтручання Польщі та її впливових європейських союзників у військове й дипломатичне протистояння між Москвою і Стамбулом за Молдавію, Причорномор'я та Приазов'я. Позиція ж козацького уряду Правобережної України на чолі з наказним гетьманом Самусем та полковником С. Палієм в умовах шведсько-польських військових дій на початку XVIII ст. полягала в намаганні витіснити владні структури Речі Посполитої з Правобережжя та об'єднанні з Лівобережною Україною під єдиною гетьманською владою і протекторатом московського царя. У зв'язку з ігноруванням Петром I таких політичних ініціатив правобережного козацтва воно з часом стало підтримувати наступника Мазепи гетьмана Пилипа Орлика.

По-шосте, з огляду на поразку московських військ у Прутській кампанії 1711 р., військову підтримку Шведського королівства, Османської імперії, Кримського ханства та прошведської шляхти Речі Посполитої П. Орлик в умовах Північної війни здійснював неодноразові спроби відвоювання території козацької України у короля Августа II та царя Петра I. Це робилося за допомогою військових походів та активного залучення міжнародної дипломатії, що, однак, завершилося поразкою реваншистських планів еміграційного українського уряду.

Отже, події Великої Північної війни 1700–1721 рр. не лише наклали значний відбиток на міжнародне становище поліцентричного Українського гетьманату, але й здійснили великий

вплив на зміну політико-правового статусу та внутрішньополітичного устрою його різних частин. Перехід гетьмана Івана Мазепи на бік Шведського королівства спонукав Російську державу, яка, по суті, стала переможцем у довголітній війні за геополітичне панування на Півночі та Сході Європи, переглянути своє ставлення до існування української автономії. У результаті воєнних дій та укладених мирних договорів між країнами, що брали участь у «загальноєвропейській» Північній війні початку XVIII ст., на Правобережній Україні було остаточно скасовано інститути козацької державності, а Лівобережжя зазнало незворотних перетворень у напрямку обмеження державно-політичних інституцій та впровадження імперських владних структур з боку Росії.

*Татьяна Таирова-Яковлева
(Санкт-Петербург, Россия)*

Иван Мазепа и Российская империя

Гетман обоих берегов Днепра Иван Степанович Мазепа, кавалер ордена Святого Апостола Андрея Первозванного, внес выдающийся вклад в создание Российской империи. Его отношения с Петром на протяжении восемнадцати лет имели характер тесного и взаимовыгодного взаимодействия.

Став гетманом в очень неблагоприятных для себя и Гетманщины условиях, будучи вынужденным принять Коломакские статьи, навязанные как В. В. Голицыным, так и старшиной (в данном случае и тот, и другие стремились к ослаблению гетманской власти), Мазепа был во многом заложником ситуации в России. Ослабление царской власти вследствие стрельеческих бунтов, падение Софьи и приход к власти партии Нарышкиных стали для гетмана счастливым случаем. После двух лет правления в условиях жесточайшего контроля со стороны Голицына и полновластия старшины Мазепа становится одним из ключевых участников событий 1689 года, когда к власти приходит Петр Алексеевич¹. В результате

¹ Подробнее об этом см. :Таирова-Яковлева Т. Г. Приятель гетмана-злодея. Как Мазепа Петра к власти приводил // Родина. — № 11, М., 2007. — С. 26–31.

гетман получает от Нарышкиных карт-бланш. Они утверждают новые Московские статьи, которые связывают Мазепе руки во внутреннем управлении Гетманщиной.

Увлеченный юношеским задором Петра, стремящимся сломать старую Россию и построить новую, европеизированную, Мазепа активно подключается к этим усилиям. Он становится важнейшим советником Петра в деле организации военных походов на юг, во внешней политике и в реформировании российского православия.

Роль гетмана в успешной организации и завершении Азовских походов нельзя недооценивать. Мазепа, разумеется, понимал, что успех на юге станет залогом прекращения татарских набегов, ставших в конце XVII века снова бичом для Украины. Поэтому продвижение России к Черному морю, уничтожение турецких приднепровских крепостей (построенных еще во времена Сагайдачного) и наконец — выгодный мир с Турцией были одинаково выгодны и Петру, и гетману. Оценивая вклад Мазепы в успех Азовских походов, нужно помнить, что до этого оба Крымских похода завершились полным провалом. А что еще более важно — столь же катастрофично закончился и Прутский поход, совершенный, казалось бы, победоносной армией Петра после Полтавы.

Победу Мазепы под Казикерменом и успехи украинских казаков под Азовом превозносили и патриарх Иоаким (далеко не самый лояльный гетману), и европейские государи. Самому царю вклад Мазепы тоже был ясен. В феврале 1700 года, после заключения мира с Турцией, Петр «пожаловал своего царского величества подданного войска запорожского обоих сторон Днепра гетмана Ивана

Степановича Мазепу за многие ево в воинских трудах знатные и усердно радетельные верные службы, которые он с его великого государя малороссийскими регименту своего ратными людьми против его великого государя неприятелей// салтана турецкого и хана крымского чрез тринадцать лет воинские многие храбрые победы чинил... И за те за все вышепомянутые ево гетманские воинские храбрые над неприятели знатные победы по своему царского величества премилосердному к нему осмотрению велел ево по имянному своему великого государя указу в своих к нему грамотах и во всяких посторонних писмах писати ево славного чина святого и перевозданного апостола Андрея ковалером. И во знамение вечные славы того вышепомянутого ковалерства дать ему гетману святой крест которой имеет он гетман всегда на себе носити: и в государственному посольском приказе и в приказе малыя Росии сей его великого государя указ записать в книгу а в розряд для ведома отписать память, а ему гетману на помянутое ковалерство дать свою великого государя жалованную грамоту»¹.

Милость царя не ограничилась пожалованием ордена и признанием Мазепы по заслугам вторым (после канцлера Федора Головина) человеком в создававшейся империи. Многочисленные ценные подарки и пожалования имений не шли в сравнение со следующим указом царя: в 1701 году Мазепе был объявлен указ, «что великий государь соизволяет на

¹ Российский Государственный архив древних актов (далее – РГАДА). Ф. 124. Малороссийские дела. Опись 1. 1700 год. – № 19. – Л. 3.

Самаре Новобогородицкой город с служилыми людьми и со всякими тамошними жителями кроме служилых же начальных людей вручить во владение своему царского величества подданному гетману и кавалеру и тот бы город во владение свое принял и намерение свое объявил, в каком поведении тому городу быть он присоветывает»¹.

Не менее тесным и успешным было и внешнеполитическое сотрудничество гетмана и царя. Материалы Батуринаского архива и Посольского приказа раскрывают масштаб и глубину этого сотрудничества.

Видимо, еще при первой личной встрече с Мазепой Петр был поражен знаниями Мазепы ситуации в Речи Посполитой, Турции и Придунайских княжествах. Эти знания высоко ценили многие русские дипломаты из Посольского приказа.

Тесное и плодотворное сотрудничество Мазепы с российским правительством на внешнеполитическом фронте проходило по ряду направлений:

— в сложных и, можно сказать, ключевых ситуациях к гетману присылали дьяков «за советом»;

— с ведома, а часто по прямому указу из Москвы гетман имел целую сеть агентов, которые поставляли ему сведения из многих соседних с Украиной регионов;

— имелась постоянная практика «докладов» гетмана царю и в Посольский приказ о полученных новостях.

Вот некоторые примеры «совещаний» Мазепы

¹ Там же. — Ф. 229. Малороссийский приказ. Опись 2. № 86. — Л. 118.

с русскими дипломатами. В августе 1690 года дьяк В. Постников встречался с гетманом в Глухове. Речь шла о ключевом тогда вопросе внешней политики России — отношениях с крымским ханом. Постникову был дан наказ «тайный за их великого государя печатью и велено ему тот наказ распечатати при мне гетману и чтобы я тих монарших дел у него выслушал»¹. Выйдя в «особую избу», Мазепа указ «ропечатал и всех описанных в нем монарших дел со вниманием выслушал и в конец выразумел». Царский двор опасался, что, несмотря на мирный договор с Польшей и «христианскую дружбу» и «брацкую обыкную дружбу» с римским цесарем, «цесарское величество и королевское величество з солтаном турским и з ханом крымским оставляючи их, великих государей, сами в мирные договоры вступити желают». Сведения эти в Москве получили от дьяка Ивана Волкова, русского резидента в Варшаве (о чем не замедлили подробно сообщить Мазепе). Постников передал гетману и копии статей, поданных турецкими послами римскому цесарю². Мазепа со своей стороны напомнил, что сообщал о тайных переговорах поляков с крымским ханом.

В связи с этим гетману предлагали «показати верную подданскую службу и радение» и тайно направить в Крым «доброго и имоверного человека». На это Мазепа высказал опасение, чтобы от такой посылки «бесурмане не взгорделисти не стали в деле

¹ Там же. — Ф. 124. Малороссийские дела. Опись 3. № 688. — Л. 1 об.

² Там же. — Л. 4.

своём высоки и взмерчивы, жебы о том не учинили ведома королевскому величеству полскому и от того бы не было противности вечному миру з стороны полскою учиненному. Ожебы бесурмане не причитали того стороне их великих государей безсилию боязни и страхованию». Поэтому гетман предлагал никакого специального посланца в Крым не посылать. Он подробно рассказал о сведениях, касавшихся настроения среди правящей татарской верхушки, и указал на одного пленного невольника, которого, по его мнению, можно было использовать для нужной Москве миссии. Мазепа детально объяснил, в каких именно выражениях он передаст данному невольнику тайное послание для хана. Именно такой путь он считал наиболее верным и безопасным: «Якие слова мои хоч бы и в Польшу пронеслися, не будут мети з них поляки причины до нарушения мирной приязне, понеже в tych словах нет ничего такого, чтоб было мирным договором и союзному постановлению противно. З такими словами преречоного черкеса без откладу на сих днех отпустити маю»¹.

Как мне представляется, только предвзятый взгляд может рассмотреть в этих советах и поступках Мазепы скрытое лукавство, и тем более — измену.

Данный документ содержит много примечательных выражений, ярко характеризующих гетмана. Легкое пренебрежение к недалеким людям: «А болше того ничего з его толмача за простоту и за плохость ума его немоглем вырази мети»². Или

¹ Там же. — Л. 11.

² Там же. — Л. 7об.

меткое выражение про Каменец-Подольский: крепость, «якая в Европе Брамою до входу назватися может»¹ — здесь он опередил самого А. С. Пушкина с его «окном в Европу».

Другой случай «совещания» по ключевому вопросу был в марте 1701 года, когда к гетману в Батурин приехал думный дьяк Борис Михайлов. При встрече один на один он тайно объявил о «секретных Его Царского Величества делах», спрашивая совета.

Встреча Мазепы с Михайловым (равно как и его переписка с Головиным) ярко свидетельствует, насколько, с одной стороны, велико было доверие Петра к гетману, а с другой, — какую серьезную роль Иван Степанович играл в российском государстве. Михайлов вручил Мазепе списки всех договоренностей, которые были заключены между Петром и Августом. Гетман принял их с благодарностью и просил разрешения оставить у себя, чтобы «прочеть спокойно самому наедине».

Мазепе сообщили, что Федор Алексеевич Головин предпринимал различные шаги, дабы склонить польских магнатов к войне со Швецией и добиться соответствующего решения сейма. В частности, планировалось пойти на подкуп. Но польский подканцлер Щука рекомендовал Головину дать от имени царя ряд обещаний, которые будут благосклонно приняты в Речи Посполитой. Эти обещания касались Правобережной Украины. Поляки хотели получить Трахтемиров, Стайки, Трипиле и ряд сел Стародубского полка, а также добиться разрешения заселять земли вокруг Чигирина. Михайлов

¹ Там же. — Л. 13.

подчеркнул, что полякам было заявлено о невозможности вернуть земли, которые «отданы по договорам во владение вечное Его Царского Величества Гетманом». Но все же он спрашивал, нельзя ли уступить эти области полякам, единственно чтобы Речь Посполитая присоединилась к войне со Швецией. Михайлов, в частности, предлагал только сделать вид, что соглашаются отдать требуемые земли, а затем «сыскав многое непостоянство Польское, от того им отказать».

Иван Степанович в осторожной и сдержанной манере высказался, что Трахтемиров, Стайки и Трипиле можно полякам отдать без особого ущерба. Но отдавать Чигирин, Канев и Черкассы (которые стояли пустыми) никак нельзя. Эти области, быстро заселившись, станут притягательными для всех недовольных, включая запорожцев, что затруднит управление пограничными областями Гетманщины. А Киев в этом случае останется единственным царским владением в Правобережье.

На второй встрече, которая состоялась на следующий день, Мазепа уже не был таким сдержанным. Он внимательно ознакомился с договорами Петра с Августом и счел их неразумными. По этим условиям Россия должна была предоставить Речи Посполитой деньги («казну») и войска. Обязанности же польской стороны в статьях вообще не были четко оговорены, что Мазепа не замедлил отметить. Кроме того, гетман здраво полагал, что в отношениях с Августом можно было довольствоваться обещанием только денег, или только войск. А уж в случае такой большой уступки (обещая и то, и другое) — следовало настаивать на «великом знатном деле». Впрочем, Иван Степанович тут же заметил, что вообще ни-

какого «доброго дела» он от поляков не ждет. Доказательств этому он привел множество, показав свою полную осведомленность в русско-польских внешнеполитических отношениях. В частности, он обвинял Речь Посполитую, что, получив большие территориальные уступки и денежное вознаграждение по условиям Вечного мира, поляки так и не утвердили его сеймом, не записали в конституцию¹. Много претензий Мазепа высказывал в адрес поляков и в связи с их покровительством униатам в Правобережной Украине. Например, в 1700 году поляки отдали униатам главный православный собор во Львове. Да и в недавних военных действиях гетман видел неискренность поляков, которые отступили от Риги, подставив тем самым русские войска под удар. Поэтому Иван Степанович советовал как максимально возможную уступку отдать полякам Трахтемиров, Стайки и Трипилье, но только если прежде сейм внесет в свою конституцию подтверждение Вечного мира.

Помимо генеральных совещаний, Мазепа не раз консультировал русских дипломатов по текущим вопросам. Например, в июне 1700 года гетман проинформировал Ф. И. Головина о неготовности владетеля молдавского господаря вступить в войну с турками. Он писал: «... вижу з его владетелева цифирного ответа, нету тепер на тое готовности и охоти»².

¹ Конституцией в Речи Посполитой называлось официальное решение сейма, опубликованное соответствующим образом.

² РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Опись 3. №1216. — Л. 1.

В сентябре 1705 года гетман писал И. Е. Украинцеву инструкцию об условиях, которых необходимо держаться в переговорах с турками по делу о разграничении земель¹. Делал это гетман в свойственной ему манере, кокетливо уверяя, что «будучи сам подаранном себе от Бога благорозумию в том искусным и совершенно знающим все хитрости биссурманские», Украинцев ни в каких советах не нуждается².

Свидетельства о разведывательной деятельности Мазепы разнообразны, а источники его информации были всевозможными. У него имелся целый ряд постоянных информаторов в Польше, которые посылали «цыфирные» (т. е. зашифрованные) сообщения. Среди сохранившихся информации имеются и «Статьи объявленные на сейме виленском, чего они желают», и «Розные ведомости, писаны латынским языком о поведении короля швецкого в Польше», и «Письмо из Варшавы как Сопега с королем швецким виделись в городе Визбелине», и «Тайное доношение о состоянии дел в Польше»³. Важные сведения поставляли Мазепе и польские сановники, видимо, имевшие какие-то особые с ним отношения: комендант слуцкой писал ему, что «шведы и с воеводиною виленскою к Варшаве пошли», воевода калишский описывал, «как король швецкой обещался в Ковне послов полских слушать»⁴.

¹ Там же. — № 1447.

² Там же. — Л. 1.

³ Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далее — Архив СПбИИ РАН). Ф. 83. Оп. 1. № 1. — Л. 57 об.; РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Опись 3. № 1422.

⁴ Архив СПбИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. — Л. 57.

Постоянным разведчиком Мазепы был «дозорца перевалочного перевоза», который сообщал «о приготовлениях турецкого султана, крымского хана и запорожцев для похода на малороссийские города» и вообще постоянно держал гетмана в курсе всех новостей на юге страны¹.

В свою очередь, Ф. И. Головин сообщал Мазепе об отчетах русских агентов. Так, в апреле 1700 года он подробно информировал гетмана о польских ведомостях, которые были получены от московского резидента в Польше Судейкина.

Третьим успешным направлением сотрудничества Мазепы с Петром были церковные реформы. После смерти в декабре 1700 года московского патриарха Адриана, что стало своеобразным подарком для Петра, можно было сломать старую систему и взять административно-судебную деятельность церковных органов в свое оперативное управление.

По именному царскому указу ведать религиозными вопросами поручалось Стефану Яворскому, а для административного управления церковными вопросами восстанавливался Монастырский приказ. Ликвидация патриаршества совпала с решением Петра продвигать украинское образованное духовенство в противовес реакционному московскому. Главной его целью было, конечно, утверждение царского единовластия, хотя и распространение просвещения он тоже приветствовал. Украинцы могли стать «естественными агентами вестерни-

¹ РГАДА. Ф. 124. Малороссийские дела. Опись 3. № 1420 и др.

зации и модернизации в церковной сфере»¹. В Москву они отправлялись с просветительскими надеждами, не предполагая, что их ожидало скорое разочарование.

Вскоре Яворский возглавляет Греко-славянскую академию в Москве, которая еще со времен Василия Голицына находилась под влиянием Лихудов. Теперь она срочно переделывалась на манер Киево-Могилянской, с привлечением с Украины профессорских сил. В том же 1700 году рязанским митрополитом становится другой выдвиженец Мазепы — Дмитрий Туптало, который также в своей митрополии открывает училище и начинает обучение духовенства. Еще один украинский иерарх — Филофей Лещинский стал митрополитом сибирским. Воспользовавшись своей властью, Яворский активно продвигал на ключевые позиции Российской империи представителей украинского просвещенного духовенства, которые открывали школы, распространяли труды своих учителей, пропагандировали образование и науку².

В заключение следует обратить внимание на характер тех личных отношений, которые имелись у Мазепы со многими российскими политическими деятелями петровской эпохи.

¹ Живов В. Из церковной истории времен Петра Великого. С. 42–46.

² Любопытный и малоизвестный факт: М. Ломоносов поступил в Холмогорскую школу, открытую выпускником Киево-Могилянской академии В. Волостковским, в которой преподавали также могилянцы. Именно там Ломоносов познакомился с «Грамматикой» М. Смотрицкого и «Арифметикой» Л. Магницкого и заложил основы своего интереса к наукам.

Говоря об этом, вновь приходится констатировать, что историография о Мазепе полна мифов. Некоторые из них крайне живучи, несмотря на их полную абсурдность. Другие имеют некоторые фактические основания. Один из таких мифов – вражда гетмана с Меньшиковым.

Сам факт этой вражды (хотя знаем мы о ней в основном от Орлика – источник, по моему мнению, крайне ненадежный), думаю, не вызывает сомнения, хотя внешне князя (оба получили титул князя Священной Римской империи) и вели себя přátельски (все же не даром Мазепа был достойным учеником Макиавелли). Думаю, историкам еще следует получше разобраться, что действительно стояло за отношениями Мазепа – Меньшиков. Но вот список тесных соратников и друзей Мазепы среди первых сановников зарождавшейся империи был гораздо шире.

Материалы Батурина архива, как уже опубликованные, так и готовящиеся к изданию, равно как и материалы РГАДА дают широкое представление о характере и размахе сотрудничества Мазепы с русскими вельможами.

Тесные, далеко не формальные отношения связывали Мазепу прежде всего со старшим поколением «петровских птенцов». Начнем с Ф. И. Головина, канцлера России, первого кавалера ордена Андрея Первозванного. Только в Батурина архиве сохранилось 114 писем Головина к гетману за период 1700–1706 гг. Эта переписка выходила далеко за рамки обычных деловых отношений. Головин полностью доверял Мазепе и полагался на его мнение. Вот характерный пример: 20 марта 1706 года канцлер спрашивал гетмана «о думном дворянине

Семене Неплюеве и о столнике Михайле Ртищеве и которой из них угоден, дабы при нем Мазепе быть и о том бы отписал»¹.

Особенные отношения сложились у Мазепы и с Б. П. Шереметевым, человеком близким к украинской культуре. Они были не только удачливые соратники по оружию — Шереметев разделял настороженное отношение Мазепы к «новому поколению» петровских любимцев. История дружбы Мазепы и Шереметева заслуживает отдельной работы.

Любезностями обменивался Мазепа и с думным дьяком А. Виниусом, посылал ему «вино и кабана»². В 1700 году легендарный князь-папа Н. М. Зотов просил Мазепу о заступничестве («чтоб ево имел во всяком призрении») в связи с отправкой своего сына «для науки в Киев»³. А вскоре уже сын Зотова благодарил гетмана «за любовь» и регулярно поздравлял его с праздником Рождества Христова⁴.

Возможно, один из ключиков к пониманию трагических событий 1707–1708 годов лежит как раз в личных отношениях Мазепы и петровского окружения. Смерть Головина и усиление «новой волны» — людей без «рода и племени», не знающих моральных преград, но по-собачьи верных царю (таких как Меншиков, Шафиров и др.) — полностью нарушили ту устоявшуюся модель отношений петровского двора и гетмана, которая складывалась

¹ Архив СПбИИ РАН. Ф. 83. Оп. 1. № 1. Л. 28–28 об.

² Там же. — Л. 47.

³ Там же. — Л. 40.

⁴ Там же. — Л. 58 об.

почти два десятилетия, и привели к трагическим непониманиям.

В заключение хочется привести приписку, сделанную секретарем Посольского приказа Степановым (который, видимо, по долгу службы имел постоянные контакты с гетманом) в его послании к Ивану Мазепе: «При сем я последний ваш слуга кланяюсь. Секретарь Степанов. Поздравляю вашу ясновельможность сим наступившим новым годом. Желаю дабы препроводити вам оной в добром здравии счастливо»¹. На документе стоит число: 3 января. Шел 1708 год...

¹ РГАДА. Ф. 229. Малороссийский приказ. Оп. 2. № 101. — Л. 253.

Ukraine and Sweden: constructing a shared history

The history of Sweden is not a controversial subject. Most Swedes think about their state's history as a continuity that has lasted for a millennium. They do not reflect upon the facts that the question about the origin of the state is wrapped in the misty history of medieval Scandinavia and that the state once comprised the territory of contemporary Finland and parts of contemporary Russia, and that a number of provinces in the Western and Southern parts once belonged to the state of Denmark-Norway. Until the contemporary state of Ukraine was internationally recognized in 1991, also by Sweden, most Swedes used to think about Swedish-Ukrainian historical relations in terms of «Swedish-Russian relations». It is a sad fact, but it is a fact.

The history of Ukraine is a controversial subject. The reason is that both historians and the people at large in three contemporary states, Belarus, Russia and Ukraine can trace the origins of their state back to *Rus'*, a medieval state that sometimes is called in historical works «Kievan Russia». The controversy appears if or when people today attempt to claim that their present state is the only true inheritor of the state tradition

from medieval Kievan Russia. Anyhow, here it is no reason to go into the etymology of the term «rus» or to write the history of all three contemporary East Slavic states. Suffice it to say that it is obvious that all three states are contemporary editions of medieval Rus', of Kievan Russia. It is obvious that in distinction to the other two states, contemporary Ukraine comprises the core area of the medieval state. Kiev was the capital of Rus' a thousand years ago, and it is the capital of Ukraine today.

Regardless of the questions of historical inheritance and continuity in history, it is possible to write about Swedish-Ukrainian historical relations. The writing must be re-conceptualized in such a way, that traditional Swedish historiography on Swedish-Russian relations must become re-formulated to include Swedish-Ukrainian, Russian-Ukrainian and Polish (-Lithuanian) – Ukrainian relations. This is particularly evident concerning the period between 1648 and 1709, i. e., the Polish-Swedish wars of the mid-17th century and the Great Nordic War at the beginning of the 18th century.

In the thirteenth century, Kievan Russia declined and ceased to be an international actor in its own right. After the Mongol invasion, the territory was divided between Muscovy and Lithuania, with Poland lingering behind Lithuania. If one wants to draw a straight line backwards from contemporary Ukraine, it is possible to argue that its history, as a tale of continuity in history, had its origin within the Polish-Lithuanian Commonwealth with the Union of Brest in 1596, when the Orthodox believers were forced to recognize the Catholic Church and the Pope in Rome as their nominal head. At the same time, the Cossack aristocracy in

the area of the big rivers Dnestr, Dnepr and Don and of the Black Sea coast aspired for an autonomous political position in the Commonwealth. Uniate religion and Cossack identification were preconditions for the emergence of a distinct political entity in the eastern borderlands of the Commonwealth, the Cossack state.

It is significant as a measure of the rather weak contemporary Swedish interest in the history of Ukraine in the 17th century that it took a Belarusian historian at Södertörn University College's Baltic and East European Graduate School to approach the question of Swedish-Ukrainian historical relations. In his dissertation on the relations of Sweden and the Grand Duchy of Lithuania, Andrej Kotljarchuk observed that after the Pereiaslavl agreement in 1648 between Tsar Aleksei of Muscovy and Hetman Bohdan Khmelnytsky the latter pursued an independent foreign policy and concluded agreements with Poland, the Crimean Khanate, Transylvania, Brandenburg-Prussen and Sweden. Kotljarchuk characterizes Khmelnytsky's Hetmanate as a «semi-independent state» and notes that Khmelnytsky called himself «duke of Kiev and Ruthenia». The latter concept denoted all the territories where the language known as «Ruthenian», i. e., Ukrainian, was spoken¹.

In the present context of trying to establish a Ukrainian state formation in the 17th century it is important to note the conscious «Europeanization» of higher

¹ Kotljarchuk A. *In the Shadows of Poland and Russia. The Grand Duchy of Lithuania and Sweden in the European Crisis of the mid-17th Century*. – Huddinge: Södertörn University College, 2006. – P. 236–7.

learning at the time. The bishop and poet Lazar Baranovich (circa 1593–1693) has been called the founder of baroque culture in the Cossack state. He studied at the academies in Vilnius and Kalisz and became acquainted with Spanish literature, at this time the epitome of European cultural modernity. He was a lecturer at Petro Mohyla's new Academy in Kiev in the 1640s, where both Latin and contemporary West European languages were taught. Baranovich propagated political and ecclesiastical independence from Muscovy. In order to spread European culture, he founded a printing shop, which published more than fifty books in «Slavic», i. e., Cyrillic, and Polish script. Baranovich's and Mohyla's cultural war was directed against both Muscovy and Poland. However, the inspiration was from Roman antiquity, the foundations of the European Baroque. Thanks to the Academy in Kiev, the Cossack state emerged as an outpost of European culture in the eastern part of the continent¹.

In Cossack foreign political schemes, Sweden stood out as a potential ally against both Muscovy and Poland. A Swedish connection would be a direct link to Europe; it is relevant for the argument that Sweden was perceived as being a European Great Power. On the other hand, the Swedish King Gustavus II Adolphus (r. 1611–1632) and his chancellor Axel Oxenstierna regarded the Cossack state as Sweden's potential ally in her struggle for supremacy in the Baltic Region. The common enemy at this time was the Commonwealth,

¹ Ryazantseva T. *Zmaliuvati Dumky*. («To Paint A Thought... Conceptism as a Trend of European Baroque Metaphysical Poetry»). – Kiev, 1999.

not Muscovy. Actually, in 1626 Sweden suggested to Muscovy that it would be advisable to encourage the Cossacks to rebel against the Polish crown. However, it was only thirty years later, after the agreement at Pereiaslavl, that Sweden recognized the Cossack state through the pact of Korsund in 1657. King Carolus X Gustavus's Polish war ended with the peace at Oliwa, and for the time being the Cossack state vanished from the Swedish foreign policy horizon.

When the Great Nordic War started in 1700, Hetman Ivan Mazepa was a vassal under Tsar Peter of Russia. In 1704–1705 the latter showed signs of willing to give large parts of Ukraine to the Commonwealth in order for King August to continue his war with Peter's adversary Sweden. The alternative candidate for the Polish crown Stanislaw Leszczyński, who was supported by King Charles XII of Sweden, laid claims on the whole Cossack state. In this situation it seemed fruitless for Mazepa to defend the independence of the Cossack state through an alliance with either Russia or Poland.

After the invasion of the Swedish army in the eastern part of the Commonwealth in 1708, Mazepa and four of his closest men swore to join Charles XII *and* Stanislaw Leszczyński against Peter, given, however, that in a future peace treaty the Cossack state would be recognized as an independent state. Charles XII issued a decree, which stated that Sweden supported the claims of the Cossacks and dismissed the plans of Leszczyński. It is fairly obvious that the Swedish idea was to try to create a friendly buffer state between the Commonwealth and Russia. Through the agreement of Velyki Budyshchi on 29 March 1709, Ivan

Mazepa became a vassal under the Swedish king¹. Three months later Tsar Peter defeated his overlord Charles XII at Poltava. This was not only the beginning of the end of Sweden's era as a great power. It was also the end of the aspirations for a Cossack state, for a Ukrainian state. Mazepa died in exile. Russia's victory over Sweden was sealed by the Peace of Ny-
stad in 1721. Ukraine vanished from the Swedish mind for 200 hundred years to come.

The first modern Swedish expert on East Slavic history and culture Alfred Jensen made a journey to Poltava in 1909 on occasion of the bicentennial anniversary of the battle at Poltava. He published a sympathetic travel report, but he reduced Ukraine and its people to a folkloristic picture and gave expression to some of the prejudices against the East Slav peoples in general and particularly the peasants, prejudices that were stock and trade in Sweden in the early 20th century. He portrayed Mazepa as a villain of little political impact². However, as a result of the Russian revolution in 1917 and the fall of the Russian empire in 1918, Jensen acknowledged the existence of Ukraine and Ukrainians in their own right. Together with the Chief Rabbi of Stockholm Marcus Ehrenpreis he published the book *The Ukrainians* in 1921. The book was an anthology with contributions by Ukrainian intellectuals, Mykhaylo Hrushevsky prominent among them³.

¹ Bohdan Kentrschynski, Ivan Mazepa. – Stockholm, 1962.

² Jensen A. *Mazepa: historiska bilder från Ukraina och Karl XII:s dagar* («Mazepa: Historical pictures from Ukraine and the time of Charles XII»). Lund, 1909.

³ *Ukrainarna* («The Ukrainians»). – Stockholm, 1921.

However, after that Ukraine was neglected among the Swedish public. The Holodomor was hardly acknowledged as the great catastrophe it really was. The next notable book on Ukraine was published in 1941, Stefan Szende's «The Dream on Ukraine»¹. At this time, the war between the Soviet Union and Germany had raised the prospect of the dissolution of the USSR. Szende acknowledged that there now were preconditions for the creation of a Ukrainian state. The reason was that Ukrainian was recognized as a national language in the Ukrainian SSR. In this fact he saw a basis for a Ukrainian national consciousness that could develop into a democratic stage and thus form the basis for statehood. Implicitly, Szende recognized the possibility of a Ukrainian state in the future.

In 1991, Ukraine attained independence and became a sovereign state. During the last seventeen years, the contacts between Ukraine and Sweden have been much more vivid and intense than was the case during the Soviet period. A consequence of the contacts is an interest in the historical relations between Sweden and Ukraine. Especially noteworthy as «places of memory» are the two bilateral agreements between the Kingdom of Sweden and the Cossack Hetmans Khmelnytsky and Mazepa in 1657 and 1709, respectively. The actual history is² well known and it has been touched upon above. However, it is very important to keep in mind that among

¹ Szende S. *Drömmen om Ukraina* («The Dream on Ukraine»). – Stockholm, 1941.

² Naumov A. «Predateli ili geroev?», *Russkii Mir.Ru. Ezhemesyachnyj zhurnal*, No 8, 2008 – P. 12–16.

the well-known historical actors involved, Peter I, Charles XII, Bogdan Khmelnytsky and Ivan Mazepa have been and are judged completely different by historians and among the broad public in Russia, Ukraine and Sweden. A hero for the one is the villain of the others. In contemporary Russian popular press, Ivan Mazepa has been labeled as a traitor of historical dimensions at the same level as Judas Iskariot, Brutus, Vidkun Quisling (Hitler Germany's puppet in occupied Norway during the Second World War) and General Lieutenant Andrei Vlasov. If one is to celebrate anniversaries of Swedish-Ukrainian historical relations, one is bound to stir up emotions among contemporary inhabitants of Russia, and possibly also among some people in Ukraine, Lithuania, Belarus and Poland as well.

Almost all inhabitants of Sweden do not know anything about Ukrainian history. In Sweden emotions will not be stirred up by anything related to Charles XII, Peter I or Ivan Mazepa, the main protagonists of the conflict in 1709. It is a fair guess that Peter is kept in high esteem among the inhabitants of Russia, whereas in the same quarters Charles XII will be regarded as an enemy and a villain and Ivan Mazepa as a traitor and renegade. A case in point is that the Russian Orthodox Church refuses to cancel the excommunication of Mazepa and that the Russian ambassador to Ukraine reacted to a suggestion that a statue of Charles XII might be erected outside the Museum of the Battle at Poltava by saying that such an act would be equally disgraceful to Russians as a statue to Hitler would be. Although I am convinced that most Swedes would accept a statue of Peter I in the Royal Garden in Stockholm, where there exists a statue of

Charles XII, this would be of no avail as a balance to a statue of the latter king in Poltava. Russians would find it quite in order with a statue of a Russian national hero in the capital of Sweden and the Swedes would hardly notice it.

These remarks on the tricentennial memory of the battle of Poltava are to suggest that although Swedish – Ukrainian and Swedish – Russians relations are fine today, for the time being, Ukraine cannot replace Russia in the historical consciousness of the Swedes. However, one can hope for Ukraine occupying its proper historical place in future Swedish historiography.

Teresa Chynczewska-Hennel
(Warszawa — Białystok, Polska)

Mazepa w polskiej historiografii

Niechaj mi wolno będzie rozpocząć ten referat wcale nie od historiografii ale od Juliusza Słowackiego, wspa-
niałego polskiego wieszczą epoki romantyzmu, znanego
i cenionego także w Ukrainie. Jego tragedia w pięciu ak-
tach zatytułowana «Mazepa» powstała w Paryżu w roku
1839, wydana tamże w rok później, wystawiona była
pierwszy raz w przekładzie niemieckim w Budapesz-
cie w 1847, w oryginale w Krakowie w 1851. Mazepę
Słowacki przedstawił inaczej aniżeli inni romantycy
George Byron, Viktor Hugo czy Aleksander Puszkina¹.
Ukazał go bowiem w młodości, jako dworzanina króla
Jana Kazimierza, uwikłanego w burzliwy i tragiczny
dramat dwojga zakochanych w sobie Amelii, żony woje-
wody z pasierbem Zbigniewem. We wszystko wplątany
został Mazepa, który stał się mimowolnym sprawcą nie-
szczęścia, w którym giną trzej bohaterowie, jak zresztą
przystało na zakończenie romantycznej miłości. Juliusz
Słowacki w genialny, ironiczny sposób ukazał w drama-
cie sarmacko — polską obyczajowość szlachecką, która

¹ Gąssowski Sz. Mazepa // Literatura Polska. Przewodnik En-
cyklopedyczny, PIW. — T. I. — Warszawa, 1986. — S. 646.

negatywnie wpłynęła na losy Polski. Historycy literatury jak najbardziej słusznie widzą w tym dramacie krytykę Jana Paska, który nie lubił bardzo Mazepy. Pasek opisuje spotkanie z późniejszym hetmanem w 1661 roku na wsi pod Zieloną Puszcą. Mazepa miał go bezpodstawnie oskarżyć o przynależność do antykrólewskiej konfederacji wojsk. W rok później na dworze królewskim w Warszawie Pasek dał mu w twarz, pomimo, że Mazepa przeprosił króla za oszczerstwo. Pasek opowiadał o romansie Mazepy z żoną Falbowskiego (Falibowskiego), sąsiada kronikarza z Wołynia. Sprawa się wydała, Mazepę przywiązać miano nagiego do konia, którego popędzono przez las do domu.

Zrobił z niego Pasek, powiedzielibyśmy dzisiejszym językiem – tandetnego podrywacza – który musiał ze wstydu uchościć z Polski¹.

W przeciwieństwie do wizerunku Paska, późniejszy hetman kozacki jest przedstawiony w dramacie Słowackiego jako człowiek pełen fantazji, odważny i szlachetny, był ulubionym paziem królewskim. Oto jakimi słowami zwrócił się król do wojewody, w akcie V, scenie III dramatu «Mazepa»:

«O, starcze zacięty!

Ja ci pazia zostawiam – lecz za jeden zdjęty;

Włosek z niego – za jedną plameczkę na części –

Ty mi odpowiesz głową...»².

¹ Pasek J. Pamiętniki, Wstępem i objaśnieniami opatrzył W. Czaplinski, Wyd. V, Wyd. Ossolineum, Wrocław- Warszawa – Kraków – Gdańsk 1979. – S. 211–212; 323–327; Kopański W. Mazepa // Słownik mitów i tradycji kultury. – T. II, część druga, Rzeczpospolita. – Warszawa, 2007. – S. 254–255.

² Słowacki J. Dzieła wybrane. Dramaty, pod red. J. Krzyżanowskiego. – T. 4, opracowała M. Bokszczanin. – Wrocław etc., 1983. – S. 325.

W świadomości ogólnej, w mowie potocznej, pamiętam z okresu mojego dzieciństwa, funkcjonowało słowo «mazepa» negatywnie. Czy to był wpływ Polska? Oznaczało ono, mazgaja, bekse, płacziwe dziecko, człowieka, który był skłonny do łez. Mówiło się «nie bez ty mazepo», «nie bądź mazepą»¹. Dziś, moja córka Alicja, zapytana o znaczenie tego słowa, miała skojarzenie jedynie z postacią historyczną i bardzo się zdziwiła, gdy dowiedziała się o jego dawnym negatywnym znaczeniu.

Przegląd literatury historycznej, której omówieniu trzeba by poświęcić nie jeden artykuł, rozpocznie Józef Feldman (1899–1946), historyk dziejów nowożytnych, wykładowca Uniwersytetu Jagiellońskiego i paryskiej Sorbony, archiwista Ossolineum we Lwowie, podczas wojny a następnie wykładowca na tajnym Uniwersytecie Warszawskim. Jego książka «Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709» (Kraków 1925) cytowana jest do dziś w historiografii nie tylko polskiej. Historyk ten korzystał między innymi z archiwów drezdeńskiego, watykańskiego, Biblioteki Czartoryskich i innych.

Feldman uważał, nie bez słuszności *par excellence*, że w latach 1708–1709: «Po raz ostatni wyłoniła się na widnokręgu politycznym dawnej Rzeczypospolitej sprawa Kozaczyzny w międzynarodowym jej znaczeniu, by wraz z tyloma innymi spłonąć w ogniu niszczącym wielkiej wojny północnej»².

¹ Mazepa // Słownik Języka Polskiego, PWN. – T. 2. – Warszawa, 1979. – S. 127.

² Feldman J. Polska w dobie wielkiej wojny północnej 1704–1709. – Kraków, 1925. – S. 302.

Powołując się na opinie o Mazepie hetmana wielkiego koronnego Hieronima Augustyna Lubomirskiego (ok. 1647–1706), Feldman pisał, że «dawny pokojowiec Jana Kazimierza szedł na szkodę Rzeczypospolitej dalej, niż sam Piotr»¹. Zmiana jego stosunku do Polski, była kręta, ale jak podkreśla Feldman, nie powinno to dziwić, gdy spojrzysz na osobowość hetmana i rozwój wypadków na Ukrainie w tamtym okresie. Wspólne plany Mazepy z Polską i oderwanie się od Moskwy nie przyniosło spodziewanych rezultatów, jak wiadomo. Rozwój wypadków i klęska Szwecji załamała jakąkolwiek szansę politycznych planów hetmana. Polski historyk okresu przedwojennego przywołał w tym miejscu między innymi *Theatrum Europeum* i stwierdził, że «Klęskę wojskową i polityczną przypieczętowała straszliwa anatema, jaką cerkiew prawosławna i biały car obłożyli Judasza – Mazepę za jego świętokradzki sojusz z heretyckim Szwedem i katolicką Polską, dawną gnębielką Kozaczyzny»².

Po wojnie zainteresowania historiografii skupiły się wokół kwestii społecznych i gospodarczych, w kontekście walki klasowej, zgodnie z wytycznymi marksistowskimi i rosyjskimi. Mazepa, oczywiście «zdrajca», nie zastanawiano się nota bene, kogo on w istocie zdradził i dlaczego, pojawiał się na kartach historiografii w latach sześćdziesiątych ubiegłego stulecia w związku z powstaniem Palija. Tak więc «zdrada Mazepy pokazała Rosji, jak wielki popełniono błąd zsyłając Paleja na Sybir (...)»³.

¹ Ibid.

² Ibid. – S. 306.

³ Janczak J. Powstanie Paleja, // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Wrocławskiego. Historia III. Seria A*, Nr 23, 1960. – S. 151.

Na szczęście, Piotr odwołał Palija z zesłania i przywrócił go do łask. Autor rozprawy o powstaniu Paliju, Julian Janczak, uważał, że Polska nie była w stanie poradzić sobie z powstaniem («rebelią»), i dlatego «zmuszona była szukać pomocy u feudałów rosyjskich, którzy przy pomocy Mazepy zlikwidowali ją ostatecznie»¹.

Podobnie, to jest w kontekście walk feudalnych ujmował sprawę Ukrainy – Jan Perdenia (1898–1973) historyk zajmujący się Kozaczyzną. On także uważał, że Mazepa był przede wszystkim przedstawicielem klasy feudalnej, która w ruchach chłopskich i kozackich widziała niebezpieczeństwo dla starszyny na Hetmańszczyźnie. Mazepa chciał, jego zdaniem zaprowadzić na «Prawobrzeżu taki układ stosunków klasowych, jaki istniał na Hetmańszczyźnie, i już obecnie [tj. w 1707r. – Т. Ч. Н.] zaczął forytować w obsadzeniu stanowisk na Prawobrzeżu przedstawiciele starszyny kozackiej z Lewobrzeża»².

W roku 1971 ukazała się książka Józefa Andrzeja Gierowskiego «W cieniu ligi północnej», w której nawiązał autor do przedwojennych badań Feldmana. Korzystał ten historyk powojenny z wielu archiwów, w tym także weneckiego, ale też pozostał pod dużym wpływem historiografii rosyjskiej, a przy tzw. «zdradzie» Mazepy, chętnie przywoływał publikacje «Woprosy Istorii» z 1949 roku, czy z wydawnictwo «Oczerk Istorii SSSR» z 1959 r. i inne. Gdy mowa na przykład o hetmanie wielkim koronnym Adamie

¹ Ibid. – S. 154.

² Perdenia J. Stanowisko Rzeczypospolitej szlacheckiej wobec sprawy Ukrainy na przełomie XVII–XVIII w. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1963, – S. 235.

Sieniawskim (1666–1726), który był bardzo ostrożny wobec projektów Mazepy, i który nie udzielił mu, jak wiadomo w decydującej chwili poparcia, Gierowski podsumował sytuację w ten oto sposób.

«Nie ulega wątpliwości, że ta decyzja Sieniawskiego zaważyła w znacznej mierze na załamaniu się samego powstania Mazepy, niepopartego zresztą przez lud ukraiński, jak również przyczyniła się do przekreślenia chimerycznych planów Leszczyńskiego ponownego oddania Ukrainy Zadnieprzańskiej w ręce magnatów i szlachty polskiej»¹.

W 1975 roku ukazał się w XX tomie Polskiego Słownika Biograficznego, obszerny biogram Jana (Iwana) Mazepy, herbu Kurcz pióra znanego historyka wojskowości, profesora Wiesława Majewskiego². Autor biografii Mazepy starał się zobiektywizować charakterystykę swego bohatera, zgodnie z przyjętymi zasadami Polskiego Słownika Biograficznego. W oparciu o dostępną mu literaturę przedmiotu i źródła historyczne starał się przedstawić tę postać z różnych stron jego działalności. Nie omieszkał w zakończeniu pokazać ogromny wpływ tej postaci historycznej i inspirację w twórczości wielu pisarzy, poetów, kompozytorów i malarzy. Stwierdza w końcu biogramu Iwana Mazepy:

«Kontrowersyjna postać Mazepy od czasów Voltaire'a budziła żywe zainteresowanie pisarzy, poświęcili mu poematy G. Byron, A. Puszkina („Połtawa“),

¹ Gierowski J. A. W cieniu ligi północnej. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1971. – S. 49.

² Majewski W. Mazepa Jan (Iwan). – Polski słownik biograficzny, t. XX, zeszyt 85. – Wrocław etc., 1975. – S. 294–299.

V. Hugo (w „Orientales“), tragedie J. Słowacki i R. von Gottschall, powieści J. T. Bułharyn, F. Rawita Gawroński i B. Łepkyj; występuje on w ludowych pieśniach ukraińskich, w „Wojnarowskim“ K. Rylejewa, pojawia się epizodycznie w „Karolińczykach“ V. von Heidenstama, w „Piotrze“ A. Tołstoja. F. Liszt skomponował o nim poemat symfoniczny, P. Czajkowski operę. Był tematem obrazów H. Verneta, L. Boulanger, T. Chasseriau»¹.

Nie wykorzystał autor biogramu Mazepy w Polskim Słowniku Biograficznym pracy Władysława Andrzeja Serczyka pod tytułem «Hajdamacy», wydanej w Krakowie w 1972 roku. Punkt widzenia profesora Serczyka jest bardzo istotny. Píše on mianowicie w swym eseju o hajdamaczyźnie przedstawionej *nota bene* na szerokim tle zjawisk w tej części Europy, iż zamiary hetmana kozackiego były czytelne. Wydaje mi się, iż Serczyk był pierwszym historykiem polskim, który w sposób tak jednoznaczny oceniał postępowanie Mazepy. Oto jego słowa:

«Hetman zamierzał zjednoczyć pod swoją buławą Lewo- i Prawobrzeże. Usunięcie Palija oraz obsadzenie przez własne wojska twierdz Ukrainy Prawobrzeżnej stanowiło faktyczną realizację jego zamysłów. Sytuacja nie pozwalała mu jeszcze [mowa o okresie bezpośrednio po traktacie w Narwie 30 VIII 1704 r. – T. Ch.-H.] na uwolnienie się od kłopotliwego zwierzchnictwa rosyjskiego. Piotr I traktował natomiast ziemie ukraińskie zarówno jako środek nacisku na Rzeczpospolitą, jak i – szansę na powiększenie imperium oraz wzmocnienie go w miejscu newralgicznego styku z interesami tureckimi»².

¹ Ibid. – S. 298.

² Serczyk W. Hajdamacy. – Kraków, 1972. – S. 42–43.

Krytycznie ocenił natomiast stosunek Mazepy do Zaporozców, który nazywał ich w korespondencji z carem, «psami». Zaporozie, jak to określił polski historyk «tkwiło solą w oku hetmana», który w pewnym momencie zastanawiał się nawet nad likwidacją Siczy¹. W ogólnej konstatacji Serczyk, odnosząc się do przegranej planów Mazepy, napisał, że Ukraina nie mogąc stworzyć samodzielnego państwa «musiała związać się z którymś z potężniejszych od niej sąsiadów. Rosja była partnerem najkorzystniejszym ze względu na bliskie pokrewieństwo językowe i tożsamość religii»².

Na uwagę zasługuje też interesująca, inna książka Serczyka «Połtawa 1709». Jeden z jej rozdziałów nosi tytuł «Sprawa Mazepy». Autor z przekonaniem utwierdza czytelnika, iż jak sam pisał w ten sposób.

«Sprawa Mazepy stała się jednym z centralnych wydarzeń całej wojny północnej. Działo się tak (i dzieje nadal) z wielu powodów. Historycy w zależności od poglądów politycznych, widzieli w nim albo wielkiego przywódcę nie tylko Kozaków, lecz całej Ukrainy, chcącego doprowadzić ją do samodzielności (nie bez osobistych korzyści), albo też odsądzali go od czci i wiary, uważając za wiarołomcę i zdrajcę, gotowego do zaspokojenia własnych ambicji do złamania największej i najuroczyściej złożonej przysięgi i spowodowania zguby narodu, z którego się wywodził»³.

¹ Ibidem. Historia Ukrainy. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 2001. – S. 135 i n.

² Ibidem. Hajdamacy. – S. 59.

³ Ibidem. Połtawa 1709. Seria: Historyczne bitwy. – Warszawa, 1982. – S. 60.

Autor pisze w swej książce o wykształceniu, znajomości języków obcych, dyplomacji i «galanterii» Mazepy, które to cechy pozwalały mu piąć się po drabinie kariery na dworze Piotra I. W roku 1700 Mazepa jako jeden z pierwszych został odznaczony Orderem Św. Andrzeja Apostoła (ustanowiony w roku 1698)¹.

Zwraca też uwagę, w oparciu o doniesienia nadchodzące do Moskwy, iż Mazepa bardzo cenił sobie współpracowników Polaków. Jak pisze Serczyk, na nich miał się oprzeć zapewne w przyszłości, w momencie reorientacji politycznej. Serczyk, pierwszy bodaj w polskiej historiografii omówił wnikliwie starania Mazepy o pozyskanie polskiego sojusznika, choć sytuacja w owym czasie była niezmiernie trudna. Zmienne nastroje panujące w Rzeczypospolitej, gdzie jak mówiło się wówczas w Polsce «jeden do Sasa, drugi do Lasa», powodowały, iż naciskano na Mazepę z różnych stron. Przypomnijmy tu starania księcia Janusza Wiśniowieckiego o pozyskanie Mazepy. Wojewoda krakowski zaprosił hetmana do siebie do Białej Krynicy, na chrzciny córki. Iwan – Jan Mazepa miał być jej ojcem chrzestnym. Na chrzcinach spotkał czterdziestokilkuletnią wdowę Janusza – Annę z Chodorowskich Dolską, z pierwszego małżeństwa Wiśniowiecką, *nota bene* ciotkę Stanisława Leszczyńskiego. Fantastyczne, jak pisze Serczyk pomysł Dolskiej, by Mazepa namówił Piotra I do poparcia Leszczyńskiego, miały rozbawić hetmana. Ale z drugiej strony, miały też dać mu asumpt do myślenia asekuracyjnego i zmiany opcji w wypadku przegranej Rosji.

Nie wchodząc już w dalsze, dobrze znane wydarzenia, warto tu podnieść sprawę ważnej edycji źródłowej

¹ Ibid. – S. 66.

Oresta Subtelnego, to jest publikacji listów do Adama Sieniawskiego, które wykorzystał w pracy profesor Władysław Andrzej Serczyk¹. Przytoczył jeden z ciekawych listów w końcowej części charakterystyki Mazepy. O hetmanie pisał zaś, że można jedynie domyślać się, iż «Mazepa powodowany osobistą ambicją, zachęcany świeżą legendą Chmielnickiego i jego następców, usiłował buławę hetmanów Ukrainy opromienić sławą własnych dokonań. Cara, mimo oficjalnych zapewnień o swym własnym do niego przywiązaniu, nie znosił, nie tylko zresztą on»².

Poruszając tu zaledwie częściowo, a w istocie wielki temat realnych możliwości powstania wolnej i niezależnej Ukrainy w początkach XVIII wieku, trzeba zdecydowanie wspomnieć o idei hadziackiej, która właśnie za czasów Iwana Mazepy, a więc pięćdziesiąt lat później odżyła na nowo³.

Zajmowała mnie ta kwestia przed kilku laty, dysktowaliśmy nad nią wspólnie na forum międzynarodowym, z historykami ukraińskimi i włoskimi nad Lago di Garda w 2002 roku⁴. Idea unii hadziackiej, skonstruowaliśmy wszyscy, była trudna do wcielenia jej w życie

¹ On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski. 1704–1709. Edit. O. Subtelny. – New York, 1975.

² Serczyk W. Poltava 1709. – S. 100.

³ Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później // Kwartalnik Historyczny. – № CIX, 2002/3 (Specjalny numer dedykowany Prof. Zbigniewowi Wójcikowi w związku z Jubileuszem osiemdziesięciolecia urodzin). – S. 135–146.

⁴ Ibidem. „The Idea of the Union of Hadjač Fifty Years Later, w7 Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società, Mazepa and his time. History, culture society, ed. by G. Siedina, Edizioni dell’Orso. – Alessandria, 2004. – S. 55–69.

tak w 1658 roku jak i pół wieku później. Przyczyn tego stanu rzeczy było wiele, i nie miejsce tu na ich analizę. Omówienie tego zagadnienia z pewnością zainteresuje w przyszłości nie jednego historyka.

Ostatnio, niestety ukazała się w Polsce pozycja książkowa, Andrzeja Andrusiewicza «Cywilizacja rosyjska», w której autor jest dosłownie tubą dawniejszej historiografii wielkorosyjskiej i sowieckiej. Oto fragmenty dotyczące Mazepy, nota bene autor powołuje się w nich na pracę Oresta Subtelnego, zamieszczonej w «Harvard Ukrainian Studies», z błędnym cytowaniem oraz na oceny Kostomarowa z jego książki «Мазепа. Исторична монографія» (Moskwa 1883).

«Doraźne interesy Mazepy i niskie pobudki pchnęły go do konfliktu z Rosją. Do zdrady skłoniła go również oportunistyczna ocena politycznych i militarnych szans Rosji i Szwecji. Przez dwadzieścia lat służył carowi. Nie mógł się jednak pogodzić z „nową polityką“ Piotra, dążącego do utworzenia „regularnego państwa“, które niszczyło prawa i wolności etnosu kozackiego oraz odrywało od tradycyjnych korzeni nową szlachtę ukraińską. Na początku wojny kozackie zagony kierowane przez carskich oficerów walczyły w imię interesów Rosji. Mazepa chciał odwrócić ten trend, ale bez większego powodzenia. Hetman wołał szwedzki protektorat nad Ukrainą aniżeli perspektywę likwidacji ukraińskiej autonomii. Nie wszyscy Kozacy popierali politykę hetmana. Większość wojska nie udzieliła mu poparcia w walce z Rosją. Spodziewane na Ukrainie antyrosyjskie powstanie nie wybuchło. Do Moskwy płynęły donosy na Mazepę, który rzekomo zamierzał poddać Polsce całą Małorosję. Przebywających w rezydencji hetmana w Butyrynie [powinno być Baturynie. — *T. Ch.-H.*]

jezuitów oskarżano o uknućie antyrosyjskiej intrygi i nakłanianie Mazepy do zdrady»¹.

W tym mniej więcej tonie jest napisana cała książka, nie dziwi więc brak przynajmniej refleksji nad sprawą Mazepy. Tak więc polski historyk powielił punkt widzenia Kremla.

To był ewenement i trudno mi znaleźć podobnie napisaną publikację. W porównaniu z podręcznikami zalecanymi studentom np. nieżyjącego Emanuela Rostworowskiego², czy profesora Zbigniewa Wójcika³, oraz Natalii Jakowenko⁴ (należy w pewien sposób do naszej historiografii dzięki jej podręcznikowi w polskiej wersji językowej) jest to curiosum.

W zakończeniu mogę stwierdzić z pewnym żalem, iż brak jest na gruncie polskim dobrej monografii o Janie – Iwanie Mazepie – Kołodyńskim. Z pewnością czeka po prostu ta postać historyczna na swego badacza.

¹ Andrusiewicz A. *Cywilizacja rosyjska*, Tom drugi, *Książka i Wiedza*, – Warszawa, 2005. – S. 161–162.

² Rostworowski E. *Historia Powszechna. Wiek XVIII*. – Warszawa, 1977.

³ Wójcik Z. *Dzieje Rosji 1533–1801*. – Warszawa, 1971.

⁴ Jakowenko N. *Historia Ukrainy od czasów najdawniejszych do końca XVIII wieku* – Lublin, 2000.

Сергій Павленко (Чернігів, Україна)

«Народна війна» під час військової кампанії 1708—1709 рр.

Про «народну війну» проти шведів в 1708—1709 рр. існує стільки літописних повідомлень, спогадів, щоденникових записів учасників походу, що брати її сьогодні під сумнів — начебто марна, задалегідь програшна справа. І все ж таки у, здавалося б, добре дослідженому питанні є моменти, які актуально розглянути, проаналізувати, переосмислити по-новому.

Історик І. Логмель, наприклад, писав, що в 1708 р. «при наближенні ворога жителі розбігалися по лісах, палячи села і знищуючи всі запаси»¹. Насправді ж, як дізнаємося з депеш полкових офіцерів, Білорусію випалювали підрозділи російської армії. П. Вершигора у своєму дослідженні «Військова творчість народних мас» зазначав: «Петро I, розгадавши напрямок руху шведської армії, наказав чотиритисячному загону російської кавалерії під командуванням генерала Інфлянта випередити шведів і на їх

¹ Логмель І. Боротьба білоруського народу проти іноземних гнобителів у XVIII столітті. // Полтавська битва. 1709—1939. — К., 1940. — С. 162.

шляху знищувати запаси продовольства, руйнувати дороги, мости. Цей загін перерізав шлях авангарду шведів, захопив Стародуб і Новгород-Сіверський»¹. Далі дізнаємося, що згадана російська частина вже 12 жовтня випалювала українські села. 17 вересня 1708 року шведський перебіжчик Неман свідчив, що голодні підрозділи армії Карла XII «йшли все по місцях горілих»². Ад'ютант Петра I Федір Бартенєв доповідав Меншикову про те, як війська російського генерала Інфлянта «деревни и мельницы кругом неприятеля все жгли»³. Як позитивний факт російська історіографія називає появу в цей час народних месницьких загонів. Насправді ж, довідуємося з донесення того-таки Ф. Бартенєва, вигнаним зі спалених сіл людям не залишалось нічого іншого, як «собраться компаниями» в лісах, вважаючи, звичайно, своїми ворогами шведів, через яких вони потрапили в таку скруту.

Олександр Меншиков уважно спостерігав за виникненням ворожих настроїв проти росіян у білоруській глибинці. «А когда мы здесь куда ни приедем, — доповідав він царю, — такую нам чинят приязнь, что не токмо в деревнях ни единого хлопа, но и в панских дворах никого не получаем, а провожатого нигде сыскать не можем: все заранее, как могут, со всем по лесам убираются. Также видя то,

¹ Вершигора П. Військова творчість народних мас. Історичний нарис. — М., 1961. — С. 296.

² Труды Императорского русского военно-исторического общества. — СПб., 1909. — Т. 3. — С. 149–150.

³ Там само. — Т. I. — С. 103

что мы на панских токмо дворех провиант и фураж пожигаем, то они с панских дворов все на хлопские дворы и в леса развозят; а из сего можно признать, что все здешние обыватели больше к неприятельской стороне склонны и доброжелательны, нежели к нам. И для того я ныне разсудил ко всем своим задним такой указ послать, чтоб везде, где ни найдут, в панских или хлопских дворех, не токмо провиант и фураж, но и солому жгли все без остатку»¹. Це робилося так ретельно, що у війську Карла XII забракло продовольства. «Голод в армії росте з кожним днем, — писав у вересні шведський учасник походу. — ...Як же ми будемо існувати в цій жахливій пустелі?»² Французький посланник у Польщі Безенвальд отримав 17 вересня 1708 р. повідомлення з армії: «Цар наказав при нашому наближенні спалювати (все)...»³ Ще 9 серпня 1708 р. Петро I надіслав указ Миколі Інфлянту: «Ежели же неприятель пойдет на Украину, тогда иттить у одного передом и везде провиант и фураж, такоже хлеб стоячий и в гумнах или в житницах по деревням (кроме только городов), польской и свой жечь не жалея и строения перед оным и по бокам также портить, леса зарубать и на больших переправах держать по возможности. Все мельницы такожь жечь, а жителей всех высылать в леса с пожитками и скотом в леса... А ежели где поупрямитца вытить в леса, то

¹ Есипов Г. В. Князь Александр Данилович Меншиков // Русский архив. — 1875. — №9. — С. 55.

² Логмель І. Назв. праця. — С. 162.

³ Шутой В. Народна війна на Україні проти шведських загарбників у 1708–1709 рр. — К., 1951. — С. 56.

и деревни жечь. ...Також те деревни, из которых повезут, жечь же»¹.

Першими на Гетьманщині запалили села Стародубщини. Як повідомляв 12 жовтня 1708 року Ф. Бартенєв, «деревни и мельницы кругом неприятеля все палили». Військова рада російського командування прийняла рішення у разі відступу знищити вогнем навіть містечко Почеп². Численні біженці з Білорусії, півдня України посіяли в Гетьманщині небезпідставні панічні настрої. 21 жовтня 1708 О. Меншиков у донесенні до царя з подивом писав, що в Горську, на півночі Чернігівщини, «здесьнего Черниговского полку только с полтараста человек здесь мы изобрели, и те ис последних, а не старшин почитай никого не видим, а которой и появитца, да тогож часу спешит до двора, чтоб убратца и бежать»³. До Батурина, як свідчив на допиті спійманий драгунами канцелярист Олександр Дуб'яга, докотилися чутки про спалення Мглина, Березни, Мени та інших «знатних» містечок⁴. Тому населення багатьох сіл Чернігівщини зустрічало шведів із хлібом-сіллю. Про це написали у своїх споминах, щоденниках Д. Крман та інші свідки — учасники походу.

¹ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. — К., 2007. — С. 38.

² Подъяпольская Е. Военные советы. 1708–1709 гг. // Полтава. К 250-летию Полтавского сражения. Сборник статей. — М., 1959. — С. 127.

³ Російський державний архів давніх актів. Бібліотека держархіву. — Розряд ІХ. — № 1. — Картон 2. — Арк. 891–892.

⁴ Показання канцеляриста Дубяги на допиті. Х–ХІ. 1708 // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка (далі — ЗНТШ). — 1909. — Т. 92. — С. 40.

По-перше, міф про народну війну проти шведських союзників мазепинців спростовується маршрутом руху війська Карла XII в Україні, місцями його дислокації. Воно йшло Чернігівщиною компактним угрупованням. Від Новгород-Сіверського шведи спустилися до Мезина, потім направилися до Батурина, далі до Ромен, Гадяча, а після до Опішні, Полтави. Шведи не могли залишити в місцях проходження свої гарнізони, оскільки в них для цього не було необхідної кількості воїнів. Тому вони фактично не контролювали територію, що залишали. При цьому в Чернігові, Ніжині, Переяславі (як мовиться, у самому тилу «загарбника») стояли по 1–2 російські полки, розміщені тут іще за старих часів для «охорони» краю. Великий військовий контингент росіян був зосереджений у Києві. Через те на 95 відсотках території Гетьманщини входження війська Карла XII фактично було непоміченим. Населення продовжувало жити звичним життям. Про війну, Мазепу, Карла XII воно могло знати лише із суперечливих маніфестів обох конфронтуючих сторін, чуток і т. п.

По-друге, міф про народну війну ґрунтується на поширеному твердженні про окупацію шведами України. Але шведів не можна вважати окупантами Гетьманщини, оскільки вони були союзниками мазепинців. При цьому територія «окупації», або розквартирування полків Карла XII, була сконцентрована в декількох населених пунктах. Англійський посол Чарльз Вітворт писав 20 квітня 1709 р. на батьківщину: «Князь Меншиков пише, що шведи розташувалися в місцевості, що утворює ніби острів, росіяни ж зайняли зручні місця навколо них і щодня висилають невеликі партії, котрі іноді

приводять полонених і дезертирів — як офіцерів, так і рядових»¹. Опорними пунктами шведсько-українського війська взимку були Лохвиця, Гадяч, Зіньків, Лютенька, навесні Опішня, Решетилівка, Санжари, Будище, Жуки.

Маємо цікаве спостереження Нордберга про місце розташування шведського війська: «На початку цього березня (1709) було дуже холодно... Багато селян поверталось до своїх домів із лісів і мочарів, де поховали все своє майно не перед шведами, як це вони оповідали, але зі страху перед москвинами, які грозили їм вогнем і мечем, якщо б вони залишилися у своїх хатах. Ласкаві й переконливі слова Мазепи робили на них велике враження, і вони передавали їх іншим. Гетьман оповідав їм, як мирно і приязно шведи поводитися з населенням, так що ніхто не міг на них нарікати. Навпаки, коли вони робили, на їх бажання, якусь прислугу шведам, то за це діставали гроші. Наприкінці гетьман додав, якщо б шведи справді хотіли забрати від них їхні в лісі заховані речі, то могли б це легко зробити, але вони цього уникають»². Розповіді місцевих жителів не були вигадані, тому що в «Указі всьому малоросійському народу» від 6 листопада 1708 р. Петро I попереджав українців: «А от нападения оного (врага. — *Авт.*) из городков некрепких, сел и деревень в наступление неприятельское жителя б сами особами своими,

¹ Письмо Ч. Витворта статс-секретарю Бойлю // Сборник русского исторического общества. — СПб., 1886. — Т. 50. — С. 168–169.

² Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. — Мюнхен, 1988. — С. 152.

с женами и з детми и с пожитки скрывалися и неприятелю отнюд никаких живностей и хлеба и никакого харчу не оставляли, а особливо ни по каким универсалам короля шведского, ни вора изменника Мазепы на продажу и так не привозити под опасением за то смертныя казни»¹.

По-третє, для поширення міфу про народну війну багато зусиль доклав Петро I, якому хотілося протиставити гетьмана народу, виставити Мазепу як зрадника-одинака, що не знайшов підтримки в массах. Для розвитку цієї ідеї цар пригрозив старшині, що була з Мазепою, засланням їхніх родин до Сибіру. За його указом до дверей кожної церкви були прибиті розцінки за спійманих шведів: «При сем же объявляем, что кто из малороссийского народу из неприятелского войска возмет в полон генерала, тому за оного дасть две тысячи рублей, за полковника тысячу рублей, а за иных офицеров за каждого по розчету против чина их; а за рядовых рейтар, солдат и драгун по пяти рублей; а за убиение каждого неприятеля, по свидетельству явному, по три рубли ис казны нашей давать укажем»². Крім цих заходів, цар дав вказівку «непрестанно партиями докучать, а наипаче, ездя кругом неприятелского войска, смотреть того, чтоб жители здешние не возили ничево; а кто повезет что и с тем поиман и обличен будет подлинно, таких присылають сюды»³.

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого (далі-ПИБ). – Т.8. (июль-декабрь 1708 г.). – Вып. 1. – Москва–Ленинград, 1948. – С. 284.

² Там само.

³ Там само. – С. 310–311.

Звідки ж з'явилися «партизанські загони», про які свого часу писав радянський історик В. Шутой? Чому в спогадах шведів говориться про «місцевих жителів», що нападали на них? Річ у тім, що воякам Карла XII без знання мови дуже важко було зрозуміти, хто зробив на них напад. Зовні це були люди, схожі на козаків. Але на яких? Ось тут ми й повинні сьогодні з'ясувати, хто ж «докучав» шведсько-мазепинському війську. Виявляється, крім полків російської армії, на території Гетьманщини активно діяло багато додаткових військових підрозділів, що стояли на службі в царя. Важливе місце серед них займали калмицькі та волоські. «Москалі між тим розкладали табір біля села, в якому був королівський двір з Мазепою, — писав Д. Крман. — З ними були навіть такі калмики, що безстрашно ввірвались до дому, в якому мешкав Мазепа, маючи намір взяти його в полон, але шведи, які охороняли гетьмана, їх відважно відігнали»¹. Далі він повідомляє, що «калмики украли коней з усього шведського двору». «Петро I, довідавшись про те, що проти Недригайлова шведи готують каральну експедицію, 15 грудня вирядив на допомогу жителям міста загін донських козаків», — читаємо в монографії А. Слюсарського «Слобідська Україна»².

Водночас це була ще тільки незначна частина так званих «партизанських загонів». Активну

¹ Крман Д. Подорожній щоденник (Itinerarium 1708–1709). — К, 1999. — С. 87.

² Слюсарський А. Г. Слобідська Україна. Історичний нарис XVII–XVIII ст. — Харків, 1954. — С. 121–122.

участь у набігах проти шведів брали козаки Охтирського полку¹. Зазначимо, що це та інші козацькі формування з Слобожанщини у ті роки не входили до складу Гетьманщини, а були безпосередньо під управлінням царських урядовців. У квітні 1709 р. в Гадячі, а потім за Полтавою «охороняв... південні кордони держави від несподіваного нападу з боку кримських татар» Сумський полк². Харківський полк атакував шведів у січні 1709 р. під Опішнею, потім «прикривав» Гетьманщину від зв'язку з запорожцями³, у чому йому допомагали козаки Ізюмського полку. 250 чугуївських козаків, наприклад, зробили напад на запорізький загін і вбили 150 запорожців⁴. Богодухівські козаки взяли кілька шведських «язиків»⁵. Б. Шереметьєв у листі до царя від 30 лютого з Лохвиці сповіщав, що наказав компанійському полковникові Галагану, «дабы они своим казаком охоты к поиску над неприятелем придавали»⁶.

Таким чином, ніякої народної війни проти шведсько-українського союзного війська не було. Проти нього діяли за режисурою командування

¹ Волис В. Очерк истории Ахтырского слободского казачьего полка (XVII–XVIII вв.). – Харьков, 2007. – С. 169–171.

² Сапухіна А. П. Історія Сумських козацького та гусарського полків. – Суми, 2005. – С. 17.

³ Альбовский Е. История Харьковского слободского казачьего полка. – Харьков, 1895. – С. 103–104.

⁴ Журавльов Д. В. Бойові дії на Слобідській Україні під час Північної війни (1708–1709 рр.) // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2001. – Історія. – Вип. 33. – С. 109.

⁵ Там само.

⁶ ПИБ. – Т. 9. – Вып. 2. – С. 768.

«Народна війна» під час військової кампанії 1708–1709 рр.

російської армії козацько-слобідські, волоські, калмицькі, донські підрозділи, що перебували на службі в царя. Від їхніх дій і пішла поголоска про «народну війну» в Гетьманщині. Літописці зафіксували ці відгомони «партизанщини» у своїх замітках. Вони, на жаль, у свій час не могли знати тих документів, які відомі зараз дослідникам.

Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709

Działania na teatrze białorusko-ukraińskim, a także w województwach koronnych odegrały istotną rolę w przebiegu kampanii Karola XII na Rosję w 1708–1709 r.¹ Po wyprowadzeniu wojsk szwedzkich z Saksonii we wrześniu 1707 r. Karol XII stanął na dwa miesiące w Wielkopolsce celem wzmocnienia swych sił, rekrutacji do korpusu gen. Ernesta Krassau, a który miał wraz z pozostałymi siłami S. Leszczyńskiego stanowić rdzeń armii operującej na płd-wsch. Rzeczypospolitej. Następnie Szwedzi 10 stycznia 1708 r. przekroczyli Wisłę i rozpoczęli marsz w kierunku korytarza smoleńskiego, co jednoznacznie wskazywało o głównym celem Karola XII będzie w zbliżającej się kampanii Moskwa. Ostatecznie szwedzki monarcha pozostawił w Polsce korpus Krassau, a w sile niecałe 8 tysięcy ludzi, z czego wiele oddziałów obsadzało twierdze i miasta na czele z Poznaniem i Warszawą. Teoretycznie plan Karola XII prezentował się okazale; siły bowiem rosyjskie Piotra I miały być związane na kierunku

¹ Wimmer J. Wojsko Rzeczypospolitej w dobie wojny północnej. – Warszawa, 1956. – S. 321–324.

północnym (korpus fiński gen. Georga Lybeckera i kurlandzki gen. Adama Ludwiga Loewenhaupta) i południowym (siły S. Leszczyńskiego, gen. Krassau, a oraz hetmana kozackiego Iwana Mazepy), gdy główne siły szwedzkie miały na kierunku centralnym rozbić armię rosyjską i wkroczyć do Moskwy.

Szczególną rolę przykładał Karol XII do teatru południowego, gdyż udane działania jego polskiego sojusznika w postaci zniesienia armii koronnej hetmana A. Sieniawskiego i konfederatów sandomierskich gwarantowały zabezpieczenie flanki południowej oraz wiązałyby duże siły rosyjskie na kierunku kijowskim. Nie doceniał jednak Karol XII sił, jakimi rozporządzał A. Sieniawski, dysponujący także posiłkami rosyjskimi. Aby wykonać zalecenia Karola XII, S. Leszczyński musiał nie tylko rozbić kilka partii regimentarskich A. Sieniawskiego, ale oczyścić z sił konfederatów Małopolskę właściwą, Wołyń i Podole. Siłami jakimi dysponował okazało się to zadanie nierealnym. Tym bardziej, że powodzenie sił szwedzkich i ich sojuszników na teatrach pomocniczych zależało w głównej mierze od powodzenia armii Karola XII na kierunku białoruskim. Niestety zwycięstwo jakie odniósł nad Moskwą – bitwa pod Hołowczynem stoczona 14 lipca 1708 r. i udana przeprawa przez Dniepr były ostatnimi sukcesami szwedzkiego monarchy¹. Część historyków stoi na stanowisku, iż Karol XII rezygnując z kontynuowania ofensywy traktem smoleńskim i ruszając na Ukrainę celem połączenia się z siłami I. Mazepy popełnił poważny błąd, który zaważył na wyniku całej kampanii wschodniej szwedzkiego

¹ Anusik Z. Karol XII. – Wrocław, 2006. – S. 188–195.

monarchy. Mamy jednak w tym względzie odmienne zdanie. Wybranie kierunku południowego nie tylko mogło rozwiązać problemy aprowizacyjne armii szwedzkiej, ale Karol XII liczył na istotną pomoc sił kozackich hetmana zaporoskiego. Tylko w ten sposób można było sprawdzić jak faktycznie funkcjonuje sojusz szwedzko-kozacki. Dla I. Mazepy z kolei pojawienie się szwedzkiego monarchy na teatrze ukraińskiej było prawdziwym nieszczęściem¹. Długo lawirował między lojalną postawą wobec Piotra I a faktycznym związkiem z Karolem XII, dzięki któremu hetman liczył na uzyskanie przez Kozaczyznę niezależności po obu stronach Dniepru i odzyskanie Kijowa. Teraz należało się stanowczo opowiedzieć po jednej ze stron konfliktu i to w okolicznościach dla szwedzkiego sojusznika wielce niesprzyjających przy stałym nacisku rosyjskich sił A. Mieńszykowa. Z bogatej korespondencji hetmana tak z dowódcami i rezydentami moskiewskimi jak stroną przeciwną poznajemy w jak trudnej sytuacji znalazł się I. Mazepa wobec przesunięcia ciężaru wojny na rubieżę ukraińską. Przykładowo w liście do grafa G. I. Gołowkina w X 1708 r. pisał, iż wobec ofensywy wojsk króla Stanisława, którego oddziały rozłożone są w rejonie Włodzimierza, Sokala i Łucka nie jest w stanie zabezpieczyć przepraw na Dnieprze wobec niskiego stanu wody na rzece, gdyż «w bród końmi można przejeżdżać a przez dwa brody między Perejasławiem i Trechtymirowem ludzie przechodzą

¹ Zob. korespondencję I. Mazepy z interesującego nas okresu w: Uniwersał'y Iwana Mazepy 1687–1709. – Kiiw–Lviv, 2002. – S. 527–541; Serczyk W. Piotr I Wielki. – Wrocław, 1990. – S. 136–137.

i bez mostów i promów nieprzyjaciel może swobodnie Dniepr przebyć¹. Z kolei z korespondencji pomiędzy G. I. Gołowkinem a nowym hetmanem zaporoskim I. Skoropadskim dowiadujemy się o stałej komunikacji I. Mazepy jak koszowego na Siczy K. Gordienka tak z królem Stanisławem, o czym strona moskiewska była poinformowana bezpośrednio od pochwyconych posłańców obu zainteresowanych stron². Natomiast poważnym błędem Karola XII było to, iż nie zaczekał na idący z Rygi korpus gen. Adama Ludwiga Loewenhaupta, który w początkach lipca 1708 r. ruszył z Rygi na cele 7500 piechoty, 5000 kawalerii oraz olbrzymich taborów dla głodującej armii szwedzkiej. Z. Anusik słusznie zauważył, że winą za tak opieszale marsz w kierunku sił głównych Karola XII należy winić przede wszystkim Loewenhaupta, który w obozie musiałby podporządkować się królowi i feldmarszałkowi Karłowi Gustawowi Rehnskoeldowi. Sam zresztą dopiero 9 sierpnia dotarł do swych sił, które osiągnęły Wilno³. I mimo trudnych warunków klimatycznych (deszcze utrudniające przemarsz olbrzymich taborów) nadal siły dowodzone przez Loewenhaupta maszerowały w żółwym tempie. Tymczasem Karol XII po stoczeniu krwawych batalii pod Malatyczami (9 września) oraz Tatarskiem (22 września), napotykać poważny opór wojsk rosyjskich zmuszony został do zmiany planu strategicznego. Na odprawie generalnej pod Tatarskiem

¹ I. Mazepa do G. I. Gołowkina z obozu nad Desną 6 X 1708 r.; w: Doba hetmana Iwana Mazepy w dokumentach pod red. S. Pawlenki. – Kiiw, 2007. – № 286.

² G. I. Gołowkin do hetmana I. Skoropadskiego, sumy 22 I 1709; tenże do tegoż z Charkowa 25 IV 1709. – *Ibidem*. – № 731, 748.

³ Anusik Z. *Op. cit.* – S. 198.

zdecydował się zejść z traktu smoleńskiego, kierując się w stronę Ukrainy siewierskiej. Dnia 26 września kości zostały rzucone i awangarda wojsk szwedzkich otrzymała rozkaz skierowania się na Ukrainę.

Dystans pomiędzy siłami Karola XII a idącym w kierunku Dniepru korpusem Loewenhaupta wydłużył się. Nie mogli tej sytuacji nie wykorzystać dowódcy rosyjscy, którzy dopadli Szwedów pod Leśną ok. 15 km od Propojśka i w walnej bitwie rozbili jego korpus. Z 14 tysięcznego korpusu przyprowadził Karolowi zaledwie 6 tysięcy wyczerpanych żołnierzy, tracąc pod Leśną i Propojśkiem cały tabor przeznaczony dla sił głównych. Nie ulega wątpliwości, że Karol XII widząc naocznie trudne warunki marszowe na teatrze białoruskim winien był raczej wyjść naprzeciw idącego korpusu Loewenhaupta niż oddalać się odeń, kierując swe oddziały w stronę Ukrainy. Wina za rozbicie korpusu szwedzkiego spada także na szwedzkiego monarchę, który nie doceniał rosyjskiego żołnierza i jego dowódców, mając nadal świeżo w pamięci łatwy sukces pod Narwą. Ratunkiem dla szwedzkiego monarchy były zapasy zgromadzone przez hetmana kozackiego w Baturynie – stolicy I. Mazepy. Jednak tenże, nie chcąc znaleźć się w pułapce wobec wymarszu sił rosyjskich gen. Aleksandra Mienszykowa na Ukrainę opuścił swą stolicę i z zaledwie 4 tysiącami Kozaków połączył się z Karolem XII w okolicy wsi Orłowka ok. 65 km. na północ od Baturyna. Gdy połączone siły szwedzko-kozackie przystępowały do forsowania Desny los Baturyna był przesądzony. Na wieść o przejściu I. Mazepy na stronę szwedzkiego monarchy Mienszykow 14 listopada w wyniku zdrady zajął stolicę hetmana i miasto zostało doszczętnie zrabowane przez rosyjskich żołnierzy. Ogromne zapasy żywności,

materiałów wojennych dostały się w ręce Rosjan co było kolejnym bolesnym ciosem dla Karola XII, liczącego że na Ukrainie zdoła wreszcie odżywić swego wyczerpanego żołnierza. Pozostawała jeszcze nadzieja związana z ofensywą gen. Georga Lybeckera w Ingrii, ale Szwedzi ugrzęźli pod umocnienia Petersburga i zdecydowali się przerwać działania na wieść zbliżaniu się odsieczy w postaci korpusu gen. Piotra Apraksina. Liczył ponadto Karol XII na posiłki z Polski; zgodnie bowiem z odprawą wojenną w Smorgoniach (20 marca 1708). Właśnie działaniom na tym teatrze poświęcimy nieco uwagi, gdyż rozbitcie konfederatów i armii koronnej A. Sieniawskiego dawało możliwość wzmocnienia głównych sił szwedzkich Karola XII korpusem Krassau, a i sił wiernych S. Leszczyńskiemu. Już jednak jesienią 1708 r. zadania postawione sprzymierzeńcom szwedzkim w Polsce i na Litwie okazały się niewykonalne¹.

Tym bardziej, że S. Leszczyński i jego adherenci nie mogli liczyć na tak duże subwencje jak sprzymierzeniec Rosji Piotra I – hetman w. kor. A. Sieniawski. W latach bowiem 1702–1708 subsydia rosyjskie przekazane na opłacenie i wyekwipowanie sił koronnych będących w dyspozycji A. Sieniawskiego wyniosły 264 tysiące rubli, co w przybliżeniu dawało ponad 1,5 mln. złotych².

Pomoc rosyjska, silna pozycja hetmana wśród podległej mu hierarchii dowódczej oraz niechęć

¹ Cieslak E. Stanisław Leszczyński. – Wrocław, 1994. – S. 59–61.

² Gierowski A. W cieniu ligi północnej 1706- 1709. – Wrocław, 1971. – S. 50.

szlachty ruskiej do wiązania się z obozem szwedzkim skłoniły A. Sieniawskiego do ostrego wystąpienia wobec zwolenników S. Leszczyńskiego w Małopolsce właściwej. Już bowiem 10 czerwca 1708 r. rozpedził zjazd szlachty krakowskiej i sandomierskiej zwołany przez wojewodę sandomierskiego Stanisława Morsztyna aby za cenę pacyfikacji w Rzeczypospolitej uznać za prawowitego monarchę S. Leszczyńskiego¹. Korpus przygotowywany przez S. Leszczyńskiego i Krassau, a do interwencji na teatrze ukraińskim uległ dalszemu osłabieniu wobec klęsk oddziałów szwedzkich Loewenhaupta pod Leśną, gdyż hetman litewski z nadania S. Leszczyńskiego – Jan Kazimierz Sapieha musiał pozostawić dodatkowe siły do zabezpieczenia Litwy i przeznaczył zaledwie 4 tysiące jazdy dla wzmocnienia oddziałów mających przełamać pozycje konfederatów². Tak więc aby wojska S. Leszczyńskiego mogły wspomóc siły Karola XII musiały rozbić oddziały armii koronnej rozłożone w Małopolsce, Wołyniu i Podolu, które skutecznie oddzielały korpus Krassau, a od sił kozackich I. Mazepy. I w tym względzie na kampanii w Małopolsce zaciążyła zbyt duża pewność siebie Karola XII, który był zdania iż sam korpus gen. Krassau, a da sobie radę z konfederatami i przebiję się do jego sił głównych. Wielce zasadne zdania szwedzkich generałów, iż należy najpierw rozbić konfederatów i siły koronne pod komendą regimentarza A. Sieniawskiego a dopiero wówczas rozpocząć przygotowania do rozprawy z Rosją Karol XII odrzucił. Stąd do kampanii jesiennej 1708 r. obie strony w Polsce przygotowywały się od

¹ Wimmer J. Op. cit. – S. 285.

² Gierowski A. Op. cit. – S. 64.

wiosny i pod tym względem właśnie z racji subsydiów rosyjskich konfederaci wypadli znacznie lepiej od zwolenników szwedzkich. Jeszcze w lipcu 1708 r. dla przebrożenia oddziałów zaciągu cudzoziemskiego (głównie dragonii) zakupiono w Saksonii 8 tysięcy karabinów i tyleż par pistoletów¹. Jednocześnie poważnie powiększono liczbę jednostek dragonii o dalsze 19 jednostek, tj. 8100 porcji². W sumie wg komputu wojsk koronnych z 1708 r. siły te osiągały stany zatwierdzone przed radę grodzieńską z 1705 r., tj. 36 tysięcy koni i porcji; faktycznie w wielu jednostkach stany osobowe jak to przedstawia J. Wimmer były mniejsze nawet o 50%³. Obóz stanisławowski dysponował o wiele mniejszą armią i słabiej wyszkoloną poza oddziałami gen. Krassau, a. W jej skład wchodziły poza oddziałami szwedzkimi stale wzmacnianymi przez zaciągi z Pomorza szwedzkiego oddziały samego S. Leszczyńskiego sięgające 8 tysięcy ludzi (głównie jazdy i dragonii) oraz 4 tysiące jazdy litewskiej hetmana Jana Sapiehy starosty bobrujskiego⁴. Mając

¹ Ibid. – S. 60.

² Ibid. – S. 60; zob. Komputy wojska koronnego z obozu pod Zakrzówkiem 20 octobris 1708 r.; rkps Biblioteka Czartoryjskich, 2656/1, mf. Biblioteka Narodowa w Warszawie, nr 26875 (Aaa1 – BCz...BNW). – S. 491–495.

³ Wimmer J. – Op. cit. – S. 299–300; por. Nagielski M. Z Walki o utworzenie stałego komputu wojska Rzeczypospolitej w przededniu sejmu niemego 1717 r. // Między Zachodem a Wschodem. Studia ku czci profesora Jacka Staszewskiego, t. 2. – Toruń, 2003. – S. 447–449.

⁴ Jan Kazimierz Sapieha otrzymał buławę w lit. 14 V 1708 r. po rezygnacji Kazimierza Jana Sapiehy; zob. Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Spisy, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba. – Kórnik, 1994. – S. 44.

tak skromne siły słusznie S. Leszczyński przesuwiał termin uderzenia na konfederatów sandomierskich, tłumacząc się przed Karolem XII wolną koncentracją oddziałów Krassau,a oraz trudnościami związanymi z zebraniem własnych oddziałów. Tym bardziej, że jego partie stale były niepokojone przez podjazdy jednego z najzdolniejszych regimentarzy A. Sieniawskiego – Jakuba Zygmunta Rybińskiego¹. Ten po wycofaniu swych oddziałów z Wielkopolski mimo porażki pod Skrzynnem (23 VIII 1708) od dywizji wojewody kijowskiego Józefa Potockiego latem ponownie założył obóz pod Konięcpolem, nękając przeciwnika wysyłanymi podjazdami. Ponaglany do aktywniejszych działań S. Leszczyński zdecydował się rozpocząć ofensywę w kierunku sił konfederackich.

Główne jego siły wraz z oddziałami Krassau,a miały uderzyć na Podlasie i rozbić siły A. Sieniawskiego stojące w okolicach Lublina. Natomiast na zgrupowanie Rybińskiego ruszyły dywizje J. Potockiego i Adama Śmigielskiego starosty gnieźnieńskiego. Po opanowaniu Małopolski obie grupy miały się połączyć i pomaszerować na pomoc szwedzkiemu monarsze. Przejdźmy zatem do batalii pod Konięcpolem słabo znanej w literaturze problemu poza opracowaniem J. Wimmera i J. Ronikiera. Obaj dowódcy, mając siły złożone głównie z jazdy zaciągu narodowego zdecydowali się pozostawić tabory w obozie pod Łaskiem i 20 listopada dotarli do Żytna, tj. około 15 km. na północ od Konięcypola. Siły jakie prowadzili składały się z 83 chorągwi jazdy polskiej i 1500 niemieckiej (głównie rajtarii), trochę

¹ Ronikier J. Jakub Zygmunt Rybiński // Polski Słownik Biograficzny, t. XXXIII/3. – Wrocław, 1992. – S. 325–329.

dragonii, 4 armat i 4 moździerzy¹. W sumie siły partii S. Leszczyńskiego nie przekraczały 10 tysięcy ludzi, gdyż stany pod poszczególnymi chorągwiami były niepełne, a kilka rot pozostało w obozie z taborami pod Łaskiem. Znacznie dokładniej możemy przedstawić siły partii J. Z. Rybińskiego i Ludwika Pocięja, które na przedpolach Koniecpola oczekiwały na nieprzyjaciela już wieczorem 20 listopada 1708 r. Na podstawie komputu wojska koronnego pod Zakrówkiem z 20 X tr. w skład ugrupowania regimentarza J. Z. Rybińskiego wchodziło: 31(30) chorągwi pancernych w sile 2320 koni, 16 (13) lekkich w sile 1170 koni, 4(3) kornety arkebuzerii w sile 360 koni, dragonii 800 porcji, regiment pieszy gwardii koronnej wraz z piechotą płka Sosnowskiego (ok. 1200 porcji); co dawało około 5,5 tysiąca żołnierzy. Siły te uzupełniono przed bitwą 9 chorągwiami pancernymi i 1 wołoską w sile 790 koni oraz oddziałami szacowanymi od 2–3 tysiąca ludzi przyprowadzonymi przez podskarbiego lit. L. Pocięja. W sumie siły te nie przekraczały 9 tysięcy ludzi wspieranymi przez kilka armatek polowych. Na otrzymane posiłki skarżył się hetmanowi A. Sieniawskiemu sam J. Z. Rybiński, pisząc: «z chorągwiami, które mi WMW. Pan przydał ciężką mam bidę, muszę je de novo regulować i posłuszeństwa uczyć, nie bez osobliwej pasji mojej»². Pewne kłopoty

¹ Na podstawie relacji J. Z. Rybińskiego z bitwy pod Koniecpolem; Rzeczpospolita w dobie upadku 1700–1740. – Wrocław, 1950. – S. 149–151.

² J. Z. Rybiński do A. Sieniawskiego z 2 X 1708 r.; BCz 5937 BNW nr 35359; za: Ronikier J. Hetman Sieniawski i jego regimentarze. Studium z historii mentalności szlachty polskiej 1706–1725. – Kraków, 1992. – S. 143–144.

następcą sprawą obsady naczelnego dowództwa, do którego pretendował L. Pocij mając poparcie hetmana A. Sieniawskiego. Szantaż J. Z. Rybińskiego wobec pryncypała zrzekającego się w tym przypadku także regimentarstwa okazał się skutecznym i to przyszły wojewoda chełmiński będzie dowodził w bitwie pod Koniecpolem. Jego przeciwnikiem będzie wojewoda kijowski J. Potocki, mający już pewne doświadczenie w prowadzeniu działań wojennych, gdyż jego początki służby datujemy od 1687 r. gdy otrzymał rotę husarii w kompucie koronnym a w 1690 r. brał udział w walkach z Tatarami¹.

Opis ugrupowania partii J. Z. Rybińskiego znajdujemy w pamiętniku E. Otwinowskiego, który podkreśla, że: «dla słońc jesiennych nie stało wojsko w polu», lecz zajmowało kwatery w miasteczku i okolicznych wsiach. W Koniecpolu nad Pilicą leżącym około 40 km. Na wschód od Częstochowy stał «korpus wojska z infanterii, rajtarii i draganii złożony»². Lewe skrzydło wojsk konfederackich zajmowało wieś Podlesie (ok. 5 km. na półd-zach. od Koniecpola); prawe stało we wsi Radoszewnicy n. Pilicą (3 km. na północ od Koniecpola), a przednia straż, którą dowodził Grabowiecki przebywała w Lubowczy (obecnie Luborcza- wieś oddalona o ok. 5 km. na półn.-zach. od Koniecpola). W trójkącie Koniecpol-Podlesie-Luborcza i dalej na półn-zach. od linii Polesie- Luborcza rozciągają

¹ Link-Lenczowski A. Józef Stanisław Potocki // *Poczet hetmanów Rzeczypospolitej. Hetmani koronni.* – Warszawa, 2005. – S. 323–336; *por. tegoż, Józef Potocki; w: Polski słownik biograficzny, t. XXVIII/1, Wrocław 1984, s. 59–72.*

² Otwinowski E. *Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II.* – Kraków, 1849. – S. 134.

się podmokłe łąki, które ograniczone są przez pasma wzgórz. Ukształtowanie terenu ograniczało nie tylko możliwości atakujących stanisławczyków, ale wykluczało zastosowanie manewru oskrzydającego przez przeciwnika. Gdy do regimentarza wojsk A. Sieniawskiego – J. Z. Rybińskiego dotarły wieści o pojawieniu się partii J. Potockiego w okolicach Żytna już wieczorem 20 listopada nakazał wojsku wyjść w pole i stanąć w szyku po to aby narzucić przeciwnikowi miejsce ewentualnej bitwy. Zgodnie z przekazem samego regimentarza pierwszą linię jego wojsk stanowiła uszykowana w centrum piechota, na skrzydłach zaś stanęła kawaleria cudzoziemska; w drugiej linii i odwodzie zajęły pozycje chorągwie jazdy narodowej. Wobec przewagi tej ostatniej husaria i pancerni skutecznie zasłonili flanki nielicznej rajtarii stojącej w pierwszej linii, uniemożliwiając w ten sposób jej obejście. Główny ciężar ugrupowania spoczywał na piechocie i dragonii, które miały zatrzymać szarżujące masy kawalerii J. Potockiego. Stąd J. Z. Rybiński uszykował swe wojsko na przedpolu Konięcpola tak, że bagniste tereny nad Pilicą i na linii Konięcpol–Luborcza w zasadzie uniemożliwiały obejście jego skrzydeł, a prawe skrzydło osłaniał dodatkowo «rów, lubo suchy, jednak do atakowania siła przeszkody czyniący»¹. Zasługą dowódców konfederatów było to, iż udało się im utrzymać

¹ Relacja batalie wojska kwarcianego pod komendą jeść Pana Pocięja podskarbiego W. Ks. Litewskiego i Jeść Pana Rybińskiego podkomorzego hetmańskiego pod Konięcpolem 21 novembris 1708 anno odprawionej // Biblioteka Ossolinskich (Δααι – ΒΟ), rkps 701. – S. 441–444.

w szyku wojsko przez całą noc aż do 10 godziny z rana 21 listopada, gdy na trakcie z Żytna pojawiły się oddziały J. Potockiego i A. Śmigielskiego. Na widok uszykowanych oddziałów przeciwnika wojewoda kijowski ćwierć mili odeń rozpoczął szykować swe jednostki do stoczenia walnej batalii. Pierwsze dwie linie tworzyły wojska cudzoziemskie; w pierwszej stała dragonia z której wyodrębniono około 150 pieszych dla ochrony armat i moździerzy, a w drugiej rajtaria. W trzeciej linii, stanowiącej zarazem odwód stanęła jazda zaciągu narodowego. Polskim obyczajem, gdy tylko zajęto pozycje J. Potocki zezwolił harcownikom postąpić ku nieprzyjacielowi celem rozpoznania szyków wroga w walce. Towarzystwo spod chorągwi lekkich ruszyło ku konfederatom, ale gdy przeciwko wysunęło się kilkudziesięciu ochotników «to post-rzegłszy IchMcie PP. Regimentarze [Rybiński i Pocij] swoim zjechać kazali i nikomu więcej wyjeżdżać z szyku pod gardłem nie kazali»¹. Gdy harcownicy Stanisławczyków powrócili do swych szeregów doszło do rozmów pomiędzy dowódcami obu stron. Miejszem był rów, który poprzedzał szyki konfederatów. J. Potocki bez ogródek zaproponował L. Pocijowi, aby nie toczył bratobójczego pojedynku, ale poddał się jego komendzie, przechodząc na stronę S. Leszczyńskiego. Fiasko rozmów związane było ze zdecydowaną postawą J. Z. Rybińskiego, który jak sam pisał w relacji z tej batalii, «iż się tu bić przyszedł, nie rozhovorami bawić»². Wydaje się, że poselstwo to skierowane było głównie do L. Pocij, a J. Z. Rybiński

¹ Ibid. – S. 442.

² Ibid. – S. 149.

nie chcąc aby doszło do nieprzewidzianych rezultatów podjętych rokowań towarzyszył swemu koledze. Wraz z powrotem dowódców do swych szeregów rozpoczęła się bratobójcza batalia pod Konięcpolem. Warto zwrócić bowiem uwagę, że obu dywizjom wojska po obu stronach nie towarzyszyły ani siły szwedzkie, saskie czy rosyjskie. To Polacy mieli zdecydować o losach dalszych zmagania na Ukrainie pomiędzy Karolem XII a siłami Piotra I. Wg J. Ronikiera widać było po obu stronach dużą determinację w woli stoczenia walnej batalii u obu dowódców, tak J. Z. Rybińskiego jak J. Potockiego¹.

J. Potocki poderwał do ataku cały swój szyk, licząc na szybkie przełamanie wojsk przeciwnika². Naprzeciw Litwinów L. Pocięja znalazły się chorągwie lekkie i pancerne dowodzone przez rtm. Dobroszowskię. Naprzeciw pozycji J. Z. Rybińskiego znalazł się płk. Jan Grudziński z pozostałą jazdą i dragonią. Z kolei centrum, gdzie znajdowała się rajtaria i dragonia w głębokim uszykowaniu, ruszyło na oddziały piechoty, dragonii i arkebuzerii J. Z. Rybińskiego, dowodzone przez płk. Sosnowskiego. Pierwsze zetknęły się ze sobą oba skrzydła. Impet szarzy stanisławczyków był duży, stąd stojące w miejscu szwadrony konfederatów nie utrzymały szyku. Na prawym skrzydle stojący w pierwszym rzucie Litwini nie wytrzymali uderzenia

¹ Ronikier J. Hetman Sieniawski i jego regimentarze. – S. 172.

² Negatywnie postawę wojewody kijowskiego J. Potockiego i jego dowodzenie pod Konięcpolem ocenił T. Ciesielski, *Działalność wojskowa hetmana wielkiego koronnego Józefa Potockiego i jego kręgu klientalno-rodzinnego // Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku pod red. J. Urwanowicza.* – Białystok, 2003. – S. 256.

i poszli w rozsypkę, a stojące za nimi szwadrony koronne, które «in majori parte ognia nie wytrzymawszy uciekły» na widok pierzchających z pola walki Litwinów¹.

L. Pocij miał zebrać zaledwie 5 chorągwi i nimi zastawić oddziały centrum, uniemożliwiając w ten sposób jego oskrzydlenie. Pozostałe oddziały prawego skrzydła zostały zepchnięte w stronę bagnistego koryta Pilicy, gdzie wielu żołnierzy potonęło. Udany atak 40 chorągwi pod komendą rtm. Dobrosołowskiego nie odegrał jednak kluczowej roli w tej batalii, gdyż w innych miejscach sytuacja nie ułożyła się tak pomyślnie dla chorągwi J. Potockiego. Wg J. Z. Rybińskiego na lewym skrzydle «lubo niektóre szwadrony jego [J. Potockiego] wpadły w flank jednakże komenderowany ode mnie pułkownik mój Polenc [arkebuzerii] zaszedł w tył atakującym i drugie szwadrony polskie przy mnie będące mężnie opór dały»². Mimo, że J. Grudzińskiemu udało się złamać pierwszy rzut jazdy konfederatów, utknął w drugim i został zmuszony do wycofania swoich ludzi. Jeszcze gorzej powiodło się stanisławczykom w centrum, gdzie celny ogień oddawany salwami piechoty dowodzonej przez płk. Sosnowskiego na tyle osłabił atakującą rajtarię i dragonię J. Potockiego, że zmuszona ona została do wycofania się. W tej sytuacji J. Z. Rybiński zdecydował się przejść do kontrataku, wykorzystując załamanie się ofensywy przeciwnika w centrum i na lewym skrzydle. Zmasowany atak piechoty i dragonii, wspieranej przez chorągwie jazdy narodowej szybko złamały opór piechoty przeciwnika, a żołnierze J. Z. Rybińskiego

¹ BO, rkps 701. – S. 443–444.

² Ibid.

zdobyli pozostawione armaty i nie mogąc ich zabrać, pozbawili je zaprzęgów. Uderzenie oddziałów regimentarza A. Sieniawskiego było tak silne, że jazda przeciwnika uciekła z pola walki, pozostawiając swego dowódcę wojewodę kijowskiego wraz z jednostkami zaciągu cudzoziemskiego na łasce przeciwnika. J. Potocki, próbował zorganizować przeciwnatarcie, ale odbieżany przez uciekających żołnierzy, salwował się ucieczką pozostawiając własny buńczuk¹.

Natomiast pozostawiony na polu walki autorament cudzoziemski po krótkiej walce poddał się siłom konfederackim, straciwszy armaty i moździerze, które zajął płk Sosnowski. Po trzech godzinach zmagania bitwa dobiegła końca, a dywizja wojewody kijowskiego przestała istnieć. Chorągwie konfederackie bowiem podjęły pościg za przeciwnikiem i ścigały uciekających aż do zapadnięcia zmroku, zadając stanisławczykom duże straty. Autor «relacji» szacuje straty dywizji J. Potockiego następująco: «samej dragoniej i rajtariej na 380, a co w pogoni zginęło, we trzynasób, bo jako mieliśmy relacją, że ledwie we 300 dragonii i rajtarii przypadł jmp. wojewoda kijowski do Radomska tego dnia sześć mil stąd»². Ponadto dostać się do niewoli miało 300 dragonów i rajtarów, nie licząc pochwyconych w trakcie pościgu. J. Z. Rybiński pisał bowiem, że podczas pościgu udało mu się wziąć do niewoli dwie chorągwie. Ostatecznie, idąc za relacjami E. Otwinowskiego i W. Rakowskiego straty obu stron należy szacować na kilkuset zabitych. Konfederaci ponieśli je w pierwszej fazie walki, gdy Litwini z towarzyszącymi im siłami

¹ Ibid. – S. 150.

² Ibid. – S. 444.

koronnymi zepchnięci zostali w kierunku koryta Pilicy i wielu z nich potonęło próbując uciekać wpław przez rzekę. Z kolei stanisławczycy ponieśli największe straty w ucieczce w kierunku Radomska. Do niewoli konfederackiej dostało się od tysiąca do 2 tysięcy ludzi, w większości z zaciągu cudzoziemskiego: rajtarii i dragonii, pozostawionych na polu walki przez chorągwie zaciągu narodowego. Wśród jeńców znaleźli się m. in. pułkownicy: Szenek, Brandt, Wilczyński, Dannenfeldt, a także gen. adiutant J. Potockiego. W ręce żołnierzy Rybińskiego dostały się działa, moździerze, wozy z zaopatrzeniem i amunicją, bagaże dowódców J. Potockiego i A. Śmigielskiego oraz buńczuk¹. Jakże były więc konsekwencje bratobójczej bitwy pod Koniecpolem?

Zwycięzcy zdawali sobie sprawę, iż bratobójcza bitwa nie przyniesie żadnego pożytku dla Rzeczypospolitej niszczonej przez wojska rosyjskie, saskie i szwedzkie. Sam Rybiński w swej relacji pisał, że była to «licha wiktoria»². E. Otwinowski z kolei bardzo ostro i cynicznie podsumował starcie pod Koniecpolem: «Polacy w owej batalii narobili dosyć śmiechu postrotnym narodom, że się sami między sobą, nie mając Szwedów i Moskwy, zabijali, i ojczyznę dla 1 omnio z pryncypałów wniwecz obracali»³. Politycznym natomiast profitem tego starcia dla A. Sieniawskiego było otrzymanie od cara Piotra I posiłków w 1709 r. dla powstrzymania sił S. Leszczyńskiego idących na pomoc Karolowi XII. Rosjanie przychylniej ocenili

¹ Ibid. – S. 150.

² Ibid.

³ Otwinowski E. Op. cit. – S. 135.

za pośrednictwem płka Tausza deklaracje hetmana, unikającego dotąd poważniejszych starć z partiami S. Leszczyńskiego. Po bitwie pod Koniecpolem otwierały się nowe możliwości współpracy wojskowej pomiędzy konfederatami a Piotrem I, który mógł uwierzyć w sens kontynuowania aliansu z hetmanem.

S. Leszczyński, z braku sił chciał uniknąć kampanii jesienno-zimowej w kierunku Ukrainy, a nie przystąpienie do działań korpusu J. K. Sapiehy oraz klęska dywizji J. Potockiego przesądziły o wycofaniu się do głównego obozu w Lubelskiem pod Wiśniowcem. Tymczasem niedobitki dywizji J. Potockiego wycofywały się wzdłuż granicy śląskiej na Poznań, ścigane przez chorągwie z partii J. Z. Rybińskiego¹. Tenże aby rozdzielić siły przeciwnika pozostające w Wielkopolsce i w Lubelskim wysłał w Łęczyckie silną partię pod dowództwem płka Popławskiego, uniemożliwiając w ten sposób S. Leszczyńskiemu wycofanie się do wielkopolski. Sytuację Stanisławczyków pogorszyło pojawienie się na Wołyniu zgrupowania Michała Ogińskiego z wiernymi Augustowi II Litwinami. Stąd S. Leszczyński z towarzyszącym mu gen. Krassau, em nie tylko nie zdecydowali się na marsz w kierunku Ukrainy, ale gdy chwycił mróz skierowali się do Wielkopolski ścigani przez zgrupowanie Rybińskiego, które 3 I 1709 r. spod Brzeźnicy w Sieradzkim uderzyło w kierunku Prus Królewskich. Nie wszystkie siły zostały wyprowadzone przez Stanisławczyków z Lubelskiego. Na wieść, iż pozostał tamże doborowy regiment dragonii samego S. Leszczyńskiego złożony głównie z Francuzów regimentarz wysłał tamże płka

¹ Ibid., S. 135–137.

Michała Garbowieckiego, który przeprawił się przez Wisłę i zaskoczył niczego nie spodziewających się cudzoziemców. Część żołnierzy wycięto, inni przyjęli służbę u zwycięzców. Sam płk. Garbowiecki w lutym dotarł do sił głównych Rybińskiego na Warmii, biorąc udział w walkach w Prusach z oddziałami szwedzkimi. W marcu w wyniku krótkiego oblężenia udało się Rybińskiemu zająć Malbork, a następnie po krótkim wypoczynku założył główny obóz pod Toruniem¹. Zabezpieczony obecnością w Prusach dywizji Rybińskiego hetman A. Sieniawski w swej kwaterze w Tarnowie 1 lutego 1709 podzielił swe siły na kilka partii, nakazując ich dowódcom obsadzenie linii od Tarnogrodu po Chołojów. Z wydanych rozkazów wynika, że regimentarz Aleksander Żłotnicki zajął stanowiska od Tarnogrodu po Narol; płk. Franciszek Głogowski obsadził linię od Narola po Beż, a płk., miecznik chełmski, Mikołaj Kunicki zajął Chołojów i jego okolice. Naczelnym dowódcą tego zgrupowania złożonego z około 4–4,5 tysiąca koni został płk Głogowski. Regimentarze poszczególnych partii mieli utrzymywać kontakt z grupą jazdy operującą na Wołyniu Michała Ogińskiego. Stworzył w ten sposób hetman kordon, który miał uniemożliwić przebiecie się wojsk S. Leszczyńskiego w kierunku Ukrainy w celu połączenia się z głównymi siłami szwedzkimi pod dowództwem Karola XII².

Plany hetmana rozbicia ugrupowania sił wiernych S. Leszczyńskiemu w Wielkopolsce pozostały nieaktualne wraz z podjęciem w marcu przez to ugrupowanie

¹ Wimmer J. Op. cit. – S. 336–337.

² Ibid. – S. 337.

wzmocnione nowymi zaciągami na Pomorzu szwedzkim ofensywy w kierunku Ukrainy. Działania te zaskoczyły konfederatów, którzy nie przewidywali aby strona przeciwna zdobyła się na podjęcie nowej ofensywy. Idąc przez województwo sandomierskie i ruskie oddziały S. Leszczyńskiego i gen. Krassau, a pod koniec marca 1709 r. zajęły Lwów. Hetman A. Sieniawski zgromadził swe oddziały pod Czarnym Ostrowiem, oczekując na obiecane posiłki ze strony Piotra I. Odcięte od hetmana oddziały tzw. partii krakowskiej pod komendą kasztelana połanieckiego Felicjana Czermińskiego w sile około 1500 koni wycofały się na północ, aby połączyć się z oddziałami Rybińskiego.

Konfederaci oczekiwali na korpus rosyjski gen. Henryka Goltza, który jednak dopiero 16 kwietnia po zebraniu odpowiedniego zaopatrzenia wyruszył z Kijowa¹.

Na przeszkodzie połączeniu się z siłami Karola XII stało ugrupowanie A. Sieniawskiego, które można było rozbić jedynie przy pełnym wykorzystaniu oddziałów komendy J. K. Sapiehy. Ten jednak nie tylko nie spieszył się z wykonaniem rozkazów wszczęcia działań przeciwko konfederatom, ale dla osłony W. Ks. Litewskiego w obawie przed siłami rosyjskimi pozostawił wiele oddziałów w jego granicach. I tak pod Smoleńskiem miało przebywać 35 chorągwi jazdy, koło Połocka – 600 rajtarii i kilka chorągwi lekkich; w Kownie stacjonowały dwa regimenty piechoty, a na granicy Podlasia korpus złożony z 30 chorągwi jazdy i 400 rajtarii. W sumie pod ogólnym dowództwem gen. m. j. Józefa Sapiehy pozostawił hetman około

¹ Ibid. – S. 358.

5–6 tysięcy żołnierzy, co stanowiło poważny ubytek w szeregach przygotowywanego do interwencji na Ukrainie korpusu J. K. Sapiehy¹. Oddziały jakie wziął J. K. Sapieha ze sobą złożone były głównie z jazdy zaciągu narodowego, które rozłożył pomiędzy Bugiem a Styrem na linii Włodzimierz – Beresteczko. Zamiast rozpocząć dalsze działania w celu połączenia się z siłami S. Leszczyńskiego Sapieha zdecydował się bronić zajętego terytorium, oczekując na dalszy rozwój wypadków. Tym bardziej, że do Stanisławczyków dotarły wieści o nadciąganiu dużych sił rosyjskich dla wzmocnienia sił hetmana A. Sieniawskiego. Już pod koniec kwietnia doszło do walk podjazdowych na Podolu i Wołyniu pomiędzy obiema stronami konfliktu. W celu rozpoznania sił rosyjskich wysłał J. Potocki silny podjazd złożony z około 1000 koni pod komendą płka Dobrosołowskiego. Tenże jednak oddalony od sił głównych dał się zaskoczyć kawalerii rosyjskiej i został rozbity; jedynie niedobitki zdołały dotrzeć do głównego obozu stanisławczyków, informując wodzów o zbliżaniu się korpusu gen. H. Goltza.

Lepiej szczęściło się J. K. Sapieżu, którego jazda pod Lachowcami w dniu 12 kwietnia 1709 r. rozbiła w bratobójczej batalii kawalerię Michała Ogińskiego, który zdołał się wycofać w kierunku nadciągających Rosjan. Sukces ten na tyle ośmielił hetmana litewskiego z nominacji S. Leszczyńskiego, iż zdecydował się uprzeczyć działania przeciwnika i sam po odesłaniu taborów spod Beresteczka ruszył ku Wiśniowcowi, gdzie miała znajdować się szpica przednia korpusu

¹ Zawisza K. Pamiętniki, wyd. J. Bartoszewicz. – Warszawa, 1862. – S. 266

H. Goltza złożona z kawalerii. Z racji, że działania Sapiehy stanowiły ostatnie próby przełamania kordonu uniemożliwiającego siłom S. Leszczyńskiego przyście z pomocą Karolowi XII przyjrzymy się batalii pod Nakwaszą¹ w dniu 24 maja 1709 stoczonej przez jazdę litewską z siłami rosyjskimi. Do analizy tej batalii z polskich źródeł najistotniejsze są dwa: relacja anonimowa uczestnika walk i podkomendnego hetmana Sapiehy², oraz zawarta w pamiętniku Krzysztofa Zawiszy wojewody mińskiego³. Dla Piotra I wysłanie korpusu H.Goltza mimo zbliżającej się decydującej kampanii z siłami szwedzkimi Karola XII było spowodowane przekonaniem, iż należy wspomóc oddziały konfederackie A. Sieniawskiego⁴, które wraz z Rosjanami zablokują siły S. Leszczyńskiego i w ten sposób uniemożliwi komunikację króla szwedzkiego z korpusem Krassau,a i ograniczy do minimum możliwości aprowizacyjne wygłodzonych żołnierzy szwedzkich po ostrej zimie 1708/1709 na Białorusi. Przekazanie kilkunastu tysięcy żołnierzy do współpracy

¹ Nakwasza – wieś o ok. 18 km. na płd.-wsch. od Brodów i 3 km. na pñ. od Podkarmienia; zob. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 6. – Warszawa, 1885. – S. 889.

² Relacja podjazdu odprawionego JMPana hetmana wielkiego litewskiego z Moskwą pod Podkarmieniem dnia 24. Maja 1709 r. w: Arhiwum Głowne Art Dawnych w Warszawie. Archiwum Radziwiłłowskie, dz. II, teka 15, nr 2167.

³ Zawisza K. Op. cit. – S. 268–271.

⁴ O pozycji wówczas A. Sieniawskiego i jego stosunkach z Rosjanami zob. A. Link-Lenczowski. Adam Mikołaj Sieniawski – faworyt czy opozycjonista? W: Faworyci i opozycjoniści. Król a elity polityczne w Rzeczypospolitej XV–XVIII wieku. – Kraków, 2006. – S. 401–422.

z konfederatami było minimalną ceną za końcowy efekt, tj. zablokowanie odsieczy dla Karola XII przed decydującą rozgrywką ze szwedzkim monarchą.

Po kilku dniach odpoczynku, gdy potwierdziły się wieści o pobycie kilku pułków kawalerii rosyjskiej w okolicach Wiśniowca hetman Sapieha wysłał 23 maja podjazd w sile 17 chorągwi pod komendą wojewody mińskiego K. Zawiszy, a sam ruszył za nim około piątej po południu z 16 chorągwiami petyhorskimi i pancernymi oraz oddziałem złożonym z 300 dragonii i rajtarii. W skład jego ugrupowania wchodziło także 7 rot lekkich, tatarskich, «które szły za chorągwią pułkownikostwa JMPana oboźnego nadwornego i za chorągwią JMPana Nowosielskiego i JMPana stolnika nadwornego»¹. Widać z tego, że Sapieha uszykował swe siły w trzech rzutach, a jego siły należy szacować na około 3 tysięcy ludzi. Skład bowiem liczebny poszczególnych chorągwi litewskich był skromny i wiele rot nie przekraczało 60–70 koni podobnie jak to miało miejsce w szeregach konfederackich, gdzie towarzystwo masowo absentowało się spod chorągwi, pozostawiając jedynie w obozie poczty.

Oddziały litewskie maszerowały przez całą noc i dopiero rankiem około godziny siódmej zatrzymały się w lasach otaczających miejscowość Podkamień².

Od wziętego w okolicy popa uzyskał hetman informacje, że Moskwa «z całym wojskiem maszeruje

¹ Relacja podjazdu odprawionego... Op. cit.

² Podkamień – miasteczko leżące o około 24 km. na pld-wsch. od Brodów ; na pñ. odeñ leżała Nakwasza i Tetylkowce; zob. Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 8. – Warszawa, 1887. – S. 402–404.

ku Podkamieńcowi», co zostało zweryfikowane przez wysłanego na podjazd Koryckiego, rtm. chorągwi tatarskiej, według którego siły rosyjskie miały liczyć 5 tysięcy jazdy i tyleż piechoty¹. Hetman wyszedł ze słusznego założenia, że piechota rosyjska z armatą nie będzie w stanie nadażyć za własną kawalerią i pozostanie w tyle. Stąd postanowił uderzyć i w pierwszej kolejności znieść kawalerię rosyjską. «Sam z pierwszą strażą najpierwej poszedł, zostawiwszy komendę przy jmp. staroście mińskim, który powoli za jmp. hetmanem awansował pod wsią zatym Nakwaszą napadli Tatarowie nasi na kwatirmistrzów z kilkudziesiąt Moskwy i innych wycieli, drugich żywcem pobrali, jakoż kapitana od infanterii, poruczników i innych dragonów 32, których jmp. hetman ordynował w tył przydawszy chorągiew Rubaja [zapewne tatarską. –M. N], aby ich powoli prowadzono»². Po rozbiciu awangardy rosyjskiej na miejsce bitwy spieszenie nadciągały pozostałe oddziały regularnej jazdy rosyjskiej wzmocnione Kozakami i «Wołoszami» w liczbie kilkuset. Przewaga tych sił była na tyle wyraźna, że zmusiła «wołoszę» hetmana do wycofania się podczas gdy Rosjanie «już szwadronami wychodzili z różnych stron lasu». Widząc powagę sytuacji hetman nakazał swym głównym siłom uderzyć na wychodzącego ze skraju lasu nieprzyjaciela. Do ataku ruszyły chorągwie petyhorskie, pancerne, a także nieliczni dragoni i rajtarzy. Opis udanego ataku na wyłaniające się pułki kawalerii rosyjskiej z lasu pozostawił nam nieznanego uczestnika walk spod Nakwaszy. Czytamy w nim: «wprzód petyhorskie,

¹ Zawisza K. Op. cit. – S. 268.

² Relacja podjazdu odprawionego... Op. cit.

pancerne chorągwie, których sam JMPan hetman przywodził, wytrzymawszy ogień nieprzyjacielski bez najmniejszej swojej szkody w ludziach zaraz na szable wzięli, pędzić, położywszy onych kilkuset na placu; chociaż w lesie razy kilka opierała się Moskwa przeciw ich nasi łomali tak dalece, że jazda moskiewska kilka razy opierając się należycie już na głowę uciekała i żeby to w polu być mogło a las ich nie okrywał pewnie by się pod Kijowem oparli. Brygadier, który miał komendę nad pierwszą strażą moskiewską został na placu i innych nie mało oficerów pobili»¹. Bardziej lapidarnie przedstawia starcie pod Nakwaszą inny jej uczestnik – K. Zawisza w swym pamiętniku, chwalać bardzo Sapiechę jako dowodzącego Litwinami: «Jazdę zbił moskiewską, której według relacyj pewnych języków zginęło na 800, a więcej tysiąca porąbanych i postrzelanych; ledwo kto z nich wyżył. Wreszcie aż piechoty o mile stojące a na koniach przywiezione dały odpór, że się jmp. hetman musiał rejterować, bez szkody w ludziach swoich, bo i zabitych i postrzelanych nad 150 nie było. Tamże wzięty z powodu szwanku konia jp. Nowosielski Leon, buńczuczny hetmański. Trwała ta potyczka od wtórej z południa aż do samej zupełnie piątej. Dość na polskie wojska trzy godziny być w ciągłym ogniu, bić się i wytrzymać i odnieść zwycięstwo, a nie było na 3000 do boju naszych»².

Prędkie podesłanie piechoty przez gen. H. Goltza, który staropolskim obyczajem «pokonił» ją, ratując w ten sposób rejterującą z pola bitwy kawalerię rosyjską.

¹ Ibid.

² Rakowski W. Pamiętnik wielkiej wojny północnej, oprac. M. Nagielski, M. Wagner. – Warszawa, 2002. – S. 114.

W ten sposób zmusił Sapiechę do wycofania się, którego siły zatrzymały się w nocy o 11-tej 24 maja w Beresteczku, zatrzymując się na noc. W dniu następnym Litwini kontynuowali odwrót w kierunku Kryłowa, szukając swych taborów. Okazało się, że tabory z ich obsługą na wieść o pogromie wojsk hetmańskich, które przyniosła uciekająca z pola walki czeladź, ruszyły traktem na Dubno¹. Stąd Sapiecha nakazał ich powrót, a wojsku i zmęczonym koniom dał jeden dzień odpoczynku. Jakie były więc rezultaty tej zwycięskiej dla Litwy batalii z siłami rosyjskimi? Ze strony litewskiej miało poleć od 100 do 150 ludzi, a pewna liczba żołnierzy dostała się do niewoli jak w przypadku buńczucznego hetmańskiego Nowosielskiego. Ze strony rosyjskiej obie relacje podają straty sięgające 1000 zabitych, nie licząc postrzelanych i jeńców, których około 50².

Bitwa pod Nakwaszą stoczona 24 maja 1709 r. choć zakończyła się sukcesem wojsk S. Leszczyńskiego w niczym nie zmieniła sytuacji strategicznej, a wręcz odwrotnie stroną zwycięską okazali się konfederaci. Nie dopuścili oni do połączenia sił S. Leszczyńskiego z Sapiechą, który zresztą nie miał wcale na to ochoty, ani nie rozerwali kordonu blokującego dalszy ich marsz w kierunku Ukrainy kijowskiej aby wspomóc armię szwedzką Karola XII. Wbrew pozorom Nakwasza

¹ Tak pisał o tych uciekinierach K. Zawisza: «Kanalnia, co rada zawsze ucieka i nowiny sieje, z pierwszego zaraz ognia prysnąwszy, siła bajek i trwóg uczyniła, nie tylko po Wołyniu ale i w Litwie, drugi ledwo się obejrzawszy. Skąd wielki postrach u ludu i już nabawiwszy sobie głowę pierwszymi baśniami, prawdziwszym nowinom nie dawali wiary». Ibidem.

² Relacja podjazdu odprawionego... Op. cit.

ukazuje kryzys staropolskiej sztuki wojennej¹. Brak po stronie polskiej i litewskiej dużych jednostek pieszych, rajtarii i dragonii mających dużą siłę ognia uniemożliwiał toczenie bitew w nowym stylu przeciwko nieprzyjacielowi dysponującemu tymi rodzajami broni i silną artylerią. Kawaleria pozbawiona wsparcia ogniowego i własnej artylerii nie była w stanie przełamać oporu przeciwnika i wraz z podciągnięciem przezeń piechoty podawała tył. Pamiętajmy bowiem, że staropolska sztuka wojenna w II połowie XVII wieku kształtowała się pod wpływem walk z Turcją i Tatarami a po śmierci Jana III Sobieskiego nie posiadała wybitnych dowódców, którzy nadążyli by za zmianami zachodzącymi w wojskowości europejskiej. Opierając się głównie o jeden rodzaj broni – kawalerię zaciągu narodowego wojsko Rzeczypospolitej nie miało racji bytu na nowoczesnym teatrze walki. Przykładem słabości wojskowości litewskiej jest fakt, iż Sapieha widząc zbliżające się pułki piechoty rosyjskiej nie podjął próby stoczenia z nią boju, od razu nakazując odwrót.

Wraz z przybyciem korpusu gen. H. Goltza oddziały S. Leszczyńskiego rozpoczęły powolny odwrót w kierunku Wisły i Sanu, opuszczając zajęty w marcu Lwów. Na początku lipca sytuacja ustabilizowała się i siły S. Leszczyńskiego z gen. Krassau,em stanęły w okolicy Opatowa w Sandomierskiem. Oddziały dywizji J. Potockiego, A. Śmigielskiego i J. Grudzińskiego rozlokowały się w województwach: sandomierskim, krakowskim oraz pod Warszawą, a zwycięzca

¹ Nagielski M. Upadek staropolskiej sztuki wojennej w dobie wielkiej wojny północnej; w: Rzeczpospolita w dobie wielkiej wojny północnej pod red. J. Muszyńskiej. – Kielce, 2001 – S. 11–43.

spod Nakwaszy rozlokował swe wojska na Podlasiu¹. Ostatnia próba przyścia z pomocą Karolowi XII i jego sojusznikowi – hetmanowi kozackiemu I. Mazepie została zniweczona, a oddziały te odplynęły w głąb Korony. Zniszczenie korpusu Loewenhaupta, a następnie zablokowanie sił wiernych Karolowi XII na kierunku południowym przesądziło los osamotnionych sił szwedzkich pod Połtawą, co doprowadziło do ich zagłady 8 lipca 1709 r. Już w pracy W. D. Koroluka czytamy, iż to: «dzięki oporowi armii sandomierzan i wspomagających ją wojsk rosyjskich nie udało się Stanisławowi Leszczyńskiemu i okupacyjnemu korpusowi szwedzkiemu udzielić pomocy ginącej armii szwedzkiej w rozstrzygającym okresie wojny, w przededniu Połtawy»².

¹ Rakowski W. Op. cit. – S. 114–115.

² Istorija Polshi pod red. W. D. Koroluka, I. S. Millera i P. N. Tretiakowa, – Moskwa, 1954. – T. I. – S. 288.

Київ у документах Івана Мазепи: кілька штрихів до історії внутрішньої політики українського гетьмана

У ході дослідження недрукованої епістолярної спадщини Івана Мазепи нам удалося віднайти ряд листів, де згадується Київ, який на ті часи був найзначнішим економічним та культурним центром України. Згадки стосуються низки ключових питань, пов'язаних із різними аспектами життя міста. У цій статті ми ознайомимо читачів із новим фактичним матеріалом, що стосується опікування гетьмана питаннями обороноздатності Києва та церковного будівництва, а також заходів, спрямованих на збереження своєї влади над містом.

Особливу увагу гетьман приділяв забезпеченню надійного захисту Києва. Так, з двох листів дізнаємося про військові частини, задіяні в його охороні. У листі від *18 травня 1691 р.*¹ Мазепа повідомляв російським царям Івану та Петру Олексійовичам, що вивів з Печерського міста на звичне місцезнаходження на Лівобережжі піхотний

¹ Тут і далі курсивом позначено недруковані листи Івана Мазепи.

полк Герасима, бо після смерті полковника солдати почали зухвало поводитися — без гетьманського відома поскидали сотників, а також через те, що, охороняючи місто взимку, вони потерпали від нестачі харчування та втратили коней. На місце цього полку Мазепа наказав стати піхотному полку Яреми. Але Ярема помер наприкінці зими, тому було призначено нового полковника. До прибуття цього полку за розпорядженням гетьмана новообраний київський полковник Костянтин Мокієвський з кількома сотнями «знатного товариства» до нового гетьманського наказу¹ мав стати для охорони Києва за містом, біля р. Либідь.

А в наступному посланні від 11 липня 1691 р. Мазепа інформував царів, що він ознайомився з грамотою, в якій йшлося про перебування київського полковника з полком за містом, аби гарантувати безпеку Києва й інших міст. Та оскільки там понад два місяці перебували козаки, які мушили, крім усього, займатися домашнім господарством, а також через брак у них продовольства гетьман вирішив замінити їх 300 компаніями. Вони розмістилися в полі за кілька миль від Києва, де мали перебувати й надалі. На той час у Печерському місті вже знаходився охотницький піхотний полк. На місце Яреми гетьман призначив глухівця Гаврила Ясликовського — досвідченого вояка, який з піхотою під час облоги Чигирина турками² брав участь в обороні міста.

¹ Російський державний архів давніх актів (далі — РДАДА). — Ф. 229. — Оп. 4. — Спр. 209. — Арк. 267–271.

² Там само. — Ф. 124. — Оп. 1. — 1691. — Спр. 32. — Арк. 2–7.

З початку гетьманування Мазепа був змушений залучати киян до участі в заходах, необхідних для підтримання належної обороноздатності міста. Так, вереснем 1687 р. датується універсал гетьмана, який зобов'язував людей, що жили при монастирях і в монастирських дворах, вартувати на вежах і валах та виконувати інші міські повинності спільно з міщанами¹.

Зі значними труднощами вирішувалися проблеми, пов'язані з ремонтом й зведенням нових оборонних споруд. За даними українського історика В. Дядиченка, в 1693 р. постало питання про поновлення укріплень Києва, зокрема Печерського міста. Огорожі та вали необхідно було ремонтувати, бо, як йшлося в листуванні між царським урядом і гетьманською адміністрацією, вони знаходилися в такому стані, що не могли захистити Київ навіть від кількох сотень ворожих воїнів². Послання царям від *31 серпня 1693 р.* розлого описує пов'язані з цим проблеми. Гетьман інформував, що після нападу татар на селян, які працювали в полі містом, та отримання відомостей про можливі інші акції противника, він розпорядився про перехід київського та переяславського полковників з відібраними людьми на правий берег Дніпра, аби протидіяти татарським силам. Далі Мазепа нагадував, що за монаршим указом він мав порадитися зі старшиною щодо того,

¹ Універсали Івана Мазепи 1687–1709 / Упор. І. Бутич. – Київ–Львів, 2002. – С. 81.

² Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 472.

які укріплення потрібно споруджувати навколо Нижнього міста та Печерського міста — земляні чи дерев'яні. Якщо це будуть дерев'яні, тоді де брати матеріал і хто буде задіяний на роботах? Гетьман зазначав, що поблизу Києва не було дерева в достатній кількості, тому пропонував доправити його Десною з Росії. Що ж до будівельних робіт у Нижньому місті, то, на думку українського володаря, їх мусили виконувати місцеві мешканці, бо люди з інших полків і міст, за звичаєм, займалися будівництвом та ремонтом оборонних споруд у своїх містах. При цьому він апелював до давньої практики. На допомогу киянам Мазепа пропонував дати російських ратних людей. Що ж до Печерського міста, то ще давно мешканці печерських волостей укріпили його земляним валом та дерев'яною огорожею, але пізніше ці споруди оновлювалися військовими людьми. Так, при Івані Самойловичі, коли за указом царя Федора Олексійовича під Києвом знаходилися російські війська під командою князя Михайла Черкаського, а також українські частини, на пропозицію гетьмана люди з усіх українських полків були задіяні в роботах. За сприятливих обставин можна було б скористатися цим досвідом, однак спеціально збирати людей Мазепа вважав обтяжливим. Далі він додавав, що для будівництва валів та огорожі навколо Печерського міста потрібен інженер, аби побудувати фортецю «правильним чином», а потім необхідно утримувати в ній достатню кількість ратних людей. Все це необхідно зробити, щоб фортецею не заволодів противник, що дуже б зашкодило Києву¹.

¹ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. — 1693. — Спр. 60. — Арк. 24–37.

Через два місяці – 1 листопада 1693 р. – Мазепа в посланні до Івана та Петра Олексійовичів зазначав, що існує потенційна небезпека для Нижнього та Печерського міст Києва від польських військ, які, виступивши проти Палія, наближалися до Фастова. Тому потрібен царський указ щодо оборони цих частин Києва. Це ж стосувалося й Остра¹.

У липні 1694 р. гетьман писав царям про звернення до нього війта і київських міщан з проханням про заступництво у зв'язку з тим, що воєвода Петро Хованський залучав їх до перевезення сплавленого з Брянська лісу, а також до ремонту валів Нижнього міста. Міщани твердили, що така робота всюди виконується мешканцями прилеглих поселень, яких немає при Києві. Сам же гетьман зауважував, що так дійсно робиться в інших містах Київського полку, котрі знаходяться на Лівобережжі, і мешканці прилеглих до міст поселень під час нападу ворогів знаходять у них захист, а також клопотався про указ з приводу звернення киян². А 30 жовтня 1695 р. до царів надійшло ще одне послання Мазепи, в якому у зв'язку з загрозою нападу «бурсурман» на Україну він нагадував про слабкість укріплень Печерського та Нижнього міст³.

Дані про церковне будівництво пов'язані зі спорудженням двох величних споруд у Києві – Богоявленського та Микільського соборів, до чого

¹ Величко С. В. Літопис. – К., 1991. – Т. 2. – С. 432.

² Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. – Т. 1. – Владимир, 1903. – С. 541–542; 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи / Упор. та авт. передм. В. В. Станіславський. – К., 1996. – С. 109–110.

³ 3 епістолярної спадщини гетьмана Івана Мазепи. – С. 136.

був залучений талановитий російський зодчий Приказу кам'яних справ Йосип Дмитрович Старцев. Формально він мав звання підмайстра, але на початку 80-х років займав провідне місце в Приказі, а в 90-ті роки вступив у пору творчої зрілості. Названі собори зайняли центральне місце серед робіт Старцева цього періоду. За твердженням дослідника творчості зодчого В. Виголова, незважаючи на те, що будівництво було виконане росіянами, ці будівлі мали зовсім не московський вигляд: вирішальне слово щодо вибору типу храмів було сказане гетьманом, який у своїх смаках тяжів до західного бароко. І лише незначні архітектурні деталі виказували московське походження зодчого. Цікаво, що ряд застосованих при будівництві цих соборів форм та прийомів архітектурного оздоблення були надалі використані місцевими архітекторами при зведенні інших споруд. У свою чергу, ознайомившись зі зразками української архітектури, Старцев надалі використовував типові українські прийоми та форми при будівництві в Москві¹.

Отже, в першому з розглядуваних листів від 1693 р. ідеться про клопоти гетьмана стосовно пришвидшення будівництва соборів. Мазепа писав, що домовився з московським майстром, названу у цьому документі Йосипом Дмитрієвим, про спорудження у Києві двох кам'яних церков: однієї

¹ Сперанский А. Н. Очерки по истории Приказа каменных дел Московского государства. — М., 1930. — С. 138–139; Выголов В. П. Творчество зодчего О. Д. Старцева // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. — М., 1955. — С. 4, 7–8.

в Братському монастирі, а другої – в Пустинному монастирі святого чудотворця Миколи. Гетьман виплатив майстру гроші, але Старцев відлучався на роботу в Смоленськ, через що заплановане будівництво мало надовго затягнутися. У зв'язку з цим Мазепа просив наказати майстру, аби той відправлявся до Києва¹.

Оскільки цей документ має значні пошкодження, у пригоді стали більш ранні публікації, автори яких, вочевидь, користувалися повнішими варіантами саме цього листа, датованого 21 травня 1693 р. З них додатково дізнаємося, що майстру, крім 5 000 рублів, було видано борошно й солонину. Наведемо витяг з більш повного тексту листа: «Подрядился мне москвичин, камяного дела мастер Иосиф Дмитриев выставити в Кieve две церкви каменных: одну у монастыре Братском святых Богоявленій, а другую у монастыре Пустинном святого чудотворца, за какое обоих дело уже я ему ма[стеру], поддуг умовы, отдаем усе деньги, именно, пять тысяч ру[блев], [та]к же борошно и солонины [отда]лем, а дел церковей оных еще много не приведено в свое совершенство; а ныне tedy слышу я, что он преречоный мастер, не едучи въ Кіевъ, – не ведомо, чи по указу вашом монаршом, чи по своей ему воли, – отдаляется на некую работу в Смоленск, чрез какое его, мастера, отдаление дело преречоных церковей кievских, чрез него созидаемое, мусит продолжитися в долшое время; прото я, верный вашего царского пресветлаго величества подданный, под ноги пресветлаго вашего монаршого престола

¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1693. – Стр. 20. – Арк. 105–107.

упадаючи, многократне челом бью, дабы вы, великіе государи, милостиво указати изволили, чтобы он, мастер, отставивши смоленскую дорогу, выслан был в Киев для докончанья около церквей каменных ... по уговору работи»¹. (Відомо, що в 1693 р. підмайстер Старцев був відряджений до Смоленська, де ремонтувалися міські стіни, а у Вознесенському Дівочому монастирі будувалася церква².)

Невдовзі — 16 червня 1693 р. — Мазепа повторно просив у Івана та Петра Олексійовичів указу про відправлення з Москви до Києва майстра «кам'яної справи» Йосипа Старцева з робітниками та пришвидшення робіт. Гетьман нагадував, що майстер домовився з ним побудувати дві кам'яні церкви, отримав за роботу всі гроші, харчі, а будівництво не доведено ще й до половини: із присланим Старцевим до Києва підмайстром було мало робітників, через що того року церкви не могли бути завершені³.

Відомо про позитивний результат цього клопотання. У листі українського правителя до царів від 4 липня 1693 р. йшлося про те, що за його зверненням царі наказали повернути майстра зі Смоленська до Києва. Тут же Мазепа писав, що за всю роботу заплатив Старцеву одразу 5 тис. рублів, а також надав харчові припаси. З майстром було домовлено, що кожного року для швидкого проведення робіт у Києві буде працювати по 100 робітників. Однак

¹ Голубев С. Т. Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII стол.) // Труды Киевской духовной академии. — 1900. — № 12. — С. 613.

² Сперанский А. Н. Указ. соч. — С. 126–127.

³ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. — 1693. — Спр. 43. — Арк. 86–88.

після від'їзду зодчого домовленості не виконувалися, робітників було мало, роботи йшли повільно, а через дощі та мокрий сніг у зимовий час псувалося те, що вже було зведено. У зв'язку з цим гетьман клопотався про ще один царський указ щодо Старцева. Мазепа хотів, щоб майстер перебував при ньому не тільки до зими, а й усю зиму. Це дозволило б розпочати роботи ранньої весни та довести їх до завершення¹.

Відомо про подальші розпорядження російських монархів у цій справі. У царській грамоті до гетьмана від 25 липня 1693 р. було зазначено, що він мав наказати Старцеву залишатися в Батурині чи в іншому місці до тих пір, поки той не завершить будівництва двох церков у Києві. І без царського указу Мазепа не мав права наказувати майстру їздити до Москви чи деінде². А 31 серпня 1693 р. гетьман дякував царям, що на його прохання вони наказали вислати Старцева зі Смоленська до Києва, зауважуючи, що той за кілька років не закінчив жодної церкви, отримавши сповна гроші й харчі, вказані в договорі. Цього року майстер мав прислати з Москви 100 робітників, але прислав лише 30, через що роботи затягувалися. Український володар просив указу, за яким Старцев або затримувався б у Києві до наступного року, або відправлявся до Москви підбирати до весни необхідну кількість робітників (про що вже

¹ Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — С. 506–508, 672–673. За іншими даними, за договором Старцев зобов'язувався побудувати церкви протягом двох років за платню в 4400 рублів (Сперанский А. Н. Указ. соч. — С. 138).

² Эварницкий Д. И. Источники для истории запорожских казаков. — С. 676.

був монарший дозвіл), зобов'язавши його прибути в домовлений час¹.

У відповідь у царській грамоті до гетьмана від 12 вересня 1693 р. вказувалося, що Старцев мав бути в Україні до завершення будівництва двох церков, про що вже йшлося в грамоті від 25 липня. Мазепа мав сам вирішити, чи відпускати майстра до Москви, якби останній зобов'язався на початок весни 1694 р. прислати потрібну кількість майстрів. Якби ж Старцев і надалі став зволікати з будівництвом, то гетьман мусив повідомити про це до Москви та прислати список з договору — «підрядного запису», а тоді б царі видали указ щодо майна майстра і майна його поручителів².

Не все було зроблено і в 1694 р., коли Мазепа звертався до Малоросійського приказу з проханням залишити Старцева в Києві ще на рік, щоб він завершив будівельні роботи. Цікаво, що гарантуючи якість своєї роботи, майстер зобов'язувався в разі потреби протягом трьох років власним коштом ремонтувати церкви, якби виникли проблеми з вини будівельників³. До слова, відомо, що й Старцев, зі свого боку, скаржився на гетьмана за невчасну доставку будівельних матеріалів⁴.

¹ РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. — 1693. — Спр. 60. — Арк. 48–51.

² Голубев С. Т. Указ. соч. — С. 614; Грабарь И. Э. И. П. Зарудный и московская архитектура первой четверти XVIII века // Русская архитектура первой половины XVIII века. — М., 1954. — С. 51.

³ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. — К., 1986. — С. 107.

⁴ Сперанский А. Н. Указ. соч. — С. 97.

Вочевидь, незважаючи на всі негаразди, кияни залишилися задоволені професійною майстерністю цього зодчого, бо й у 1696 р. монахи Микільського монастиря просили прислати його до Києва для ремонту інших церков¹. А за кілька років гетьман знову порушував питання про допомогу з боку росіян у будівельній справі. 10 травня 1700 р. він писав боярину Федору Головіну про велику потребу в майстрові «кам'яного діла» для церковного будівництва. Мазепа просив знайти в Москві доброго майстра й негайно прислати до Батурина, обіцяючи достатню нагороду за його працю².

Дослідники архітектури звертають увагу на те, що в згаданих соборах можна побачити вплив ще князівських традицій будівництва, які мали підкреслити значущість гетьманської влади та прагнення до відродження монархії. «Як найбільш видатне з'явище Мазепинської архітектури, виступає перед нами будівництво великих, „соборних“ монастирських церков. В них ніби відчувається нове відродження старих візантійських традицій — вони беруть зразком не національні форми дерев'яних церков, а великі, старі церкви Київа та Чернигова...», — писав Ф. Ернст. Класичними зразками цього стали церкви Братського та Пустинно-Микільського монастирів³. Не суперечать цим висновкам і судження сучасних дослідників. Так, А. Макаров вважає, що зведені при гетьманах Івані Самойловичі та Івані

¹ Борисенко В. Й. Назв. праця. — С. 107.

² РДАДА. — Ф. 124. — Оп. 1. — 1700. — Спр. 6. — Арк. 27 зв. — 28.

³ Ернст Ф. Українське мистецтво XVII — XVIII віків. — К., 1919. — С. 17, 20.

Мазепі Троїцький собор у Чернігові (1679–1695), собор Мгарського монастиря (1684–1692), Богоявленський собор Братського монастиря (1690–1693), Микільський собор (1690–1696) виражали ідею національної монархії, опертої на великокнязівські традиції. «Це та величність, що лякає і підкорює, нагадує людині про її мізерність і безпорадність»¹. А В. Вечерський називає побудову таких соборів «свідченням свідомого звернення до державної величі Київської Русі з метою підкреслити стародавність і спадковість верховної влади на українських землях»².

Зауважимо, що Микільський собор було знищено в 1934 р., а Богоявленський — у 1935 р.³ До речі, згаданий дослідник В. Вечерський зазначив, що більшовицький режим «систематично руйнував насамперед Мазепині собори — як втілення українського стилю, осередки українського національного духу й державницької традиції»⁴.

Далі розглянемо два листи, у яких ідеться про реакцію українського володаря на надання Києву царських грамот, що спонукало його порушити питання про поширення його влади на місто. Відомо, що 10 квітня 1699 р. Петро I на прохання гетьмана і київського війта Івана Биковського надав Києву

¹ Макаров А. Світло українського бароко. — К., 1994. — С. 198–199.

² Вечерський В. Гетьманські столиці України. — К., 2008. — С. 73.

³ Його ж. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. — К., 2002. — С. 69–74, 79.

⁴ Його ж. Доля останньої архітектурної фундації гетьмана Івана Мазепи // Батуринські читання 2007. — Ніжин, 2007. — С. 46.

свою грамоту. Потреба в документі виникла у зв'язку зі скаргами міщан на духовенство, російських ратних людей, козаків і студентів, через яких виникли господарські проблеми. Серед іншого міщани скаржилися й на те, що законники Кирилівського монастиря незаконно володіють горою Щекавицею з прилеглими до неї ґрунтами і «ремісницькими сінними покосами». У зв'язку з цим у грамоті доручалося київському воєводі Петру Хованському перевірити, як раніше було зроблено розмежування земель дяком Іваном Алфер'євим. У разі виявлення порушень воєвода мав здійснити нове розмежування. Ще одна царська грамота, датована 13 березня 1700 р., була надана на прохання нового віята Дмитра Полоцького й повторювала зміст попереднього документа ¹.

Рішення зазначеного питання викликало реакцію Мазепа, зафіксовану в його листі до Головіна від *8 травня 1700 р.* У ньому гетьман доволі різко висловився, що він ще не має царського указу, за яким би його влада не поширювалася на Нижнє місто Києва. Далі Мазепа виклав суть своїх претензій. Він написав, що з малоросійської канцелярії була прислана царська грамота до київського воєводи, яка вповноважила останнього вирішити суперечку між київськими монастирями й міщанами стосовно землі. З наказу воєводи було проведено нове розмежування, на що гетьману поскаржилися старці Кирилівського та інших монастирів. Український

¹ Щербина В. Документи до історії Києва 1494–1835 рр. // Український археографічний збірник. – К., 1926. – Т. 1. – С. 23–36; його ж. Боротьба Києва за автономію // Київ та його околиця в історії та пам'ятках. – К., 1926. – С. 192–193.

володар зазначав, що справами Нижнього міста Києва ще з часів від Богдана Хмельницького завжди опікувалися гетьмани. Вже при Петрі I деякими земельними розслідуваннями займався й Мазепа А в статтях було записано, щоб нікому з українців без гетьманського універсалу не видавати царських жалуваних привілеїв зі згаданої канцелярії. Тепер же київські міщани взяли царську грамоту, не маючи універсалу на «багато речей». Мазепа наголосив, що якби Нижнє місто Києва не було підвладне гетьманам, то треба було б виселити козаків, які там мешкали, й занедбати їхні будинки. Звернемо увагу, що він писав про будинки, які утримували в Києві й козаки «з різних місць». Наприкінці український володар просив Головіна прислати до Батурина царський указ у цій справі, оскільки саме боярину були вручені справи Посольського й Малоросійського приказів і українських міст. Мазепі потрібно було продемонструвати монаршу волю перед старшиною та всією своєю державою¹.

Як бачимо, гетьман прагнув підтвердження своїх повноважень на самому високому рівні. Зауважимо, що відображений у листі конфлікт не був поодиноким випадком в історії взаємин воєвод із гетьманською адміністрацією. Навпаки, його можна розглядати як один із проявів боротьби представників української політичної верхівки з намаганнями Москви ввести у Війську Запорозькому воєводське правління, котра велася ще з часів Богдана Хмельницького. Адже призначаючи воєвод, зокрема до Києва, російський уряд мав на увазі не тільки управління

¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 28–35.

своїми військами, але й представництво влади Москви і підготовку Української держави до більш тісного зближення з Росією¹.

Згадуючи статті, Мазепа, очевидно, посилався на документ, прийнятий у вересні 1689 р., який значною мірою коригував положення Коломацьких статей 1687 р. і при першій публікації був названий Московськими статтями. В 10-му пункті цього документа якраз і йдеться про те, що царські жалувані грамоти на майнові володіння в Україні не мали видаватися поза волею гетьмана. Однак у 9-му пункті цих же Московських статей було зафіксовано прецедент, котрий передавав справу про земельні питання в Києві до рук представника Росії та ще й закладав на перспективу регулювання їх царською владою. Так, на прохання гетьмана, щоб протиріччя між міщанами й монастирями про приналежність земель і сінокосів, які виникли внаслідок того, що міщани випросили собі царську грамоту з неналежними їм володіннями, вирішували представники Батурина разом із представниками від Києва, було прийнято негативне рішення царів. У ньому йшлося про відправлення в Київ до воєводи своєї грамоти з розпорядженням, щоб це вирішував воєвода через своїх людей та прозвітувався про результати справи до Москви, приславши відповідні креслення².

¹ Щербина В. Киевские воеводы, губернаторы и генерал-губернаторы от 1654 по 1775 г. // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1892. – Кн. 6. – С. 123–129.

² Яковлева Т. Московські статті гетьмана Івана Мазепи // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Вип. 10–11. – С. 455–456; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упор. С. Павленко. – К., 2007. – С. 257.

У листі від 11 червня 1700 р., теж адресованому Головіну, Мазепа продовжив полеміку з московським керівництвом, згадуючи, що боярин повідомляв йому, що нова царська жалувана грамота дана мешканцям Нижнього міста Києва на підтвердження попередніх і узгоджена з гетьманськими універсалами. Не погоджуючись із цим, український володар зауважував, що міщани минулого року і тепер впросили вписати в царську грамоту собі на пожиток «багато речей», які не тільки не були вписані в універсалах, а й ніколи не були в їхньому володінні. Тому, щоб запобігти суперечкам міщан з монастирями й козаками, Мазепа й писав до боярина, інформуючи, що міщани перейшли допустиму межу. І хоча він і сам звертався з заступницьким листом за міщан до Петра I, але в ньому було написано лише те, аби їхнє чолобиття було прийнято й задоволено в правдивих справах¹.

Таким чином, викладений матеріал дозволяє говорити про особливу увагу українського гетьмана до питань, пов'язаних із забезпеченням розвитку Києва як одного з ключових міст тодішньої Української держави. Маємо нові факти, котрі свідчать про зусилля українського керівництва, спрямовані на забезпечення обороноздатності Києва, його економічного й культурного розвитку при намаганнях зупинити дії Москви стосовно поширення повноважень російських представників на українських теренах.

¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 1. – 1700. – Спр. 6. – Арк. 36–41 зв.

*Екатерина Андреева
(Санкт-Петербург, Россия)*

Бумаги И. С. Мазепы в архиве А. Д. Меньшикова

23 октября 1708 г. находящийся в Борзне гетман Украины Иван Степанович Мазепа, не дождавшись прихода своего нового союзника Карла XII с войсками и опасаясь прибытия А. Д. Меньшикова, бежал в Батурин. На другой день, переправившись через р. Десну, И. С. Мазепа прибыл в расположение шведского короля с полуторатысячным казачьим войском и со старшинами. Шестидесятидевятилетний гетман покинул Батурин столь стремительно, что смог захватить с собой всего несколько наиболее важных документов, (которые, по всей видимости, пропали летом 1709 г. где-то на пути в Бендеры), а свой архив оставил в Батурине. Как известно, 2 ноября 1708 г. Батурин был захвачен русскими войсками под командой А. Д. Меньшикова¹. Здесь можно дополнить, что

¹ История Свейской войны (Поденная записка Петра Великого) / Сост. Т. С. Майкова. — М., 2004. — Вып. 1. — С. 151, 293; Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа. — М., 2007. — С. 217; А. Д. Меньшиков и гетман И. С. Мазепа (из истории взаимоотношений) // Меньшиковские чтения — 2006: Сб. науч. ст. / Отв. ред. П. А. Крогов. — СПб., 2006. — С. 99–100; Предисловие к изданию // Гетман Иван Мазепа: Документы

позднее Батуриин «со всеми к нему принадлежащими деревнями и доходами» был пожалован Петром I Меньшикову «в вечное и потомственное владение»¹.

В захваченном Батурине к А. Д. Меньшикову попали бумаги И. С. Мазепы, которые были определены в Походную канцелярию светлейшего князя. Меньшиков постоянно находился «в походе», то есть на театре военных действий, и его обоз, в том числе с Походной канцелярией, везде следовал за ним. Отправлять же документы в Москву или Петербург в условиях войны было, безусловно, опасно. Итак, с конца 1708 г. бумаги Мазепы путешествовали с фаворитом русского царя.

Проследим за перемещением А. Д. Меньшикова и следовавших за ним гетманских бумаг. Светлейший князь покинул Батуриин 6 ноября и отправился к царю в Глухов, где 10 числа торжественно повесили «персону», то есть чучело Мазепы, и казнили захваченных в Батурине полковника Чечеля и других сподвижников гетмана. В середине месяца Меньшиков атаковал шведов возле городка Смилы, потом пошел в Хорунжевку. Новый, 1709 год, А. Д. Меньшиков встретил в Сумах, в феврале пошел в Ахтырку, потом в Белгород, откуда заехал к царю в Воронеж, далее находился в Харьковке. 27 июня 1709 г. Меньшиков принимал активное участие в Полтавской баталии, а на другой день гнался

из архивных собраний Санкт-Петербурга. В 2 вып. Вып. 1. 1687–1705 г. / Отв. ред. Ю. Н. Беспярых, сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. – СПб., 2007. – С. 4.

¹ Российский государственный архив древних актов (далее – РГАДА). – Ф. 198 (Походная и домовая канцелярия А. Д. Меньшикова). Оп. 1. Д. 219.

за шведским войском, которое было пленено у Переволочны 30 июня. Пробыв в Полтаве две недели, Меньшиков сопровождал царя в Киев, откуда в середине августа оба отправились в Польшу. И только 19 декабря 1709 г. победители с триумфом, с трофеями и плененной шведской армией торжественно вошли в Москву. Царь, проведя в старой столице два месяца, в середине февраля 1710 г. отправился в свой «парадиз» на берега Невы. Меньшиков же, задержавшись в Москве еще некоторое время, вернулся в Польшу¹.

Во время пребывания светлейшего в Москве случилось важное для нашего исследования событие — Меньшиков распорядился оставить там захваченные мазепинские бумаги. Возможно, документы разместили в подведомственной светлейшему князю Ижорской канцелярии, находящейся в подмосковном селе Семеновском².

¹ История Свейской войны.. — Вып. 1. — С. 151, 294; Сборник Императорского русского исторического общества. — СПб., 1873. — Т. 11. — Раздел XII. — С. 107–115; Павленко Н. И. Меньшиков: Полудержавный властелин. — М., 2005. — С. 114–115.

² Ижорская канцелярия — так с 1708 г. называлась Семеновская приказная палата, созданная в декабре 1702 г. «под началом» А.Д. Меньшикова, во главе которой был поставлен дьяк А. Я. Щукин. 5 января 1705 г. эта приказная палата была переименована в Ингерманландскую, а 4 марта 1708 г. — в Ижорскую канцелярию. И с этого времени А. Я. Щукин стал официально именоваться ее президентом. В 1719–1720 гг. она была упразднена (Андреева Е. А. А. Д. Меньшиков и образование Ингерманландской губернии: Территория и административное устройство // Петровское время в лицах — 2005: материалы научной конференции. — СПб., 2005. — С. 19–20).

Итак, с начала 1710 г. Петр I находился в Петербурге, Меншиков в Польше, а бумаги Мазепы – в Москве. Светлейший князь приехал на берега Невы в мае 1710 г., где в то время находился царь. 25 июня того же года последовал царский указ за «закрепой» Меншикова в Петербургскую канцелярию, согласно которому оставленные в Москве бумаги Мазепы должны быть разобраны и, «если есть нужда», с них должна быть составлена выписка (то есть переписано краткое содержание каждого письма). Эту выписку надлежало переслать Меншикову. И тогда, спустя почти два года после их захвата, мазепинские бумаги были «приняты и перебраны». Выяснилось, что они представляют собой входящую документацию гетмана на русском, латинском, польском, немецком, греческом, белорусском и татарском языках, то есть, по сути, Походную канцелярию гетмана¹.

Разобрать архив гетмана А. Д. Меншиков поручил президенту Ижорской канцелярии А. Я. Щукин². С документов в том же 1710 г. была сделана книга выписок, отправленная к Меншикову в Петербург. Светлейший ее определил опять в свою Походную канцелярию, которая с этого времени стала называться «Санкт-Петербургская походная

¹ Архив Санкт-Петербургского института истории Российской академии наук (далее – Архив СПбИИ РАН). – Ф. 83 (Походная канцелярия А. Д. Меншикова). Оп. 1. Д. 1. Л. 1. (Копия середины XVIII в., см.: Там же. Оп. 2. Кн. 11. Л. 1. Публикацию копии середины XVIII в. см.: Таирова-Яковлева Т. Г. Предисловие к изданию. Примеч. 5. С. 8–9).

² Архив СПбИИ РАН. – Ф. 83. Оп. 3. Д. 15. – Л. 306 об.

канцелярія»¹. Итак, был выполнен царский указ: с документов была сделана выписка и отправлена в Петербург к Меньшикову. Значит, поскольку царь не распорядился куда-либо их перевозить, можно заключить, что подлинники остались в Москве. Архив Ижорской канцелярии не сохранился. Фрагменты ее документации выявлены в ф. 26 (Государственные учреждения и повинности в царствование Петра I) Российского государственного архива древних актов, но бумаг Мазепы среди них не обнаружено.

По всей видимости, с 1710 г. документы Походной канцелярии хранились в резиденции Меньшикова на Васильевском острове². Через несколько лет было принято решение оборудовать под Походную

¹ Там же. — Оп. 1. Д. 1. — Л. 1. Петербург был основан Петром I на захваченной у шведов Ингерманландской (Ижорской) земле, до начала XVII в. принадлежащей русскому государству. А. Д. Меньшиков в конце 1702 г. был назначен губернатором этой земли, которая с 1708 г. стала официально именоваться Ингерманландской, а с 1710 г. Санкт-Петербургской губернией с центральным городом Санкт-Петербургом. Поэтому и Походная канцелярия Меньшикова после его приезда на берега Невы получила официальное название «Санкт-Петербургская походная канцелярия», по названию губернии, главой которой он был (См. об этом: Андреева Е. А. Первый губернатор и строитель Петербурга // Александр Данилович Меньшиков. Первый губернатор и строитель Санкт-Петербурга: Каталог выставки. — СПб., 2003. — С. 8–11; ее же. А. Д. Меньшиков и образование Ингерманландской губернии: Территория и административное устройство // Петровское время в лицах — 2005: Материалы научной конференции. — СПб., 2005. — С. 15–31).

² В резиденции А. Д. Меньшикова на Васильевском острове в Петербурге с 1704 г. строился деревянный дворец, кото-

канцелярию светлейшего князя одну из казарм Петербургской (в конце XVIII в. переименованной в Петропавловскую¹) крепости. И в феврале 1717 г. Меньшиков слал главе Канцелярии городских дел князю А. М. Черкасскому распоряжение: в казарме, «которая определена для положенья дел Санкт-Петербургской походной канцелярии» сделать «без замедления» полы, окна и печи. Вряд ли кто-то осмеливался в то время ослушиваться распоряжения светлейшего и, по всей видимости, в том же году бумаги Походной канцелярии были размещены в казарме крепости².

В крепость перевезли документы по преимуществу за 1703–1714 гг., которые к этому времени уже не представляли интереса. В последующие годы туда не добавляли новых документов. «Походная военная» и «Домовая» канцелярии Меньшикова с 1715 г. хранились в его доме на Васильевском острове³.

рый был окончательно отделан в 1710 г. Возможно, именно там первоначально разместили бумаги. С августа 1710 г. здесь же Меньшиков возводил свой каменный дворец (существующий и поныне), который в основном был закончен осенью 1711 г., и, вероятно, туда перенесли бумаги. (Подробнее о дворцах А. Д. Меньшикова в Петербурге см.: Андреева Е. А. Петербургские дома А. Д. Меньшикова // Меньшиковские чтения – 2003: Сб. науч. ст. / Отв. ред. И. В. Саверкина. – СПб., 2004. – С. 30–58).

¹ Степанов С. Д. Санкт-Петербургская Петропавловская крепость: история проектирования и строительства. – СПб., 2000. – С. 79

² РГАДА. – Ф. 198. Оп. 1. Д. 63. – Л. 264; Глаголева А. П. Повседневные записки князя А. Д. Меньшикова: к изучению материалов Меньшиковского архива // Проблемы источниковедения. – М., 1956. – Т. V. – С. 167.

³ РГАДА. – Ф. 248 (Сенат и его учреждения). Оп. 5. Кн. 229 (Дела по Канцелярии конфискации и Ревизион-коллегии 1725–1737 гг.). № 135. 1733 г. – Л. 1020.

О находящихся в крепости документах забыли на долгие годы. Вероятно, забыл и сам хозяин, который 8 сентября 1727 г. пасмурным дождливым утром был арестован в своем доме на Васильевском острове и спустя два дня покинул Петербург навсегда, отправившись с семьей в ссылку¹. Забыли и те, кто арестовал А. Д. Меньшикова и искал письменные свидетельства измены светлейшего князя, для чего по распоряжению Верховного тайного совета все бумаги, обнаруженные в доме Меньшикова, были сосредоточены в одной комнате, и для разбора и выявления «подозрительных» документов (с их последующей передачей Верховному тайному совету) была создана комиссия под руководством тайного советника В. В. Степанова. В 1730 г. в связи с переездом В. В. Степанова в Москву туда же были перевезены и разбираемые меньшиковские бумаги². Первая же часть Походной канцелярии

¹ Труды и дни Александра Даниловича Меньшикова: Повседневные записки делам князя А. Д. Меньшикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С. Р. Долговой и Т. А. Лаптевой. М., 2004. С. 582; Павленко Н. И. Полудержавный властелин: Историческая хроника о жизни сподвижника Петра Первого А. Д. Меньшикова. – М., 1991. – С. 343; его же. Меньшиков: Полудержавный властелин. – М., 1999. – С. 310.

² См. об этом: Андреева Е. А. Судьба Архива А. Д. Меньшикова // Историческое источниковедение и проблемы вспомогательных исторических дисциплин: К 140-летию академика Н. П. Лихачева (1862–1936) и 100-летию Дома Н. П. Лихачева в Санкт-Петербурге: Тезисы докладов конференции, состоявшейся в СПб. 3–5 декабря 2002. – СПб., 2002. – С. 6–7; ее же. Фонды А. Д. Меньшикова: Общий обзор и история формирования // Александр Данилович Меньшиков. Первый губернатор и строитель Санкт-Петербурга: Каталог выставки. – СПб., 2003. – С. 47–48.

Меньшикова с отложившимися в ней бумагами Мазепы так и остались в казарме крепости на Заячьем острове.

И только спустя 20 лет, в июне 1749 г., П. Н. Крещин, лично знавший и царя, и его фаворита¹, обратил внимание Академии наук на хранящиеся в крепости документы. В том же году ее президент граф К. Г. Разумовский по договоренности с Военной коллегией «выхлопотал дозволение для Академии наук приступить к разбору и описи означенных бумаг»². 10 августа 1749 г. в Петербургскую гарнизонную канцелярию поступил указ императрицы Елизаветы Петровны о разборе бумаг А. Д. Меньшикова как необходимых для подготовки в Академии наук труда по русской истории. Из указа следует, что документы хранились «в каменной казарме без всякого присмотра и охранения, и некоторые уже пришли в исление, что и в руки взять не можно, а между теми многия еще видеть и честь можно и переписать без труда свободно... А ежели оных не охранить вскоре, то все истлеют»³.

Для разбора Походной канцелярии светлейшего князя были назначены: от Петербургского гарнизона — прапорщик Петр Стрепетов, а от Академии наук — академики Г.-Ф. Миллер, Ф.-Г. Штрубе де Пирмонт и адъютант К. Ф. Модерах. Разбор и описание

¹ Кротов П. А. Основание Санкт-Петербурга: Загадки старинной рукописи / Отв. ред. Н. В. Кирыущенко. — СПб., 2006. — С. 39, 42.

² Пекарский П. П. История императорской Академии наук в Петербурге. — СПб., 1870. — Т. 1. — С. 357.

³ Материалы для истории императорской Академии наук. — СПб., 1900. — Т. 10. № 127. — С. 79.

документов производились в 1749–1750 гг. Бумаги «были сданы окончательно в Архив академической конференции 30 сентября 1750 г.», однако в крепости еще продолжали гнить неразобранные документы, поскольку, согласно высочайшему указу, Академия наук изымала лишь те бумаги, которые «в Академию надобны и выбраны»¹.

При разборе бумаг светлейшего князя были составлены «Реестр делам походной бывшаго князя Меншикова канцелярии, принятым ис Санкт-Петербургской крепости», несколько книг «Описей бумагам и письмам Меншикова к разным персонам», а также книги копий документов наиболее плохой сохранности².

Итак, с 1750 г. около двух тысяч документов «Походной канцелярии» А. Д. Меншикова были переданы и хранились в Архиве академической конференции Академии наук. Однако неизвестно, какое количество документов было оставлено в казарме крепости на Заячьем острове «за гниlostью» и как «неналежащие»³. Так что можно предположить, что какие-то бумаги из архива Мазепы истлели в Петербургской крепости среди бумаг Меншикова.

Спустя десять лет в Правительствующем Сенате состоялось дело, имеющее непосредственное

¹ Там же. С. 80, 117, 348, 488; Пекарский П. П. Указ. соч. — С. 357–358.

² Архив СПбИИ РАН. — Ф. 83. Оп. 1. Д. 7805; Д. 7787; Оп. 2. Д. 1–11.

³ Количество документов указано в «Распоряжении Сената относительно бумаг Петра Великого» от 1 июля 1751 г., «сообщенном» С. М. Соловьевым в 1873 г. (См.: Русский архив. 1873. Кн. I. Стб. 777).

отношению к нашему исследованию. И здесь вновь всплывает имя П. Н. Крекшина. До сих пор неизвестна ни дата его рождения, ни дата смерти¹. Как установил П. А. Кротов, Крекшин был новгородским дворянином, служившим комиссаром и курировавшим строительство на Котлине острове. С 1714 по 1717 г. он находился под следствием за растрату казенных денег, но был оправдан и опять определен на Котлин остров, на котором с 1719 г. развернулось грандиозное строительство крупнейшего судоремонтного и кораблестроительного комплекса, куда стекались огромные средства. В силу заинтересованности в этом строительстве царя Крекшин в те годы напрямую с ним общался. Следовательно, у нашего героя был доступ к огромным средствам и выход напрямую к царю. Далеко не каждый комиссар находился в таких условиях и далеко не всякий мог устоять перед таким искушением. П. Н. Крекшин, как показывают источники, исключением не был. Так, к примеру, комиссар И. Картмазов в 1723 г. показал, что Крекшин в 1719 г. украл из денежной казны 4 тысячи рублей. Кроме того, Крекшин активно занимался ростовщичеством, выдавая приличные суммы под залог поместий. И к знаменитой махинации по замене серебряной монеты на более низкопробную в 1725 г. А. Д. Меньшиков привлек ни кого-нибудь, а именно П. Н. Крекшина в качестве алхимика-экспериментатора. Примечательно, что после

¹ Обычно называют как приблизительные следующие годы жизни П. Н. Крекшина: 1684–1763 (См. об этом: Кротов П. А. Указ. соч. — С. 52).

ареста патрона в сентябре 1727 г. вся эта история сошла П. Н. Крекшину с рук¹.

На Котлине наш герой трудился до конца 1720-х годов, а с началом царствования Анны Иоанновны, что примечательно, памятуя дело о серебряных монетах, стал комиссаром Монетной канцелярии.

В те же годы, то есть с начала 1730-х годов, П. Н. Крекшин увлекся историей. В 1742 г. он завершил и подал венценосной дочери Петра Великого Елизавете «Краткое описание блаженных дел великаго государя императора Петра Великаго...», встреченное высочайше весьма благосклонно. Однако в июле 1743 г. на П. Н. Крекшина поступил донос, по которому в его доме были выявлены различные письма и книги, которые он приобретал для написания своей 45-томной истории правления Петра Великого. П. Н. Крекшин оказался под сенатским расследованием и даже был заключен под стражу². По иронии судьбы Петр Никифорович пострадал не за воровство или махинации с серебряными монетами, а за свое пристрастие к истории.

В тот раз для комиссара все закончилось без особых потерь. Но спустя почти 20 лет, в 1760 г. (заметим, что Крекшину в то время было уже около 80 лет), в Правительствующем Сенате рассматривалось дело № 1334 «О покупке комиссаром Петром Крекшиным архивных дел и бумаг». В Тайную розыскных дел канцелярию явился «человек» Крекшина Степан

¹ Кротов П. А. Указ. соч. — С. 36–43.

² Есипов Г. В. Эпизод из жизни Крекшина // Древняя и Новая Россия. — СПб., 1878. — № 4. — С. 340–341; Кротов П. А. Указ. соч. — С. 44–46.

Титов, который показал, что его помещик скупал в Петербургской крепости у подьячих подлинные указы Петра I, Анны Иоанновны, «также и дру- гия за руками фельдмаршалов князя Меншикова и графа Шереметева дела, коих и ныне в доме она- го Крекшина имеется множественное число». Из Канцелярии в Сенат об этом поступило донесение за подписью графа Александра Шувалова. В доме Петра Никифоровича состоялся обыск, и были вы- явлены бумаги, которые вначале были определены в канцелярию Сената, где их разобрали, и с них был составлен «Реестр взятым из дома комиссара Крек- шина делам». Из него следует, что П. Н. Крекшин хранил у себя дома подлинные письма к А. Д. Мен- шикову, Б. П. Шереметеву, П. П. Шафирову пре- имущественно за 1703–1711 гг., а также 12 книг копий писем к Петру I, А. Д. Меншикову и другим государственным деятелям за 1704–1712 и 1714 гг. Последняя книга копий в «Реестре...» обозначена как «Книга копиям с оригинальных черных писем Мазепиных разных годов»¹.

Дело П. Н. Крекшина с выявленными докумен- тами, в том числе и с интересующей нас 12-й книгой копий, и реестром было передано в том же 1760 г. для расследования в Юстиц-контору. Возможно, упомя- нутые книги копий были сделаны по заказу Крекши- на или даже им самим при разборе бумаг в казарме Петропавловской крепости. Вероятно, их после рас- следования передали в Архив академической конфе- ренции, где они слились с архивом Меншикова. Это

¹ Архив СПбИИ РАН. Колл. 154 (И. А. Шляпкина). Оп. 1. Д. 785. – Л. 1–4.

косвенно подтверждается делом о розыске в 1842 г. Министерством народного просвещения «Повседневных записок» А. Д. Меньшикова¹, в результате которого был произведен разбор хранящихся в Архиве академии наук бумаг Меньшикова. В рапорте отмечается (помимо «Реестра писем к Мазепе от разных лиц» — то есть известной нам книги выписок 1710 г.), что копии с подлинных документов сделаны отчасти «рукою известного Крекшина, который, вероятно, имел дозволение разсматривать бумаги Меньшикова после его ареста»².

Однако если предположить, что выявленные у П. Н. Крекшина документы были переданы в архив Меньшикова, то где тогда упоминаемая в «Реестре...» и отсутствующая на сегодняшний день среди документов Походной канцелярии А. Д. Меньшикова «Книга копий с оригинальных черных писем Мазепы»? Возможно, составители реестра выявленных в доме Крекшина в 1760 г. бумаг приняли за «Книгу копий с оригинальных черных писем Мазепы» известную нам книгу выписок из писем к гетману, сделанную в 1710 г. по приказу Петра I? А может быть, упоминаемая в 1760 г. книга копий не попала в Походную канцелярию Меньшикова, а отложилась в архиве Юстиц-коллегии или затерялась где-то в канцелярии Сената? И тогда ее следы надо искать в Российском государственном архиве Древних актов.

¹ «Повседневные записки» А. Д. Меньшикова опубликованы, см.: Труды и дни Александра Даниловича Меньшикова: Повседневные записки делам князя А. Д. Меньшикова 1716–1720, 1726–1727 гг. / Публ. С. Р. Долговой, Т. А. Лаптевой. — М., 2004.

² Архив СПбИИ РАН. — Ф. 83. Оп. 1. Д. 7806. — Л. 2.

Итак, с 1750 г. бумаги гетмана Мазепы (влившиеся в 1710 г. в архив Походной канцелярии А. Д. Меньшикова) находились в архиве Академической конференции. Судьба же всплывшей в 1760 г. «Книги копий с оригинальных черных писем Мазепы» неизвестна. Во второй половине XIX в. А. З. Мышлаевский, работавший с архивом Меньшикова и опубликовавший из него ряд документов, в предисловии к публикации сообщал о том, что бумаги Меньшикова пребывали «в состоянии полного разрушения», представляя собой «вороха бумаг». А. З. Мышлаевский отметил, что даже ставился вопрос об уничтожении этих документов. Положение спасло вмешательство академика А. А. Куника¹.

Вероятно, из-за такого катастрофического состояния документов Походной канцелярии Меньшикова их по предложению директора Библиотеки Академии наук А. А. Куника в 1880 г. передавали из Архива конференции в I Отделение библиотеки, которым в то время заведовал А. А. Шахматов. Среди переданных документов значатся «Списки с грамот к гетману И. С. Мазепе». Перед этим при разборе бумаг (по всей видимости, в 1870-е годы) по распоряжению все того же А. А. Куника с части документов были сделаны рукописные копии, в том числе и с бумаг Мазепы, так же переданные в I Отделение. В 1910 г. состоялась еще одна передача меньшиковских документов из архива Конференции в Рукописный отдел (в него было преобразовано I Отделение)

¹ Мышлаевский А. З. Предисловие // Сборник военно-исторических материалов. — СПб., 1898. — Вып. 12: Война с Турцией 1711 года. Примеч. 1. — С. 16.

Библиотеки Академии наук, среди документов которого под № 2 числились бумаги гетмана Мазепы за 1702–1707 гг.¹

На рубеже веков в процессе разбора и передачи документов Историко-филологическим отделением Академии наук готовилась их публикация. За образец публикации были взяты Сборники Императорского русского исторического общества. Документы планировали печатать по хронологическому принципу, в конце каждого тома предполагался алфавитный именной указатель. Первый том должен был заканчиваться 1705 или 1706 годом. В 1900 г. была уже составлена типографская смета на первый том и утвержден образец шрифта. Одновременно все разрозненные подлинные документы переплетались в книги по хронологическому порядку и пронумеровывались. Составлялась также карточная опись этих переплетенных документов².

В 1901 г. в Академии наук была учреждена должность «ученого хранителя рукописей I отделения», которым стал В. И. Срезневский, отыскавший «в ящиках» покойного А. А. Куника (+1899) документы из Походной канцелярии Меньшикова. В связи с этим было остановлено издание бумаг Меньшикова и было принято решение издавать вместе с найденными документами. В 1902 г. было решено разделить публикацию на три части:

¹ Архив СПбИИ РАН. – Ф. 83. Оп. 1. Д. 7806. – Л. 3 об.–4 об., 28, 32, 33, 34, 41.

² Марченко М. К. Мазепа, его бумаги и письма (Меньшиковский архив Императорской Академии Наук). – СПб, 1909. – С. 7–8; Примеч. 1 на с. 7.

«1) Бумаги и переписка князя А. Д. Меньшикова; 2) бумаги И. С. Мазепы и письма его сподвижников 3) бумаги П. П. Шафирова¹». Издание готовилось более 10 лет, была сделана верстка первого тома, включавшая в себя бумаги Мазепы, однако смерть В. И. Срезневского и октябрьский переворот 1917 г. послужили тому, что документы так и не были изданы².

В 1932 г. из Рукописного отдела Библиотеки Академии наук фонд «Походной канцелярии А. Д. Меньшикова» поступил в Историко-археографический институт (ныне это научно-исторический Архив СПбИИ РАН)³, где находится и сейчас.

На сегодняшний день бумаги гетмана И. С. Мазепы находятся в первой описи Фонда «Походной канцелярии А. Д. Меньшикова» (ф. 83). В этом фонде подлинники документы, сшитые в книги в начале XX в., расшиты и каждое письмо (или грамота) хранятся под отдельным номером, покартонная нумерация заменена сплошной.

Под первым номером значится книга выписок 1710 г. писем к Мазепе. Со второго номера — подлинники письма к Мазепе адмирала Ф. А. Головина (по всей видимости, фрагменты захваченного в Батурине

¹ Подробнее об архиве П. П. Шафирова в составе Походной канцелярии А. Д. Меньшикова см.: Базарова Т. А. Бумаги вице-канцлера П. П. Шафирова в Архиве СПбИИ РАН: Общий обзор и перспективы изучения // Труды Государственного Эрмитажа. — Т. XXXVIII: Петровское время в лицах — 2007: Матлы науч. конф. — СПб., 2007. — С. 37–47.

² Марченко М. К. Указ.соч. — С. 8–9.

³ Путеводитель по Архиву Ленинградского отделения Института истории. — М.; Л., 1958. — С. 13, 356; Фонды и коллекции Архива: Краткий справочник. — СПб., 1995. — С. 3.

архива Мазепы) и письма Мазепы к А. Д. Меньшикову, выделенные из Походной канцелярии светлейшего князя, вероятно, при подготовке публикации В. И. Срезневским. 20 грамот Петра I Мазепе за 1702–1708 гг. (и сделанные с них в 1749–1750 гг. копии) размещены среди других документов Походной канцелярии Меньшикова в хронологической последовательности. В той же описи под № 7805 находится «Реестр делам походной бывшаго князя Меньшикова канцелярии, принятым ис Санкт-Петербургской крепости», составленный в 1749–1750 гг., в котором передано краткое содержание документов, в том числе грамот Петра I гетману, писем к Мазепе и от Мазепы Меньшикову. В той же описи хранится один лист корректуры мазепинских бумаг, а также рукописные копии с документов, сделанные в конце XIX – начале XX вв. при подготовке их к публикации¹. Вторая опись фонда Меньшикова состоит из 11 книг копий, сделанных в 1749–1750 гг., из которых последняя представляет собой краткое содержание документов, в том числе из книги выписок писем к Мазепе, сделанной в 1710 г.

Перечисленные бумаги Мазепы совпадают с теми, которые хранятся в ф. 83 на сегодняшний день, т. е. сохранились документы, переданные в Архив академической конференции в середине XVIII в. Значит, если и были в казарме Петропавловской крепости другие бумаги Мазепы, то они скорее всего там и сгнили. Памятуя дело Крекшина 1760 г., можно предположить, что их могли приобрести или с них сделать копии Крекшин или другие очевидцы тех событий.

¹ Архив СПбИИ РАН. – Ф. 83. Оп. 1. Картон 53.

Верстка первого тома меньшешиковского архива, подготовленная В. И. Срезневским, отложилась в «Издательском фонде» Архива СПбИИ РАН (ф. 276. № 108).

В научный оборот часть мазепинских документов впервые была введена в выпущенном в 2003 г. научном каталоге, представляющем собой аннотацию документов¹. Именно в этом издании впервые была сделана датировка книги выписок 1710 г. Всего здесь приведено 12 документов из этой книги выписок. Публикация же части мазепинских документов за 1697–1705 гг. была осуществлена в 2007 г. составителем Т. Г. Таировой-Яковлевой и ответственным редактором Ю. Н. Беспятых².

И еще несколько слов о судьбе бумаг Мазепы. В 1940 г. вышла статья Г. П. Георгиевского «Мазепа и Меньшиков», где он высказывает предположение, что бумаги Мазепы сохранялись в семье Меньшиковых в Москве. Однако, по его сведениям, в конце XIX в. дом на Пречистенке был продан и размещенные на чердаке старинные книги и бумаги были проданы букинистам³. Таким образом, какие-то документы гетмана до сих пор могут находиться в частных руках.

¹ Петербург в эпоху Петра I: Документы в фондах и коллекциях Научно-исторического архива Санкт-Петербургского института истории. Каталог / Авторы-составители: Е. А. Андреева, Т. А. Базарова, Г. А. Победимова, Ю. Б. Фомина. Под ред. Ю. Н. Беспятых, В. Н. Гинева. — СПб, 2003. — Вып. 1.

² Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. — Вып. 1. 1687–1705 гг. / Отв. ред. Ю. Н. Беспятых, сост. Т. Г. Таирова-Яковлева. — СПб, 2007.

³ Георгиевский Г. П. Мазепа и Меньшиков // Исторический журнал. 1940. — № 12. Декабрь. — С. 72.

До генеалогії роду Мазеп

Серед великої кількості літератури про Івана Мазепу дослідженням генеалогії його роду присвячено не так багато праць. Загальна їх кількість поділяється на три групи: 1) описують біографію гетьмана, і в цьому контексті згадують побіжно про його рід; 2) досліджують біографію і намагаються з'ясувати походження представників Мазеп у різні часи; 3) спеціально присвячених цій темі. Останніх зовсім мало, тому саме на них цікаво зупинитися. Всі інші слугують до уточнення, або додаткової інформації з історії роду Мазеп або споріднених родів.

Попри великі монографічні праці Миколи Костомарова *Мазепа*¹ Федора Уманця *Гетман Мазепа*², Олександра Оглоблина *Гетьман Іван Мазепа та його доба*³, було кілька розвідок, присвячених дослідженню походження роду. Однак найбільш цікавими та інформативними в цій галузі є розвідка

¹ Костомаров Н. Мазепа: Историческая монография. — М., 1882.

² Уманець Ф. Гетман Мазепа. — СПб, 1897.

³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк, Київ, Львів, Париж, Торонто, 2001.

Яна Токаржевського-Карашевича *Герб і походження гетьмана І. Мазепи*¹, що базувалась на залученні досить широкого кола маловідомих фактів та матеріалів з історії роду. Стаття містила і більш широкі узагальнення та міркування автора, які здаються актуальними й донині. У роботі про рід гетьмана було зроблено синтез інформації від початків гетьманської історіографії. Хіба що автор оминув стару статтю Тимка Падури *Іван Мазепа*², в якій, на жаль, за традицією ХІХ ст. не було проставлено сигнатур або посилань на джерела тієї цікавої інформації, що подав автор. Нині ця робота може бути використана критично лише з огляду на логіку викладення матеріалу. Крім того це, зокрема, анонімна замітка *К родословной гетьмана Івана Мазепы*³ та деякі інші⁴. І нарешті спеціальна розвідка сучасного автора Сергія Павленка *Родовід гетьмана Мазепи*⁵ — спроба систематизації знань про представників роду з історіографічних джерел.

¹ Мазепа. Збірник. (далі — Мазепа...). — Т. 1, Варшава, 1938. — С. 53–63.

² Pysma Tymka Padury (далі — Padurra...) — Lwów, 1874. — S. 324–330.

³ [Каманін І.] Киевская старина (далі — КС). — 1886. — № 12. — С. 757–759.

⁴ Каманін І. *Мазепа и его Прекрасная Елена* // КС, 1886. — № 11. — С. 522–535; Дабижа А. *Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы: (Рисунок и статья)* // КС, 1885. — № 12. — С. 715–718; Барвінський Б. *Князь Мазепа і його шляхетський та князівський герб* // Руслан, — Львів, 1909. — Ч. 140; А[лександр]. А[заревский]. *На ком был женат Мазепа* // КС, 1888. — № 5. — С. 43–45; Ситий І. Сіверський слід походження роду Мазеп. — Сіверянський Літопис (далі — СЛ). — № 5. — С. 44–52; Чернецький Є. *Герб гетьмана Івана Мазепи: його зображення та походження*. — СЛ, 2007. — № 5. — С. 53–56.

⁵ СЛ, 2007. — №5. — С. 57–70.

Інформація зі згаданих праць лежить в основі цієї розвідки. Існує додаткова література на цю тему, посилання на яку будуть зазначені у відповідних місцях. Завданням роботи є зведення всіх існуючих у літературі даних щодо представників гетьманського роду Мазеп і спроба верифікації інформації відносно первісних джерел.

Ян Токаржевський писав:

Без сумніву, одною з причин цих всіх неясностей і неточностей було досить індеферентне наставлення і українських і польських істориків та дослідників до питання про походження і соціальне положення роду Мазеп. Атмосфера такого наставлення склалася від часів Яна Хризостома Паска ¹, першого, хоч випадкового, біографа славного гетьмана та його особистого ворога..²

Таке безстороннє зауваження донині актуальне, незважаючи на велику відстань у 70-т літ від часу виходу цієї статті у варшавському збірнику. Актуальною є і перша примітка автора:

Рід Мазеп, здається, вигас остаточно. Діти гетьмана з його подружжя з донькою полковника Половця («Кіевская Старина», 1888, V, 43) померли малими, бо коли він старався отримати відність Князя Священної Римської Імперії, то просив, щоб цей титул після його смерті перейшов на його небожа Андрія Станислава Войнарівського (оригінал прохання у Відні в Канцлерському Архіві «Graciałregistratur» Wien I. September 1707. Reichsakten. lit. M.). У Паризькій Національній

¹ Jan Chryzostom Pasek. Pamiętniki. Biblioteka Narodowa w Warszawie. – N. 62. – Kraków, 1924. – S. 202–207.

² Мазепа... С. 53.

Бібліотеці, у відділі рукописів: *Manuscrits français 9028, серед ріжних документів графа де Брої (de Broglie) є замітки і переписка відносно якогось ченця Бальтазара Цепигловського, в яких згадується «Князь Антін Мазепа» та Філемон Мазепа: «Mazeppa Général des Cosaques et en quelque manière prince de l'Ukraine abandonnant le parti du Czar Pierre, son bienfaiteur, pour s'attacher au Roy Charles XII de Suède. Vainqueur et maître de tout le pays après la fameuse bataille de Pultava, Pierre pour se venger extermina la famille du traître et la traita si rigoureusement qu'on n'épargna pas même les petits enfants de l'un et de l'autre sexe. Les biens des morts s'en ressentirent, Bathurin fût demolie de fond en comble. Au milieu de cette désolation un jeune homme du sang proscrit, nommé Philémon Mazeppa trouva seul le moyen d'échapper, il se refugia dans le palatinat da Podlachie o ù il acheta une terre de M. Firley et passa le reste de ses jours sous le nom de Mazanowski, nom d'emprunt qu'il crut propre à le dérober aux poursuites des ennemies de sa maison. Enfin il embrassa la vie monastique...»¹*

Таким чином, питання Мазепиних спадкоємців, принаймні офіційно, закрите, однак попередників (допіру застерігаю визначення їх у будь-якому ступені спорідненості з гетьманом) у Токаржевського вказано шестеро (без самого гетьмана). У наведеній цитаті згаданий автором князь Антін не зазначений, — можливо він був вказаний у іншій, не цитованій частині тексту, однак сама згадка про князя Мазепу є промовистим фактом, якщо вона не є алюзією, анахронізмом або звичайною помилкою, — останнє, очевидно, вірогідніше. Залишився вказаний Філімон Мазепа, також невідомого

¹ Там само. — С. 56.

місця локалізації і зв'язку з гетьманом. Полишаючи тему семантики герба Курч, широко коментованої Токаржевським для спеціального вислідку, варто назвати основних представників роду, вказаних у цього автора і зазначених на вклейці-генеалогічній таблиці: Микола (1544 р.), Михайло (1512, 1514 рр.), Микола (1616 р.), його брат Хведір (помер 1596 р.), син Миколи Степан-Адам (помер. 1613 р.), син Степана-Адама Іван-Адам (1632–1709 рр.) До цього ряду не внесений ані «князь» Антін, ані Филімон Мазепа. Отже, Токаржевський хоч і зазначив цих осіб, однак ігнорував їх у контексті генеалогії гетьмана.

Варто зазначити, що генеалогічну таблицю роду Мазеп, хоч і у такому спрощеному вигляді, уклав лише цей автор. Усі інші роботи, в тому числі Сергія Павленка, можна назвати лише розвідувальним, без спроб систематизації, а тим більше без необхідної генеалогічної методики, де обов'язково мають бути не лише порядкові номери представників іменного розпису, але й посилання на джерела по кожному з них. Головною вимогою подібної роботи є обов'язковий перегляд *de visu* існуючої бібліографії та оригінальних документів. Лише у випадку з'ясування всіх аспектів родових зв'язків Мазеп назву роботи можна було б представити як «Генеалогія/родовід гетьмана Івана Мазепи», однак, більш коректна в даному випадку має бути така назва, яка пропонується у заголовку статті.

Інформація про виявлених Мазеп, крім Токаржевського, за іншими авторами укладена в наступній таблиці, де першим стовпчиком вказана дата, другим — суб'єкт у контексті документа або згадки, третій — посилання на літературу, звідки походить інформація, четвертий — легенда на шифр архівного оригіналу або копії документа.

**Верифікаційна таблиця
представників роду Мазеп:**

<i>Дата</i>	<i>Представник роду, контекст</i>	<i>Бібліографічне посилання</i>	<i>Місце збереження документа</i>
1544 р.	Надання короля Сигізмунда I на ленному праві Миколі Мазепі хутір Каменець — Мазепинці. Можливо, був служебником князя Пронського, який надав селище на Росі ¹ .	Оглоблин О. Назв. праця. — С. 58 Utruski, s. 3850—3851	Не виявлено
1552 р.	Згаданий кийвський замковий міщанин Васько Мазепа у ревізії Київського замку.	Архів Юго-Западной Росси — К, 1867. — Ч. 4 — Т. 1. — С. 412 ²	

1572 р.	15 червня – Королівський привілей Сигізмунда-Августа II зямянину кийівському Михайлу Мазепі: «...в землі Киевской земле пустою, людьми неоселеною, лежачую около речки Каменитиць, почавши от мосту, на которой идет великий гостинец, аж до урочища Постникова, зо всіми належностями и пожитки ку той землі прислуханочими...»	Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России.-СПб, 1863. – Т. 1. – С. 190; Оглобин О. Назв. праця. – С. 58; Słownik Geograficzny. – Т. 6. – С. 183–186; Павленко С. <i>Родовід гетьмана І. Мазепи</i> ³	1572 р – Волинська метрика, Кн. 305
1574 р.	Михайло Мазета отримав привілей Генріха Валуа на Пасічне біля Любомира (Ставища)	Słownik Geograficzny. – Т. 6. – С. 183–186	Посилання на Notaty transakcji z Metryki Kor. Fol. 54 ⁴ з архіву Аксаків.
1578 р.	Підтвердження королем Стефаном Баторієм привілето (1572 р.)	Оглобин О. – Назв. праця. – С 58	
1581 р.	Згаданий Мазета (без імені) у складі хоругви Князя Януша Збаразького	Радига...	Не виявлено
1595 р.	Згаданий Василь Мазета, що вислав сто козаків з Немирова під проводом свого сестринця Боговитина до полку Гутського до обозу Яна Замойського «на виправу до Молдови».	Радига...	Не виявлено

1616 р.	Згаданий Микола Мазепа Колединський у люстрації Київського воеводства 1616 р.	Оглоблин О. Назв. праця. — С. 58	
1620 р.	Дід гетьмана — Михайло, — згадка самого Мазепи про те, що його дід служив московському цареві. Припущено його смерть під Цецорою разом з коронним гетьманом Жолкевським у 1620 р. Тут же згадано про якогось Федора Мазепу, учасника повстання Наливайка (1596 р.), який був страчений у Варшаві ⁵ .	Оглоблин О. ... — С. 59	Не виявлено
1622 р.	Згаданий Микола Мазепа у люстрації Київського воеводства 1622 р.	Оглоблин О. Назв. праця. — С. 58 ⁶	
1637 р.	Декрет Володимирського городського суду про Адама Мазепу у справі про вбивство шляхтича Яна Зеленського, через яке «яко шляхтич неосілий» був засуджений на інфамію ⁷ . У 1645 р. дістав королівський глейт на відшкодування. Був помилуваний ⁸ .	Оглоблин О. Назв. праця. — С. 68 Архів Юго-Западної Росії. — К., 1863. — Ч. 3. — Т. 1. Акты о козаках.	ЦДАУК. Ф. 25, оп. 1, спр. 72, с. 962–964.

<p>1639 р., 1629 р. – 1632 – 1639 – 1640 рр. – 1643 – 1644</p>	<p>20 березня – припустима дата народження Івана Мазепи – встановлено за Кременецьким «поєзүйтским молитовником» <i>Інші варіанти</i></p>	<p>Радуга... Оглоблин О Назв. праця. – С. 60 Де Брель-Плятер, повторюють Костомаров, Уманець; Т. Падура на підставі матеріалів А. Осінського, за ним М. Возняк М. Грушевський, на підставі власних підрахунків⁹, А. Стороженко для Модазлевського</p>	<p>Не виявлено.</p>
<p>1649 р.</p>	<p>Згадані Мазепи у козацькому реєстрі по різних полках, зокрема згаданий Мирон Мазепа – білоцерківський полк¹⁰.</p>	<p>Реєстр Війська Запорозького 1649 р. – К., 1995. – С. 177. Оглоблин О. Назв. праця. – С. 58, 68</p>	

1654 р.	Білоцерківський отаман Степан Михайлович (так в оригіналі – Т. А.) Мазепа, участь у Переяславських переговорах, делегат до Бутурліна разом з І. Виговським. Адам Мазепа згаданий білоцерківським атаманом	Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 9. – Кн. 1. – С. 743 Оглобин О. Назв. праця – С. 59, без жодних посилань. БІАНОВ ¹¹ Акты Ю 3 Росси. – Т. X. – С. 405	Не виявлено.
1656– 1659 рр.	Навчання Івана Мазепи за кордоном		
1658 р.	Посилає Іван Виговський Мазепу до короля Яна-Казимира, діляч Гадяцької унії	Оглобин О. Назв. праця. – С. 59, без посилань	Не виявлено.

<p>1659 р.</p>	<p>Адам Мазепа отримав на сеймі підтвердження на Мазепинці. Акт був внесений до Володимирських городських книг 14 травня 1669 р.</p> <p>Степан Мазепа у складі посольства до короля від Івана Виговського.</p> <p>Степан Мазепа був на сеймі у питанні затвердження Гадяцької унії</p>	<p>Оглоблин О. Назв. праця – С. 59 Słownik Geograficzny. – Т. 6. – S. 185</p> <p>Чухліб Т.¹² Назв. праця. – С. 90</p> <p>Стрельчевський С. К вопросу о сражениях Польши с козаками в 1657–1658 годах. – К., 1873. – С. 13¹³</p>	<p>ЦДАУК. Ф. 28, оп. 1, спр. 109</p>
<p>1659 р.</p>	<p>Іван Мазепа посланий від короля до гетьмана Івана Виговського з листами</p>	<p>Оглоблин О. Назв. праця. – С. 61</p>	<p>Не виявлено.</p>
<p>1660 р.</p>	<p>Іван Мазепа посланий до Юрія Хмельницького з листами від короля</p>	<p>Оглоблин О. Назв. праця. – С. 61</p>	<p>Не виявлено.</p>

<p>1662 р.</p>	<p>9 березня Адам Мазепа отримує королівський привілей на чернігівське підданство «по смерті Солтика»</p> <p>26 серпня — королівський привілей на виключення Адама Мазепи з-під Буда-Якої судової влади. Іван Мазепа згадується дворянином королівським</p>	<p>Słownik Geograficzny. — Т. 6. — S. 185 БІАНОВ... «Dziennik Warszawski» 1853 р., № 150. Bartoszewicz J. Historyczne pamjatki znamienitych rodzin i osob Dawniej Polski. — Warszawa, 1858 — S. 363 Уруски... s. 279</p>	
<p>1663 р.</p>	<p>3 квітня — Королівський привілей Івану Мазепі на с. Будище у Богуславському старостві за померлим Яном Лісочинським</p> <p>3 квітня — Королівський привілей охорони на маєткові інтереси Адама Мазепи</p> <p>26 серпня — Королівський ехерт на припинення всіх судових справ проти Адама Мазепи.</p>	<p>Bartoszewicz. Там само.</p> <p>Оглобин О Назв. праця. — С. 59, без посилань Lipinski W. Z dziejów Ukrainy, 219, пр. 1 БІАНОВ... «Dziennik Warszawski» 1853 р., № 150. БІАНОВ...</p>	

1665 р.	[березня] – Згаданий Адам Мазепа як підчаший королівський, в інструкції київської шляхти послам на сейм 12 березня, як осліий шляхтич Чернігівського, а потім Київського воєводства, володів Трилісами, мав сина покоевим при королі Янн-Казимирі, мав просити короля підтвердити володіння надані його попередниками. 3 листопада – Іван Мазепа отримує привілей королівський на чернігівське підчашество по смерті Адама Мазепи, Інструкція Тетері про клопотання у маєткових справах Івана Мазепи.	[Каманін І] К родословной гетмана Ивана Мазепы. // КС, 1886. – № 10. – С. 757–759, Архив ЮЗР. – К, 1861. – Ч. 2. – Т. – С. 177, 182 Volumina Legum. Sigil. Оглоблин О. Назв. праця. – С. 59, 61 без посилань	ЦДАУК ф. 11, оп. 1, спр. 15, арк. 103 – № 118
1668–1669 р.	Одруження Івана Мазепи з Ганною Фридрикевич (Донька Семена Половця, білоцерківського полковника 1653–1654 рр, ген. обозного з 1664 р., генерального судді за Дорошенка; її попередній чоловік – Самійло (Козма) Фридрикевич полковник білоцерківський з 1664 р., генеральний осавул у Отарі. Пасинок Мазепи – Криштоф Фридрикевич, сотник сєднівський 1699–1700 рр.	Оглоблин О. Назв. праця. – С. 62	Не виявлено.
1669 р.	На службі гетьмана Петра Дорошенка.	Оглоблин О. Назв. праця. – С. 62	Не виявлено.

1672 р.	Іван Мазепа бере участь у поході на Галичину.	Оглобин О Назв. праця. – С. 63	Не виявлено.
1673 р.	Іван Мазепа очолює посольство до Криму	Оглобин О Назв. праця. – С. 63	Не виявлено.
1674 р.	Ротмістр гетьманської корови. Посланий Дорошенком до гетьмана у Переяслав Самойловича у справі об'єднання країни, у цьому ж році поїздка до Криму з полоненими заporожцями на подарунок хану Спасьїня через Сірка – відіслання Мазепи до Батурина.	Оглобин О Назв. праця. – С. 63 Акты ЮЗР. – Т. 11. – С. 496–497, 570.	
1674 р.	Згаданий Іван Мазепа в числі інших коханців Олени Ковалевської (батько – Станіслав Ковалевський, київський ловчий дружини володимирського земського судді Яна Загоровського. Відбувалося раніше, оскільки це дата судової справи.	Каманін І. Мазепа и его прекрасная Елена. // КС, 1886. – № 11.	

¹ Токаревський: «З цього можемо вивести, що пращур гетьмана, Микола Курч Мазепа (підкреслення – Т. А.), якому у 1544 р. король Сигізмунд І надав виділений з білоцерківського староства хутір, названий „Мазепинцями“ „за конну службу“, був шляхтичем з роду; що батько його, якого так само нема жадних даних вважати за недавно nobілізованого, належав до того самого покоління, що й сини князя Михайла Костянтинoviча Курцевича, яких знаєм лише двоох». – Назв. праця. – С. 54.

² Цит. // Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. — К., 2008. — С. 273.

³ <http://www.mazepaname/biograph/mazepa9.html>

⁴ У Н. Яковенко помилково 1578 р. — підтвердження. Назв. праця. — С. 273.

⁵ Євген Чернецький бездоказово припускає, що то був Шостак. Див.: Чернецький Є. Як звали Мазепу козацьким звичаєм? Реконструкція родової гілки Івана Мазепи // Мазепа І. През шаблю маєм права. — Біла Церква, 2004. — С. 99.

⁶ Оглоблин додає: «Відгоді Курч стає гербом Мазеп-Комединських» — кн. Курцевич, як «підстароста білоцерківський, прийняв його до свого родового герба». Там само. Вважає Мазепу і Курцевичів родичами, посиляється на графа де Бросель-Плятера, який стверджував, що Мазепи користувалися спочатку «Бончечо», а потім «Курчем». Перевірити зараз за оригіналом неможливо.

⁷ Коментар Сергія Павленка на вказаному сайті нам здається безпідставно політизованим: «Якраз напередодні Київщина була охоплена великим протипольським повстанням і, очевидно, Мазепа брав участь у ньому, а тому вищезгадану кримінальну справу слід розглядати у його контексті як наслідок придушення опору повсталих покарання найбільш „засвічених“ учасників (підкреслення — Т. А.). Польський уряд після розгрому козацького заворушення 1638 р. отолосив запорожців поза законом, обмежив кількість реєстрових козаків до 6 000» і далі зовсім піпетично: «Ймовірно, порятувала від страти Адама-Степана 18–20-річна Марія Мокієвська, яка згодилася вийти за нього заміж (підкреслення — Т. А.). Вбивці у старій Україні прощалися, якщо у такий спосіб їх рятували дівчата... Можна припустити, що Марія і Адам Степан поріднилися у ході повстання... (підкреслення — Т. А.)». Для порівняння див. публікацію у кінці статті.

⁸ Біданов дитусе акт інфамії: «як інфамованим, позбавленим честі й по-за законом сушим, ніхто ніяких звязків та зносин не мав, ради й помочи йому ні в чому не подавав, в своїх домах і маетках не переховував, а щоб з ним, як з „виволанцем“, поводитися всі згідно з виразними приписами публичного права» (Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 374–378.) У 1643 р. він порозумівся з родиною забитого ним Зеленського й дістав од неї «,quit zarfascenia gbowu y za szkody stad powstajece (sale jednak raenam publicam zachowawszy)», засвідчив цей квіт в Луцькому городському суді, а потім, на підставі цього, просив короля звільнити його від тої інфамії. 8 липня 1645 року Володислав IV видав Адамові Мазепі „gleit“, яким звільняв його від інфамії й дав можливість спокійно жити в державі. Мазепа поспішив вже 14 липня внести королівський глейт до книг городського Володимирського суду, а генеральний володимирський возний на чотирьох рогах Володимирського замку й на базарі оповістив про зняття з Адама Мазети інфамії» (Архив ЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — С. 397–400).

⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Кн. 1. — К., 1996. — С. 743.

¹⁰ Сергій Павленко у вказаній статті «...нагадуємо на сімох Мазеп, зокрема і Мирона Мазепу...».

¹¹ Біданов В. Марія Магдалина, мати гетьмана Мазети // Мазепа... С. 35–52 (далі — Біданов...).

¹² Чухліб Т. Конотопська битва 1659 року в контексті міжнародної ситуації у Східній Європі // Конотопська битва 1659 р. Збірник наукових праць. — К., 1996.

¹³ За С. Павленком у названій роботі.

Отже, маємо представників МАЗЕП:

Микола (1544), Васько (1552), Михайло (1572, 1581), Василь (1595), Микола (1616–1622), Михайло (1620), Адам (1637, 1659, 1662, 1665), Степан Михайлович (1654), Іван (з 1659).

Традиційно визнано, що Адам і Степан, це одна особа. Однак ще у Біднова були застереження щодо цього:

В царських грамотах і в ріжних актах останній часто називається Іваном Степановичем, отже виходить, що батько його називався Степаном. Між тим дослідувачі такого імени не знають, а звичайно називають батька Адамом... Звідки був цей Степан Мазепа, невідомо, тільки ототожнювати його з Адамом Мазепою ніяк неможливо. Напевно обидва ці Мазепи були родичами, жили в Мазепинцях, і Марина з Мокієвських була жінкою Степана Мазепи, про якого нічого не знаємо.

Крім того, таке ж застереження було висловлене в статті *К родословной гетмана Ивана Мазепы*¹, — і хоч автор на підставі вирахування за роками служби покоєвим Івана Мазепи висловлював можливість ідентифікації Адама зі Степаном Мазепою, загалом зауважив:

*Подождем однако дальнейших розысканий и разъяснений*².

Таким чином, наведені імена і згадки про Мазеп є лише окремими представниками роду, і як би не спокусливо було об'єднати їх у послідовну родову сув'язь — робити це передчасно.

Спосіб дослідження генеалогії Мазеп може бути

¹ Назв. стаття, с. 758–759.

² Там само.

направлений через з'ясування історії набуття Мазепами земельної власності. Право Мазеп на маєтки на Волині окреслюється кількома пунктами: Пасічне та Моковичі (по-іншому Маковичі, біля Володимирцяна-Волині, власність по матері). Ще одне село згадане наданням князем Олександром Заславським у заставу с. Siedlisze (Селище?), яке асоціюється з Мазепинцями під Костянтинівим. Здається, що волинське походження Мазеп не викликає заперечень у жодного з дослідників¹.

У справі Олени Загоровської 70-х років XVII ст.² згадуються Реушки на Волині, якими володіли Загоровські, — десь поруч, очевидно, був маєток Мазепи, звідки він здійснював візити до маєтку Загоровських.

На Київщині відомі Мазепинці, Триліси, Будище. Дружина Мазепи Ганна мала маєтки на Росі біля Корсуня та у самому Корсуні.

Маєтки Мазепи на Лівобережжі: надання Івана Самойловича с. Малий Самбір Красноколядинська сотня Придубького полку, куплений хутір Поросючка Бахмацької сотні Ніжинського полку, Кочурівка Глухівської сотні Ніжинського полку, Гостролуччя та Ядівка у Баришівській сотні Переяславського полку³.

Можливо існували ще володіння Мазеп донині невідомі.

Цікавим є напрямок дослідження генеалогії Мазеп через вивчення історії існуючих родів

¹ Сіверянське походження бортних знаків схожих на герб Курч, запропоноване дослідником Ігорем Ситим як ключ до походження гетьмана Мазепи нам здається непереконливим.

² Каманин И. *Мазепи и его Прекрасная Елена* — КС, 1886. — № 11. — С. 522–535.

³ Оглоблин О. Назв. праця. — С. 70.

Мазеп на Волині. Таким, зокрема, є рід Ігоря Мазепа, досліджений на підставі метричних книг Дмитрівської церкви с. Теслугова. У записі метричної книги 1787 р. згадано свідком Івана, сина Івана Мазепа (року народження близько 1720 р. – записи № 9, 22¹), під прізвищем *Гетьманчук*. Таким чином – його батько Іван мав дату народження в часи життя самого гетьмана Івана Мазепа.

Додаток

Рішення Володимирського гродського суду про оголошення інфамії Адамові Мазепі за вбивство шляхтича Яна Зеленського²:

Року тисяча шест сот тридцат самого, мсца ноябра, двадцать шостого дня.

На рочках судових кгородских володимерских дня девятнадцатого мсца и року тепер идучих выше и на акте менованых припалих и судитис початих, перед нами, Михалом зе Збаража Воронежским, подстаростим а Стефаном Линевским, судью, урядниками судовими кгородскими володимерскими, кгда справа урожоных Андрея сына а Теофила цорки Зеленских, потомковъ с того света зошлого Яна Зеленского з бытностю и притомностю урожоное пне е Барбары Кгромейского малжонки помененого зошлого Яна Зеленского, матки и опекунки приурожоное поводовъ, з урожоным пном Адамом Мазепою яко не

¹ 1787 р. листопад 3. Запис про шлюб Евстафія Бабійчука, «обивателя ситенского», з Варварою Лагноківною, «обивателкою нещинскою», при «свидетелях вери годних Іванне Гетманчукове и Іванне Ващукове». Оригінали книг зберігаються у церкві села.

² Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф. 28, оп. 1, спр. 72. – С. 962–964.

оселым, позванным з реестру судового за приволанем шляхетного Миколая Закревского, возного енерала порядком своим до суженя припала. Теды становши перед нами, судом, шляхетным пан Янъ Колчицкии, умоцованыи поводові, очевисто позванного иж се за потрикротным возного енерала вышеи менованого приволяванем, не одозвал до права не стал и причины нестаня своего нам, судови и поводом, неознаимил, — яко несталого и права посполитого непослушного и неоселого з допусченя ншого судового до години звыклое арештвое, взыску речи в позве ниже и инсерованомъ меновите написанное и выраженое, вздас на позовъ од поводовъ по позваного на рочки те перешные выданыи и вынесеныи автентичныи так се в себе маючи:

Кгабриел Стѣмпковский, каштелян браславский, староста володимѣрскии тебе урожоному Адамови Мазепе, яко неоселому, з особы твое власное и зо всех добр вм лежачих и рухомых з вер его кор масти а мое ю старостинскою владзою приказую абыст вмст передо мною самым, албо урядом моим кгородским володимѣрским на рочках кгодских володимѣрских, в року теперешнем тисеча шестсоть тридцат семом, мсца ноябра, девятнадцатого дня, в замку володимѣрскомъ припасти и сужоны быти мают, сам обличне и завите стал на жалобу и правное попарте урожоных Андрея, сына, а Теофили, цорки Зеленских потомков с того света зошлого Яна Зеленского, которые з бытностью и притомностью урожоное пнее Барбары Кгромацкои, малжонки помененого зошлого Яна Зеленского, яко матки и опекунки своее приурожоное, вм позывает, а то иж вм пане Мазепа, маючи здавна завзятую неприязнь и потаємный [до]кор до отца и малжонка помененых поводові, которыи до ефекту приводечи

и на здоровеє оного усылуючи, кгда зошлии помене ныи отецу и малжонок их до Городисча, в дом пна Василя Городиского, швакгра свого, ничего на себе злого и небезпеченства жадного в здоровю своем несподиваючис и необавляючи, яко члвкъ спокойныи, покоем права посполитого обварованыи, никому ничего, а готовь вьм пне Мазепа нивчом не будучи винным, приехал потом и вмст за ним втропы тогожь дня, хочечи пред се завзятым замысломъ своим учинкомъ выполнити, до того села Городысча, до двору помененого пна Городыского прехалес, там же вмст пропомневши права посполитого и на срокгость вынъ в нем описанных необавляючи, сразу приязнь и хуть свою осветчил, а потом прудко скрытую нехуть хочечи вынурити сам вьм пне Мазепа з другими компринципалами и помочниками недовгосе уже размисляючи тую нехуть вынурят и словами ущипливыми гонор и уроже не небожчиковское шляхецкие обходжаючими, ажачи и соромотячи до сенеи вперед вышол, а небожчик виде чи такую нехуть, хочечи стамтол ехати з дверей издебных до сенеи через порожь толко што ступил, теды вмст пне Мазепа ззасадзки зза дверей потаемне, маючи шаблю добытую помененого отца и малжонка поводов пна Яна Заленского, штыхом в перси нижеи горла, з боку левого пхнулъ и оного мимо сердца во внутрости пробил, где заразом на землю палъ и назавтрее то ест дня четвертого ноєбра пну Бгу духа отдал, яко о том протестация и проклямация тела ширей в себе обмовьяють, до которых и права посполитого поводе прихияляючис вмст тым позвом на термин выше и менованыи позывают, абыс стал декретове. Которыи з наказанем на вмст за то вьм правных горловых учинкови таковому годных ферованых будет прислужалсе и оные на себе однесль. Писан у Володими

ри, року тисяча шестсот тридцат сьмого мѣца, октобра девятого дня Валентый Гурский писа. А ижъ потомъ взданю и о годинѣ звыклои арештовой позваныхъ пре з того ввозного выщеи менованого до арештованя тоє справы свое будучи привольванымъ оноє ани самъ пре з себе, ани през умоцованого своего не арештовал до права несталъ и причины нестаня своего, яко и перве намъ судови и поводомъ неознаимил, а умоцованыи поводовъ на немъ яко несталомъ права посполитого непослушномъ и неоселомъ далшого поступьку правного, домовалясе. Для того мы, судъ кргодский володимѣрский, за нестаннемъ позваного а за домовенемъ се и правьными поступьками умоцованого поводови, прихилиючисъ в томъ до права посполитого в далшомъ тоє справы поступьку правномъ в способъ зиску, водлугъ позву позванного за тотъ таковый естъ непристойныи мужобойский поступокъ, през него добровольне и умыслѣне пополненныи, на горло въсказалисмо, а ижъ се до караня на горлѣ неставилъ — тѣды вину инфамии на немъ яко упорномъ и права посполитого непослушномъ за тотъ таковыи его поступокъ перепалую всказавши и присудивши на обволанье и публикованье онов, на немъ мы судъ тую справу до суду Головного тибуналу коронного Лубельского, межи справы консерватныѣ Браславского, Черниговского, Киевского и Волынского воеводствъ в року дастъ панъ Богъ пришломъ, тысяча шестъ сотъ тридцатъ осмомъ, заразомъ скоро по одсуженю справъ жолнерскихъ, до суженя припадаючие и судячиесе, складаючие тамъ имъ обомъ сторонамъ терминъ в тотъ часъ, и таки кгда и якии водлугъ права и ординации трибуналское, за приповзомъ одъ поводовъ по позванного на тотъ терминъ выданыи припадетъ и належати будетъ, моцью того де крѣту ншого одсылаемо, што все для памяти на потомныѣ часы до книгъ нынешнихъ естъ записано.

Максим Яременко (Київ, Україна)

**Києво-Могилянська академія
за гетьманування Івана Мазепи:
pro et contra двотисячного
контингенту вихованців**

У Києво-Могилянської академії тривалий час, зокрема, й наприкінці XVII – на початку XVIII ст., кількість її вихованців спеціально не фіксувалася. Отже, будь-які «зовнішні» свідчення (наразі поодинокі) про число київських спудеїв є, з одного боку, цінними, а з іншого – обов'язково потребують верифікації.

На гетьманування Мазепи припадає насичений важливими як зовнішніми (приміром, будівництво), так і внутрішніми (скажімо, розширення «навчальної програми») подіями період могилянської історії. Тому цікаво подивитися, як бурхливий час розквіту академії відбився на чисельності спудейської корпорації.

Чи не першим істориком, який дав кількісну характеристику могилянських вихованців того часу, був Степан Голубєв. В одній зі своїх робіт професор зазначив, що «в начале 1700 г.г. число обучающихся в Киевской Академии достигло более

2000 человек»¹. Згадана кількість не лише відразу закріпилася, потрапила до наступних праць про київські «латинські школи» (чи ті, де вони лише згадувалися)², а й перетворилося на хрестоматійну істину. Та хрестоматійні події чи хрестоматійні особистості нерідко надаються для вибудовування кардинально протилежних та ідеологічно різнокольорових схем. У нашому прикладі наведене число наводилося то для ілюстрації прихильної політики російського царського дому до навчального закладу, то для характеристики меценатських заходів гетьмана Мазепи, спрямованих на освіту. Інша прикмета аксіоматичних істин — вживання в різних працях без покликання на першоджерело, що теж стосується інформації про двотисячний студентський контингент.

¹ Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской Духовной Академии 26 сентября 1901 года. — К., 1901. — С. 19.

² Див., наприклад: Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. Исторический очерк. — К., 1904. — С. 20—21 (автор посилається на те саме джерело, що й Голубев); Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.). Историческая записка. — К., 1915. — С. 196. Як видно з примітки до цієї інформації, яка не потрапила до першого видання, а була включена до перевидання книги у 2003 р., автор послуговувався тим самим джерелом, на яке звернув увагу Голубев (див.: Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615—1915 гг.). Историческая записка. — К., 2003. — С. 200, 459). Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. — С. 151. Інформація про понад 2000-й контингент надійно затвердилася в сучасній українській історіографії та науково-популярній літературі (див., наприклад: Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — К., 2005. — С. 117).

Професор Голубєв, блискучий дослідник, який не оминав увагою найдрібніших деталей, звісно ж, вказав на джерело для власних висновків: він скористався з інформації, занотованої в 1711 р. данським посланцем при Петрі I Юстом Юлем, записки якого щойно були видані¹. Іноземець, який був проїздом у Києві, писав так:

«Тут же [на Подолі. – М. Я.] находится и Академия, которая впрочем теперь, по причине (бывшей?) чумы, почти совсем пуста. (В настоящее время) книжным искусствам обучаются в ней всего 100 человек, тогда как до чумы она имела более двух тысяч членов. Но в ученых и теперь (в Академии) недостатка нет. Ректором ея состоит Феофан Прокопович, человек весьма ученый и много путешествовавший»².

Відразу маю зазначити, що, вказуючи число студентів до епідемії 1710 р., дипломат фіксував не побачене безпосередньо, а слід гадати, почуте від когось. Разом з тим, сучасна йому кількість вихованців могла бути замалою не лише через недавню епідемію чуми, а й з огляду на пору року: тоді саме був початок липня, перші дні вакацій.

Спробувати оцінити ступінь достовірності даних Юста можна, поглянувши на відповідність іншої наведеної ним кількісної інформації – про чисельність козацького війська, яку посланець,

¹ Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. – С. 72.

² Записки Юста Юля датского посланника при Петре Великом (1709–1711 гг.). Перевод с датского действит. члена Ю. Н. Щербачева // Чтения в историческом обществе истории и древностей российских (далі – ЧИОИДР). – 1899. – Кн. 3. – Ч. III. Материалы иностранные. – С. 346.

зрозуміло, теж не мав змоги встановити самостійно. Отож, за Юлем, у Гетьманщині кожен полковник мав під своєю командою від 20 до 60 тисяч козаків, і навіть у тогочасні скрутні часи у військо могло набратися 200 чи 300 тисяч осіб¹. Така статистика вражає, адже навіть після втрат гетьманська армія наздоганяла б за кількістю постійну французьку – найбільшу на той час у Європі, не кажучи вже про польову російську, що навіть після петровських реформ налічувала лише понад 60 тисяч чоловік². Попри те, що точних відомостей про чисельність козацького війська за часів гетьманування Мазепи немає, однак окремі згадки про нього, а також бойові дії та участь у них козаків³ дають право скептично поставитися до обрахунків дипломата. У листі Мазепи до цесаря Йосифа I 1707 р. гетьман писав, «[...] що особливим Божим провидінням обраний і достойним чином благословенний найвищим генералом і командувачем понад 40 000 бойового війська запорозьких козаків і належних їм провінцій[...]»⁴. Загалом дослідники

¹ Там само. – С. 341–342.

² Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669–1726 рр. – К., 2006. – С. 144.

³ Див: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 16; Сокирко О. Г. Козацьке військо у війнах останньої чверті XVII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 508–509, 513; його ж. Лицарі другого сорту. – С. 142; його ж. Українське козацьке військо в період Північної війни 1700–1721 рр. та організаційних реформ 20–60-х рр. XVIII ст. // Історія українського козацтва. Нариси у 2 т. – К., 2006. – Т. 1. – С. 521, 527; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 169.

⁴ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – К., 2007. – С. 226. – № 266.

десь так і оцінюють загальну чисельність тогочасної козацької армії – 40–50 тисяч чоловік¹.

Із нотатки Юста добре зрозуміло, що він писав саме про кількість війська. Проте, не перевантажуючи текст числовими обрахунками, коротко зазначу, що за словами данського дипломата про 200–300-тисячну армію не криється також інформація про все здатне стати до зброї чоловіче козацьке населення у віці між 18–20 та 60 роками. Загальна чисельність усіх вікових груп козацької людності, з жінками та чоловіками, у перші десятиліття XVIII ст. дорівнювала ледь більше 619 000 осіб, і навряд чи дорослі хлопці та чоловіки становили б її третину чи половину².

Як бачимо, Юст не надто вправно оперував числами, тому й наведені ним інші дані, зокрема щодо могилянських спудеїв, потребують обережного ставлення і перевірки.

Попри реноме Голубєва як уважного дослідника,

¹ Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959. – С. 439.

² Обрахунки проведені на основі даних: Перковський А. Л. Народонаселення України в XVIII ст. Дисерт. на здобуття наук. ступеня к. іст. н. – К., 1968. – С. 48–52, 68–69; 170–183. Про крайні вікові межі козаків, що мобілізувалося в походи, див. у: Апанович О. М. Збройні сили України першої половини XVIII ст. – С. 45–46). Кількісні дані по окремих полках також свідчать на користь висновків дослідників, а не данського дипломата. Наприклад, у шойно введеному до наукового обігу компуті Полтавського полку 1718 р. зареєстровано трохи більше 5,5 тис. козаків. (див.: Джерела з історії Полтавського полку. Середина XVII–XVIII ст. – Полтава, 2007. – Т. I: Компуті та ревізії Полтавського полку. Компут 1649 р. Компут 1718 р. – С. 69–270).

його все ж можна звинуватити його в суб'єктивності при оперуванні Юстовими даними, які вчений навіть не спробував критично оцінити. Підозра в заангажованому поводженні з джерелом зростає, якщо врахувати ще один факт. Разом із данським посланцем подорожував Рasmus Еребо, який інакше оцінив чисельність могилянського спудейства: «*Не говоря уже о множестве великолепных монастырей, в Киеве находится многолюдная академия, заключающая незадолго до моего приезда тысяч шесть studiosis*»¹. Еребові записки надрукували не лише того самого року, що й Юстові, а навіть поряд в одній книзі. Та незважаючи на це, Голубев та інші дослідники навіть не згадують про таку кількість, вочевидь, через надто очевидне перебільшення. Отже, бачимо виразно вибіркове ставлення до документів про любий серцю об'єкт дослідження та опускання інформації без жодних коментарів². Щоправда,

¹ Выдержки из автобиографии Рasmus Эребо, касающиеся трех путешествий его в Россию // ЧИОИДР. – 1899. – Кн. 3. – Ч. III. Материалы иностранные. – С. 458.

² Попри заплющені на Еребову звістку очі маститих істориків, вона не пройшла повз увагу одного зі студентів Київської духовної академії Володимира Русанова і згадана ним у курсовій роботі «Быт студентов старой Киевской Академии» (1909 р.), яку, втім, не доводиться вважати внеском до могилянської історіографії. Русанов не зупинявся на аналізі одночасних нотаток обох іноземців, а лише зробив зауваження, з яким важко не погодитися: «Два настоящих, далеко несходных, хотя и относящихся к одному и тому же времени, указания не дают точнаго определения численного состава студентов, но по ним можно судить, что он во всяком случае был велик» (Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. 304, спр. 2066, С. 68. Дякую професорові Гарі Маркеру, який звернув мою увагу та цей текст).

дослідники другої половини ХХ ст. також оминали згадку другого іноземця, швидше за все через банальне незнання матеріалу, а не з якихось інших міркувань. Так само й, очевидно, з тієї ж причини не «обігрується» в розвідках й інша думка про розмір спудейської корпорації, висловлена у 1920-х роках Володимиром Щербиною. Останній в одній із приміток до статті про київських губернаторів першої половини ХVIII ст. вказував, що *«звичайне число студентів під ці часи [перше десятиліття ХVIII ст. – М. Я.] було мало не 1000»*. До прикрасі дослідників, Щербина не сповістив про джерела для цього твердження, хоча на початку статті загально задекларував використання головню архівного матеріалу, переважно з колекції Києво-Печерської Лаври¹. Тому його висновок потребує так само прискіпливого зважування «за» і «проти». Дані про понад 1 тисячу вихованців (а не 2 тисячі) згадані й у радянській «Історії Києва», також без посилання на джерело. Аналогічно в ній наведено інформацію про навчання в Київському колегіумі у 1685–1686 рр. 240 осіб².

Та все ж в історіографії панівною стала думка, базована на Юстовому повідомленні, про 2 тисячі студентів на початку ХVIII ст. Дослідники, залучаючи інформацію іноземця, зазвичай

¹ Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини ХVIII віку. (Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонтєв) // Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924. – 1924. – Т. ХІХ. – С. 79, 81.

² Історія Києва. – К., 1986. – Т. 2: Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму. – С. 38.

подавали її в парі зі свідченням іншого джерела — подорожніх записок московського старця Іоана Лук'янова (Леонтія), який, проїжджаючи 1701 р. через Київ, зазначив, що в місті «школьників очень много»¹ (здається, саме ця нотатка й підштовхнула істориків «прив'язати» Юстові дані до самого початку XVIII ст., хоча дипломат не конкретизував років). Така «статистична» оцінка більш ніж розмита. Проте спробую з'ясувати, що для старовіра-паломника означало «много» людей. Фіксуєчи враження про Ніжин, Лук'янов занотував, що «в нем живут греков много, торговых людей»². Як і в прикладі з козацьким військом, точних даних про чисельність згаданої етнічної громади в місті на самому початку XVIII ст. немає, проте знаємо, що незадовго перед тим, у 1682 р., греків було 18 чоловік — саме стільки присягли на вірність московським царям. Щоправда, невідомо, скільки з них постійно мешкали в місті, а скільки — тимчасово. Затим приплив іноземців у місто зростав. Так, у 1691 р. прибуло 7 нових греків, у 1696 р. вже 10. За ревізією 1711 р. ніжинські «елліни» налічували 90 господарів та 6 челядників, а ще 232 особи тимчасово перебували в місті, проводячи торговельні

¹ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — К., 1874. — С. 120. Про записки та їх автора див.: Лилеев М. К вопросу об авторе «Путешествия во св. Землю» 1701–1703 гг., московском священнике Иоанне Лукьянове или старце Леонтии // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца (далі — ЧИОНЛ). — 1895. — Кн. 9. — С. 25–41.

² Отрывки из путевых записок старца Леонтия. (1700 г.) // Черниговский листок. — 1862. — № 4. — С. 31.

операції¹. Отож загальне число всіх членів громади орієнтовно становило кілька сотень чоловік. Навіть якщо його подвоїти чи потроїти (адже Лук'янов писав, що студентів не «много», як греків, а «очень много»), то не матимемо даних, які могли б підтвердити Юстові нотатки про академічний студентський контингент.

Наступна, також неточна, оцінка числа «студіозів» Київських Атен наведена в листі київського губернатора Голіцина до графа Головкина від 11 листопада 1708 р. Князь, ділячись своїми підозрами щодо обізнаності київського вїта про Мазепині переговори зі шведами, констатував: «...а на Подоле будет дворов больше 2000, а людей соберется тысяч пять и с студентами»². Вказане губернатором число садиб здається правдоподібним. Так, на 1685 р. у цій частині міста налічувалося 2625, у 1723 р. – 1832, у 1727 р. – 1914, а в 1731 р. – 1726 дворів³. Натомість інше

¹ Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжені (XVII–XVIII ст.) // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. 24. – С. 122, 126, 133–134. На 1782 р. ніжинська грецька громада нараховувала 765 осіб при населенні міста 11 104 особи (з них більше 100 не були етнічними греками), а надалі їхня чисельність скоротилася (див.: Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). – К., 1999. – С. 68–69).

² Цит. за: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 169 (на жаль, автор не вказав місцезнаходження, публікації чи джерела цитування листа). Можна припустити, що дослідники могли б більше мати інформації з російських джерел, адже російська адміністрація, купці, гарнізон постійно перебували в місті.

³ П. Л[ебединцев]. Население Киева в прошлом столетии // Киевская старина (далі – КС). – 1884. – № 2. – С. 353; Перковський А. Л. Про чисельність населення м. Києва на

число — кількість їхніх мешканців разом зі студентами — викликає вагомні сумніви, адже «*типовою нормою залюднення міського кийвського двору у XVIII ст.*» було 5–6 осіб¹. Відтак, перемноживши 2000 на 5 чи 6, отримаємо 10–12-тисячне населення Подолу. Якщо припустити, що Голіцину йшлося лише про його чоловічий сегмент, то, якби у дворі мешкало тільки двоє чоловіків чи хлопців, уже матимемо щонайменше 4000 осіб чоловічої статі. Отож припустити, що із згаданих 5000 «людей» 2000 припадало на вихованців Академії, не доводиться. Інше вірогідне пояснення такої малої кількості населення можна знайти у припущенні, що в загрозовий час війни мешканці масово залишали оселі. Проте в такому разі чи не найпершими покинути місто мали саме студенти. Отже, губернаторське свідчення навряд чи допоможе з'ясувати розміри корпорації могилянських вихованців.

Інші дані про чисельність кийвського спудейства початку XVIII ст., що підтвердили б чи заперечили інформацію данського посланця, наразі дослідникам невідомі. Тому їхні обрахунки базувалися на проведенні паралелей та відповідних умовиводах. Так, о. Федір Титов вважав, що у 1715–1717 рр. в Академії студіювало до 1000 спудей. Утім, його висновки базувалися на занадто хиткій основі: дослідник, знаючи лише чисельність «філософів» у згадані роки (54 особи) та порівнюючи з пізнішим часом, коли в цій школі навчалося приблизно

початку XVIII ст. Джерела до історичної демографії України // Український археографічний щорічник (далі — УАЩ). — 1992. — Вип. 1. — С. 145.

¹ Там само. — С. 145.

стілки ж хлопців, допускав і аналогічність загальної кількості «студіозів» (приміром, у 1744–1745 рр. при 56 «філософах» було усього 1110 вихованців). Однак Титов, вочевидь, і сам бачив пастку такої екстраполяції, позаяк у примітці все ж навів дані за 1739–1740 рр., коли навчалоя 52 «філософи», а усіх спудейів налічувалося тільки 536 чоловік¹. Для підтвердження спекулятивності цього методу можна використати і хронологічно ближчі та ще більш промовисті дані: у 1727 р. в Академії, коли вперше, згідно з синодальним указом, поіменно зафіксували всіх, хто гриз граніт науки, налічувався 651 вихованець, з них у філософській «школі» – 83 особи².

Із 1727 р. маємо також іще одну репліку про кількість спудейського контингенту, однак слід гадати, щодо трохи ранішого часу. У цьому році оберсекретар Сенату Іван Кирилов завершив працю «*Цветущее состояние всероссийского государства*», у якій зупинився, поміж іншим, на описі Київської

¹ Титов Ф., прот. Императорская Киевская духовная академия в ея трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.). Историческая записка. – К., 2003. – С. 200, 459–460. Автор першого спеціально присвяченого історії «київських шкіл» дослідження Макарій Булгаков писав, що в 1715 р. в ній навчалоя 1100 осіб (Булгаков Макарій, иером. История Киевской академии. – СПб., 1843. – С. 108). Однак він не лише не вказав джерела такої інформації, а й у наведених поряд інших числах неодноразово допустився помилок, що дало підстави вже наступному поколінню моголянських дослідників скептично поставитися до його інформацій.

² Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. – Отделение II (1721–1795 гг.). (далі – АиД) – К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. II. Приложения. – С. 6–17. – № IV.

губернії та її центру. За інформацією Кирилова в Академії навчалось півтисячі чи й більше осіб: *«...в тех школах обучаються малороссияне и великороссияне и ис Польши человек до 500 и больши латинскому языку и протчим наукам, даже до феологии»*¹. Достовірності свідченням Кирилова може надавати факт використання автором сенатських матеріалів. Натомість інший іноземець, пастор Христоф-Вільгельм Хегельмаєр, який у другій половині 1730-х років бував у Києві і спілкувався з могилянськими професорами, а згодом, у 1739 р., у Штутгарті опублікував свої замітки, таки міг помилитися, оцінюючи число тих, хто «заправлявся» у «школах» науками. Хегельмаєр відзначав, що російсько-турецька війна 1735–1739 рр. позначилася на чисельності студентів Академії і що *«все ж є надія, що, коли настане знову мир, ученість також поширится й в Україні»*. Однак німець, порівнюючи наповнення навчального закладу вихованцями до та після війни, і приблизно не називав подібних до Юстових даних:

«Раніше, до початку останньої війни з турками і татарами, студентів брали до академії щоденно, їх нараховувалося 400, чию похвальну старанність так багато могло б наслідувати, якби не піднялися, внаслідок розквартирування не так вже й багатьох російських полків на Подолі, ціни на квартиру та продукти харчування. Зараз кількість студентів зменшилася до 200 чоловік, причому у скрутному становищі опинилися професори, оскільки вони не

¹ Кирилов И. К. Цветущее состояние всероссийского государства. – М., 1977. – С. 162.

мають усталеної платні, а більша частина з них мусять жити на гроші за навчання та добровільні подарунки своїх учнів»¹.

Від кінця 1730-х років до послуг дослідників уже є щорічна статистична інформація, що дає змогу і перевірити слова німецького пастора, і запідозрити його у «статистичній» помилці. Так, у 1737 р. в Академії студіювало 364 особи, у 1738 р. – 494². Разом з тим актова документація не фіксує зменшення вихованців до 200 чоловік. Більше того, префект Академії доповідав у 1737 р. Київському митрополиту, що

«оных же Киевской академии учеников прежде сего мимошедших годов бывало по семи и по осмы сот. А и в ныншнем еще году собралось было всех студентов на шесть сот, но за утеснением квартал, и за оскудением препитания, яко свободные суще, свободно мусили за нужду предреченную многии, и учение свое оставивши, от училищ устранитися[...]»³.

Як результат, через економічні складнощі студентський контингент зменшився більш ніж на третину – до 364 осіб.

Попри неточності Хегельмаєра, що могли, приміром, бути наслідком відвідання міста влітку, він зробив важливий акцент, підтверджений також і префектом – про негативний вплив війни й економічних проблем на чисельність спудейської

¹ Хегельмаєр Христоф-Вільгельм. Повідомлення про стан ученості у Києві в Російській Україні / Підгот. публікацію Дзюба О. // КС. – 1994. – № 2. – С. 96.

² Аид. – К., 1904. – Т. I (1721–1750 гг.). – Ч. II. Приложения. – С. 38–88. – № IX–X.

³ Там само. – С. 37. – № IX.

корпорації. До цього аспекту я ще повернуся. А зараз, підводячи ризик під викладеним, ще раз наголошу, що, по-перше, Юст Юлій, пишучи про те, чого не бачив, та наводячи статистичні дані, інколи аж занадто помилявся. По-друге, поки що дослідникам невідомі інші джерела, які б могли підтвердити чи заперечити свідчення данського посланця. Потретє, репліки наступних десятиліть та перші повні статистичні дані про вихованців Київських Атен не дають і приблизно даних, близьких до Юстових. Зрештою, недовіру до його нотатки підсилює й те, що впродовж усього XVIII ст., навіть у першу його половину, визначену дослідниками як час найвищого розвитку Академії, навіть у мирний час 1750-х – початку 1760-х років спудейська корпорація ніколи не досягала й 1,5 тисячі осіб¹. Отож для верифікації свідчення данського посланця маємо зважити всі «за» та «проти» двотисячного контингенту могилянських вихованців часів гетьманування Івана Мазепи.

Докази і «за», і «проти» Юстових даних поділяються на конкретні та загальні. Розпочну з других. Отже, як відомо, час гетьманування Мазепи позначений загальною стабілізацією ситуації у Гетьманщині. І хоча й тут не обійшлося без невдоволених своїм становищем посполитих та козацької черні і локальних заворушень, вони придушувалися рішучою рукою².

Ще одна обставина, яка могла захопити у стіни Академії більше «студіозів» – збільшення в ній

¹ Києво-Могилянська Академія кін. XVII – поч. XIX ст.: повсякденна історія. 36. док. – К., 2005. – С. 237. – № 151.

² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 404–408.

кола наук: із 1689 р. почав читатися чотирирічний богословський курс¹, викладання якого невдовзі підтверджувалося в царській грамоті 1694 р. При цьому не слід забувати, що до 1700 р., часу появи Чернігівського колегіуму, Київські Атени були єдиним місцем отримання знань, вищих за елементарну письменність. Грамота 1694 р. також санкціонувала студії в Києві православних «іноземців», себто головно вихідців з українських земель Речі Посполитої. Звісно, можна було б говорити про умовність такого дозволу, зокрема конфесійної «настанови» (добре відома практика легкого переходу в православ'я у разі прибуття на навчання до Росії чи в уніатство — коли навчатися їхали до Європи). Та все ж десятиліття перед цим, у 1682 р., київським воєводам наказувалося *«впредь в Киев и в Печерский монастырь поляков никою [...] пускать их не велеть»*, як шпигунів².

Конкретніші аргументи стосуються власне технічного боку забезпечення навчання. Зокрема, за ректора Йоасафа Кроковського (1689–1690, 1693–1697 рр.) впорядковується та зміцнюється економічне становище Братського «училищного» монастиря³, що, принаймні, мало вплинути на покращення побуту професорів. Мазепа підтверджував та робив нові надання обителі. Сам навчальний заклад знайшов в особі гетьмана безпосереднього покровителя і жертводавця, як, зрештою, і Чернігівський

¹ Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. — К., 1895. — С. 59, 115.

² Оглоблин Н. Из киевской жизни XVII и XVIII вв. // ЧИОНЛ. — 1905. — Кн. 18. — Вип. III и IV. — Отд. V. — С. 32.

³ Голубев С. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий. — С. 6–7.

колегіум, про що згадувалося в панегіриках. Більше того, академія певний час носила назву «Могило-Мазепіанської»¹. Таке найменування «школа» отримала насамперед за будівельний внесок гетьмана — спорудження нового навчального приміщення. Згодом, через подібний внесок — спорудження другого поверху тієї самої будівлі — Академія включила у назву прізвище митрополита Рафаїла (Заборовського).

Ще одним доказом на шальку «за» терезів зважування Юстових свідчень є початок видачі Мазепою Академії щорічно по 200 рублів із Військового скарбу². Складений старшиною в Бендерах реєстр витрат гетьмана фіксує виділення понад 200 тисяч золотих на церкву Київської колегії зі «школами» та 1000 золотих щороку на бурсаків³. Зрештою, побічним свідченням розвитку Київських Атен слугує розвій творчості цілого грона інтелектуалів, головню церковних⁴.

Наводячи докази проти Юстових даних, насамперед подивляюся, чи такими вже безсумнівними є аргументи «pro» і що практично приховується за тими чи іншими твердженнями.

Коли дослідники мазепинського часу пишуть про стабілізацію внутрішньої ситуації та економічну стабільність, вони все ж не забувають згадати й про інший контекст. За підрахунками

¹ Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. — К., 1895. — С. 59, 115.

² Вишнеvский Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. — К., 1903. — С. 46.

³ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — С. 170.

⁴ Там само. — С. 153–156; Павленко С. Іван Мазепа як будівничий української культури. — С. 110–123.

Олександра Оглоблина, із 8081 дня гетьманування Івана Степановича лише 36 днів були «мирними». Решта припадали на безперервні війни різної інтенсивності, що безпосередньо чи опосередковано торкнулися тих чи тих територій Гетьманщини¹. Вище вже наводилися свідчення «із» та «з-поза» Академії негативного впливу військових дій 1730-х років на чисельність її вихованців. Як видається, кількома десятиліттями раніше могло відбуватися те саме.

Неспокійно було й на українських теренах Речі Посполитої. Із 1699 р. різко загострилася ситуація на Правобережжі після рішення сейму ліквідувати козацтво. Військо під проводом Палія не просто виступило проти коронного: протистояння з 1701 р. набуло масштабів війни, що охопила Київщину, Волинь, Поділля та Брацлавщину, до неї долучилися й селяни².

Воєнним часом обумовлювалися й інші «акції». Так, у 1706–1707 рр. козацьке військо залучалося до будівництва Печерської фортеці. Проте на різних роботах, які тривали не лише в пору літніх вакансій, а й восени, широко використовувалася праця міщан і селян³, чиї діти, відтак, могли залишатися вдома чи за старших на господарстві, чи задля економії сімейних коштів. Загалом на 1707 р. вже стали

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 101.

² Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. – К., 1993. – С. 53–56; Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – С. 426–427; Таирова-Яковлева Т. Указ. соч.. – С. 154–155.

³ Дядиченко В. А. Назв. праця. – С. 460–461, 474.

відчутними економічні наслідки Північної війни. Козацтво, окрім того, було стривожене чутками про можливу реформу війська. Зрештою, цілком реальною виглядала загроза від вторгнення шведів¹. Отож не варто перебільшувати стабілізацію внутрішнього становища та називати його безсумнівним чинником збільшення чисельності київського спудейства.

Недостатньо переконливим аргументом на користь зростання кількості вихованців є також факт функціонування одного, а від 1700 р. — двох навчальних закладів у підросійській Україні. Так, скажімо, на кінець 1720-х років, коли до цих «шкіл» уже додалися харківські, загальне число їхніх студентів становило лише 1330 осіб: у Могилянській академії студіювала, як зазначалося вище, 651 особа, у Харківському колегіумі — 422², у Чернігівському на 1728 р. (тут, як і в Києві, у 1700–1727 рр. студентів спеціально не фіксували) — 257³.

Економічні успіхи Братської обители мало впливали у XVIII ст. на спудейський побут, позаяк монастир їх не утримував, хоча не виключено, що міг виділяти якусь незначну частку матеріальних благ бурсакам і професорам. Але й добробут обители наприкінці XVII — на початку XVIII ст. не варто перебільшувати. Як згадував в одному з листів до київського владики Рафаїла (Заборовського) від 1736 р. новгородський архієпископ Феофан (Прокопович),

¹ Таирова-Яковлева Т. Указ. соч. — С. 202.

² Посохова Л. Ю. Харківський колегіум (XVIII — перша половина XIX ст.). — Харків, 1999. — С. 41.

³ А. А[азаревский]. Черниговский коллегіум в нач. XVIII в. // КС. — 1895. — № 10. — С. 3.

«в часи молодих літ моїх при Головчичі [1673–1684. – М. Я.] й Гугуревичі [1685–1688. – М. Я.] та інших ректорах [...] в Братському монастирі така була у всьому злиденність, що й згадувати сумно, і я б нині не повірив, якби тоді сам не бачив. Комори й льохи були порожніми, ніякого з дня на день харчу, ніякого припасу не бувало. На всяк день їжу, й то злиденну та просту, на ринку купували, а на цю закупку витрачали пани ректори певну частину грошей з річного гетьманського датку. А яка такої вбогості могла бути причина? Саме лиш незнання економії! А крім того незнання [та] ще й суперечні та руйніницькі вчинки, недбання керівників, ледарство, дрімання, мерзенність – та ще й за допомогою гучних цілодобових забав – помічників (найчастіше сільських старост), одних – безпробудне пияцтво, а інших – ретельні крадіжки та розкрадання належних громаді прибутків без жодного страху. Тоді ні викриттів, ні тортур нізвідки не побоювалися й не очікували. Довго так монастир той при великому достатку був спраглий і голодний, і холодний, і справді диво, як вистояв!»

Богоявленська обитель змогла відродити економічну міць за економа ієромонаха Родовича (щоправда, наразі важко визначати час виконання ним цього послушання; згодом, це було в якісь із років першого десятиліття XVIII ст.¹). Однак за

¹ До таких висновків підштовхує запис іншим від основного чорнилом, зроблений у складеному в 1760-х роках списку братських настоятелів після ігумена Христофора Чарнуцького (1707–1710 рр.): «Економъ Братского училищного мнстыря ієром. Родович члкъ трезвый, дѣльный, трудолюбивый, догадливый и по всему званія того достойный. Онъ изъ Братского монастыря,

успішну діяльність його невдовзі забрали до катедри, *«а шкільний монастир до попереднього зубожіння повернувся»*, аж поки в 1711 р. новий ректор Прокопович не поставив дбайливого економа Єлифанія¹.

Цікаво, що Феофан не заперечує великих маєтків монастиря, які для дослідників могли бути індикатором його могутності, а вказує на недбале використання їхніх ресурсів. Важко встановити, наскільки преосвященний був відвертим зі своїм київським «колегою», — згадані в листі особи вже були покійними, а видимих причин згущувати фарби ніби не простежується. Зрештою, для моїх контраргументів встановлення глибини достовірності Прокоповичевих тверджень не настільки важливе, позаяк, ще раз наголошу, студентам якоїсь помітної користі з прибутків обителі не було.

Щодо нового навчального приміщення, то варто пригадати, що його можна використовувати як аргумент «за» збільшення вихованців лише від середини першого десятиліття XVIII ст., **адже одноповерховий корпус**, відомий як «Мазепин», був закладений гетьманським коштом у 1703 р., а його стіни зведені в 1704 р.² Не беруся гадати, чи могли вміститися на першому поверсі одночасно дві тисячі вихованців (адже, як знаємо з пізнішої практики, були дні, коли всі «школи» навчалися разом, а не почергово). Як

за его бодрость и искусство переведень на экономство къ дому архіерейскому» (ІР НБУВ, ф. 301, 221 П, т. III, арк. 308).

¹ Прокопович Феофан. Філософські твори в трьох томах. — К., 1981. — Т. 3: Математика. Історичні праці. Вірші. Листи. — С. 274–275.

² Голубев С. Т. Старый корпус Киевской академии (Мазепин). — К., 1913. — С. 1–18.

засвідчує набагато пізніша практика Чернігівського колегіуму початку ХІХ ст., зафіксована у спогадах колишнього учня, різні «класи» могли поміщатися у спільній кімнаті¹.

У ХVІІІ ст. у Могилянській академії в одних приміщеннях проходили одночасно, швидше за все, заняття «філософів» і «богословів», які різну кількість років слухали курс. Припускаю лишень, що, виходячи із загальних розмірів спонсорованої Мазепою будівлі – 49х12 м², себто 588 м² – гадані дві тисячі спудеїв або мали здобувати знання буквально на головах один в одного, або використовувати корпус почергово. Остання версія видається малоімовірною, беручи до уваги доволі сталу, відому з пізніших десятиліть програму студій, які тривали в усіх «школах» до і після обіду, та відсутність доброго освітлення у вечірній час. Втім, навіть якщо згодитися на те, що нові приміщення таки вміщали 2 тисячі вихованців, не знімається питання про місце навчання до 1704 р. Можна доводити напевне, що необґрунтоване припущення про функціонування «шкіл» перед тим у збереженій до сьогодні трапезній (та ще й при твердженні про розміщення навчальних кімнат на першому поверсі, а на другому зали *«для урочистих академічних зібрань»*

¹ Кулжинский И. Воспоминания старинного Черниговского семинариста // Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неоф. – 1877. – № 7. – С. 188.

² Горбенко Є. В. Києво-Могилянська академія: Архітектурний нарис. – К., 1995. – С. 32. Це означає, що площа навчальних приміщень була ще меншою, бо частина квадратних метрів припадала на стіни та відкриту галерею з південного боку.

і книгозбірні¹⁾ вкрай дисонує з можливістю студій обговорюваної тут чисельності хлопців.

Перш ніж використовувати як аргумент на користь кількісного збільшення студентської корпорації факт виділення на Академію щороку 200 рублів із Військового скарбу, слід з'ясувати, як ці гроші використовувалися. Інформація про їх витрати на початку XVIII ст. **наразі невідома. Проте у 1740-х роках**, коли видача згаданої суми відновилася, маємо чітку картину її розподілу: 35 рублів йшло на ремонт бурси, 130 – викладачам, 30 – на Братську церкву². Решта, 5 рублів, очевидно, слугувала своєрідними «комісійними». Зокрема, практика отримання суми у Глухові передбачала обов'язковий ралець у розмірі 2–3 рублів канцеляристам «за их труда»³. Надалі спрямування коштів не змінилося. Так, у 1770-х роках 134 рублі 20 копійок ділилися поміж ректором і викладачами, а 65 рублів 80 копійок витрачалися «на починку академических школ»⁴. Отже, маємо всі

¹ Хижняк З. І. Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці при Києво-Могилянській академії. – К., 2004. – С. 18. Наведене твердження про функціональне призначення трапезної слугує прикметною характеристикою одного із сегментів – популяризаторського – сучасної могилянської історіографії. В іншій книжці той самий автор услід за попередниками твердить про навчання в Києві на початку XVIII ст. 2 тисяч спудеїв, однак навіть не намагається зіставити цю кількість із можливістю їх розміщення в приміщенні (див.: Хижняк З. І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. – К., 2003. – С. 115).

² Вишне夫斯基 Д. Указ. соч. – С. 54, 71.

³ Див., наприклад: Києво-Могилянська академія кін. XVII – поч. XVIII ст.: повсякденна історія. – С. 88. – № 45.

⁴ Там само. – С. 220. – № 142.

підстави припустити, що й за гетьманування Мазепа гроші розподілялися подібним чином, а отже — не могли впливати на збільшення числа спудейства, яке ними не користувалося.

Обговорюючи значення щорічних Мазепиних дотацій бурсакам у розмірі 1000 золотих, згаданих у бендерському реєстрі (виходжу з того, що ця інформація достовірна), слід детальніше зупинитися на матеріальному боці навчання в Києві та його доступності великому числу бажаючих. Хрестоматійною аксіомою є твердження про безкоштовне здобування знань. Це не зовсім так, зокрема серед витрат саме на навчання згадується «обичне благодареніє за школи» та «поклон і знатна консоліяція» головно префекту, а також учителям¹. Така практика була поширена у всіх «школах» Гетьманщини. Коли у Києві в 1749 р. розслідували справу колишнього вихованця Чернігівського колегіуму, який повідомив неправдиві свідчення про його попередні студії, то виявилось, між іншим, що він залишив попередній заклад «без обичнаго за учение благодарения»². Однак я опускаю такі вияви віддаки за навчання, які до того ж могли мати не грошовий, а натуральний вияв, і зупинюся на інших витратах вихованців, необхідних для провадження студій.

Історія вивчення киево-могилянського спудейства як своєрідної соціальної мікрогрупи від часу виникнення навчального закладу аж до кінця першої чверті XVIII ст. грішить уривчастістю та

¹ Вишневский Д. Указ. соч. - С. 64–65.

² Анд. - К., 1904. - Т. 1 (1721–1750 гг.). - Ч. 1. - С. 402. - № ХСII.

екстраполяціями інформації пізніших десятиліть на раніші, що пояснюється браком необхідних джерел. Задля більшої контекстуалізації спробую уникнути подібних хронологічних «мандрувань» і зосередитися на джерельних крихтах кінця XVII – початку XVIII ст., хоча й мені доведеться залучати пізніші «голоси».

Однією з головних статей витрат могилянських вихованців мала бути плата за житло. Добре відомо, що «студіози» розташовувалися у власних помешканнях, винаймали квартири в подільських міщан або ж, за браком коштів, мешкали в парафіяльних школах чи бурсі. Якщо серед «академіків» траплялися ченці, то вони жили в Братській чи інших обителях і не завше «богородно». Скажімо, Грецький Катерининський монастир надавав приміщення іноземцям-інокам за певну плату. Можна припустити, що оренда житла в міщан не була дешевою. Про це, зокрема, йдеться у пізнішому донесенні могилянського ректора в Синод 1742 р. із клопотанням звільнити спудейські «квартири», найняті *«не малою ціною»*, від військового постюю¹.

Та все ж є підстави припускати, що із гаданих 2 тисяч вихованців принаймні 2/3 мали б мешкати або у власних дворах або винаймати житло *«не малою ціною»* через низьку «пропускну здатність» двох інших способів. На плані 1695 р. на Подолі зображено 17 храмів², тобто там могло бути на той час максимум 17 шкіл. Останні традиційно

¹ Цит. за: Вишневский Д. Указ. соч. – С. 69.

² Алферова Г. В., Харламов В. А. Киев во второй половине XVII века. – К., 1982. – С. 71.

являли собою окремі кімнати чи хати на дві половини, де навчалися, хоча й не конче, діти парафіян. Окрім того, у школах могли постійно проживати прийняті парафіянами немісцеві дяки-«бакаляри» (одружені – разом із сім'ями) та специфічний, а часто і єдиний, контингент школярів – члени місцевих кліросів та потенційні кандидати у причет.

Окрім цих факторів (невеликого числа шкіл та можливого сусідства), є й інші факти, що не дозволяють ідеалізувати згаданий спосіб вирішення «житлової проблеми», який, як припускають дослідники, щойно в 1690-х роках був вигаданий київським преосвященним¹, а отже – міг до кінця не сприйматися парафіянами. Принаймні, як дізнаємося з грамоти патріарха Адріана митрополиту Варлааму (Ясинському) від 1699 р., перед цим київські міщани скаржилися в Москву на свого владика. Серед звинувачень на його адресу було згадано також про розпорядження митрополита мешкати студентам «из полских градов» при парафіях та обставини конфліктного співіснування з церковнослужителями та членами громади. Через останню обставину патріарх повелів Варлааму поселити спудеїв на квартирах², що, зрозуміло, потребувало їхніх фінансових витрат. Мабуть, не слід сприймати на віру слізні скарги про кривди, завдані міщанам: уже наступного року, коли місцєблюстителем патріаршого

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – К., 1902. – С. 294.

² Брайловский С. Из быта студентов московских и киевских // Библиограф. – 1891. – № 2. – С. 42; Петров Н. И. Киевская Академия во второй половине XVII века. – С. 123–125.

престолу став «могилянець» Стефан (Яворський), маємо донесення протилежної сторони суперечки, яка розповідала про біди, завдані студентам жителями Києва.

Відомо, що складні відносини киян та студентів на межі століть були лише одним із конфліктних акордів, що характеризували могилянське повсякдення останнього десятиліття XVII ст. За документами різкі протистояння простежуються із 1690 р.¹, на них натякає грамота 1694 р., у якій обумовлювалося *«нашим царского величества, всяких чинов, ратным людем, разных полков, и Киевского, и иных полков же, полковником и казачком и киевскому войту, и мещаном: никаких ему ректору, и учителем, и учеником, в школах будущим: обид, и утеснения, нечинить»*². Сутички того ж таки року позначені людськими жертвами — студенти завдали смертельних ран подільському чоботареві³.

Гострі стосунки поміж подільськими міщанами та «академіками» наприкінці XVII — на початку XVIII ст. дозволяють припустити, що вирішення матеріальних проблем частини студентів коштом перших могло не бути таким дієвим, як вважається. Зрештою, через кілька років проблему поселення «закордонних» вихованців ліквідували: у 1709 р. їх серед числа підозрілих «поляків» вислали за межі

¹ Левицкий О. Указ. соч. — С. 292–293.

² Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1846. — Т. 2. — С. 322–323. — № XXX.

³ Левицкий О. Указ. соч. — С. 294.

імперії¹. За інформацією Володимира Щербини, що, як зазначалося, не супроводжувалася вказівкою на джерело, київський генерал-губернатор Голіцин повідомляв вищій владі про залишення в Академії лише 161 студента після вигнання «поляків»². Якщо справді було так, то ця інформація може бути ще одним аргументом проти навчання в Києві 2 тисяч осіб, позаяк важко припустити, що Гетьманщину представляло у 12 разів менше вихованців, ніж українські землі Речі Посполитої, де мережа навчальних закладів була краще розвиненою. Окрім цього, пізніші дані з відносно спокійних та благополучних років ніколи не інформують про жодне переважання вихідців з Речі Посполитої.

Бурса також не була здатна розмістити велике число вихованців. Її нову дерев'яну споруду, як гадають — на місці будівлі, що була ще при Петрі Могилі, звели аж 1719 р., однак, на думку Дмитра Вишневського, приміщення для студентів *«были не вполне удовлетворительными в санитарно-гигиеническом отношении и далеко не достаточными для Академии, тем не менее они были несравненно лучше тех, какие она имела в XVII веке»*³. Більше того, припускається,

¹ Берлинський М. Ф. Історія міста Києва. — К., 1991. — С. 134.

² Щербина В. Два київські генерал-губернатори першої половини XVIII віку. (Кн. Д. М. Голіцин та М. І. Леонт'єв). — С. 81. Попри відсутність вказівки на джерело, Арнольд Перковський використав наведену інформацію при аналізі кількості київського населення початку XVIII ст. (див.: Перковський А. Л. Про чисельність населення м. Києва на початку XVIII ст. — С. 154).

³ Вишневський Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. — С. 59.

що нова бурса за розмірами принаймні не поступалася попередниці¹. Проте ми знаємо, що для споруди 1719 р. навіть розміщення 200 осіб було забагато. Так, у 1741 р. префекту Академії *«многие от учеников разных школ предлагали о тесноте во всех бурсах жилия их; а по справки настоящего сениора Иосифа Гречановского, всех человек тогда обреталось 177, а ныне с новопришедшими и до 200 доходит»*².

Окрім плати за «квартири», батьки мали забезпечувати спудеїв одягом та харчуванням, платити інспектору. Скільки коштувало навчання в Могилянській академії сумарно, сказати важко. Приблизне уявлення про витрати спудея умовно середнього достатку в 1670-х роках у Гданську дає запис із «родинної хроніки» львівського крамаря Петра Кунацака, який більше 30 років детально фіксував свої витрати:

«Вдягнув я його [сина. — М. Я.] як належить, знов обдумував я, як його людиною зробити [після втечі з жовнірами з попередньої школи. — М. Я.] Висилаю його до Гданська на науку, коштує мені то золотих більше як півтора — дарма. І тут і там він не жив спокійно, утік, волочився невідомо де, повернувся знову голо і босо».

Після аналогічної за успішністю спроби зробити із хлопця купця, міщанин

«знову мусив [...] його вдягнути. Взявся знову до школи ходити, накупив книжок і інспектора [...]

¹ Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів // Наукові записки НаУКМА. — 2004. — Т. 35: Київська Академія. — С. 36.

² Аид. — К., 1904. — Т. 1 (1721–1750 гг.). — Ч. 1 — С. 258.

найняв — походив тиждень до школи. Мав я у шко-
та [шотландця] за полотно 36 зол., узяв їх, а з одягом,
з книжками, на той час відхопив у мене більше як на
90 зол. і втік!»¹.

За браком спеціальних досліджень важко вста-
новити відповідність гданських цін київським.
Принаймні, як записав у тестаменті 1717 р. колишній
вороньківський сотник (1696–1706 рр.), а зтім пе-
реяславський полковий суддя (1707–1711 рр.) Іван
Берло, *«не без кошту и тоє било через колко роков
нам из жоною Мазанетовною господи наймовати,
за науки школ киевских сынам Василию и Арсению,
инспекторам платити готовизною и кому того
часу належало»*². Студії синів, батько яких належав
приблизно до старшини середньої руки, припада-
ли найвірогідніше на перше десятиліття XVIII ст.
Майбутній переяславський єпископ Арсеній наро-
дився до 1692 р., у якому по смерті його матері Іван
Берло одружився втретє³, отже, був достатньо дорос-
лий для «заправляння» в школах і, як гадають, мав
застати ректорство свого майбутнього покровителя
Феофана Прокоповича (1711–1716 рр.)⁴. Василь був
старшим Арсенієвим єдинородним братом, а тому
навчався або одночасно з ним, або трохи раніше. Із
заповіту, у якому достатньо детально розписано ви-

¹ Кунащак Петро. Родина хроніка XVII ст. // Жовтень. — 1987. — № 4. — С. 97.

² Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805) // КС. — 1899. — № 1. — С. 126.

³ Там само. — С. 106.

⁴ Берло А. Арсеній Берло, єпископ Переяславський и Бориспольський (†1744 г.) // ЧИОНА. — 1904. — Кн. 18. — Вып. 2. — Отд. 2. — С. 20.

трати, довідуємося також, що названа Кунашаком сума – 150 золотих – навіть не завжди могла бути наявною в Івана Берла¹. Для порівняння, на ці кошти наприкінці XVII ст. у Гетьманщині можна було придбати від 4 до 10 бойових верхових коней².

Для оцінки витрат на навчання та спроможності населення спробую, за браком спеціальних студій, звісно ж, пунктирно поставити її в контекст грошових прибутків тогочасної людності. У 1680-х роках Мгарський монастир виплачував майстрам-будівельникам щотижня, окрім натурального забезпечення (житнє борошно, сіль, сало, солонина, барани, масло, сир, пиво, горілка, олія, яловиця, кабан), 8 золотих, підмайстрам – 6 золотих, а робітникам – від 3 золотих і менше. Теслі за літо 1687 р. отримали від 32 до 9 золотих кожний³. Майстри, які у 1698 р. робили судна за наказом Мазепи, отримали за літо по 10 золотих⁴. У 1683 р. Річ Посполита та Ватикан сплачували щорічно Війську Запорозькому, яке використовувалося в боротьбі з Портою та іншими країнами, полковникам – по 822 золотих

¹ Наприклад, коли в Івана попросила 120 золотих його племінниця, то він мусив їх позичати (див.: Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805). – С. 131).

² Ціни на верхових коней наведені у: Сокирко О. Лицарі другого сорту. – С. 179.

³ Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря. (1682–1775) // КС. – 1889. – № 4. – Приложение. – С. 40, 52.

⁴ Слабченко М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельнищины до мировой войны. – Ч. I: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Одесса, 1922. – Т. 2: Судьбы фабрики и промышленности. – С. 164, 179; Єрофієв І. До питання про старі українські міри, вагу та грошевий облік // Роботи з метрології. – Харків, 1927. – Ч. 2. – С. 18.

(разом із сукном, хутром та кравецькими витратами), рядовим козакам — по 81 золотому. У 1695 р. ці суми становили для наказного гетьмана — 1000 золотих, його полковника — 300, а козака — 12 золотих¹. Річне грошове жалування гетьманських найманців на рубежі XVII—XVIII ст. коливалося від 40–50 золотих для сердюків до 60–70 золотих для компанійців. Полкова старшина мала отримувати приблизно від 2 до 7 разів більше². У Києві в часи Петра I рядові солдати при губернській канцелярії отримували щороку 10–12 рублів³, тобто десь 50–60 золотих⁴. Звісно, такі дані про прибутки умовні, адже не містять інформації про статки тих, хто мав власну нерухомість. Однак вони все ж показують, що названа львівським міщанином сума не для всіх була прийнятною.

Інший контекст оцінки навчання може надати інформація про тогочасні ціни. Так, у 1671 р. у Лубенському полку вартість жупана «тузинкового» дорівнювала 14 золотим⁵. Із записок Петра Кунацака

¹ Чухліб Т. Документи про фінансування козацьких полків Річчю Посполитою та Ватиканом у 80–90-х роках XVII століття // УАЩ. — 2002. — Вип. 7. — С. 243, 349.

² Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 173, 178.

³ Щербина В. Великорусские чиновники в Киеве в двадцатых годах XVIII столетия // КС. — 1891. — № 11. — С. 302.

⁴ Тут і далі для конвертації використано співвідношення, встановлені та згадані у: Єрофієв І. До питання про старі українські міри, вагу та грошевий облік. — С. 43; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 178.

⁵ Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст. (Збірник актових документів). — К., 1986. — С. 154. — № 175. Принагідно щиро дякую Олексієві Сокирку за вказівку на цей факт, а також за інші зауваження до мого тексту.

довідуємося, що у Львові в 1689 р. каптан із китайки коштував 18 золотих, «*каптаник нижній*» — 7 золотих; престижніший одяг у 1689–1690 рр. — кунтуш із французького сукна «з *додатками і роботою*» — 73 золотих, жупан із китайки — 74 золотих, а із китайки «*взористої*» — 83 золотих; пара черевиків — 8 золотих¹. Просте сукно в Стародубі у 1708 р. коштувало 2 золотих за лікоть² (58,5 см³).

Виходячи з вищевикладеного, спробую прокоментувати щорічне надання Мазепою 1000 золотих бурсакам. Як видається, велика на перший погляд сума тале на очах, якщо оцінити її з точки зору здатності забезпечити найбільшій студентський контингент. Скільки осіб можна було за неї хоча б прохарчувати? Наприклад, передбачалося, що місячні виплати гетьманських найманців — до 4 золотих на особу — мали витратитися на придбання додаткових продуктів, які не входили до іншої частини забезпечення — харчової⁴. Приблизно розібратися з тим, скільки коштів могло йти на харчі, допомагає «*Реєстр тертичний*» 1686 р. Мгарського монастиря, у якому розділяється плата майстрам за власне роботу і «харчові» гроші, хоча розмір останніх теж залежав від кількості виконаної роботи та результату. Так, Харко-тертичник отримав 2 «харчевих золо-

¹ Кунащак Петро. Родинна хроніка XVII ст. — С. 98.

² Николаичик Ф. Цена на сукна, материи, сафьян, жемчуг и проч. в г. Стародубе в начале XVIII века // КС. — 1894. — № 9. — С. 454.

³ Тут і далі для переведення мір довжини та сипких тіл використовую: Сидоренко О. Ф. Історична метрологія Лівобережної України XVIII ст. — К., 1975. — С. 158–159.

⁴ Сокирко О. Лицарі другого сорту. — С. 178.

тих» 6 червня, затим 6 липня – ще чотири, 11 липня – ще два, 15 липня – один, 1 серпня – ще один¹. Попри те, що оплата здійснювалася за формулою «більше зробив – більше їси», майстер ніколи не заробляв менше 1 золотого на місяць.

Отже, навіть якщо припустити, що на одного бурсака витрачалось не більше 1 золотого на місяць, цебто приблизно 10 золотих на навчальний рік, то Мазеপিного утримання вистачило б десь на 100 осіб.

Для повнішого уявлення спробую все ж виразити мінімальну купівельну спроможність – на їжу – 1000 золотих. Перш ніж перейти до підрахунків, слід звернути увагу на коливання цін, пов'язане з неврожаннями, якими позначені 1690-ті роки. Знищення посівів сараною 1690 р. спричинило дорожнечу та брак продовольства, зокрема й у Київському полку, що навіть викликало заворушення поспільства і козацтва. У 1698 р. *«усюди дорожнеча була, тилко з Сівери доставали збожа, хоча и дорого; а у Києві ђ жита дойниця по 5 золотих була»*². У хроніці, що передує щоденниковим записам у діаріюші Якова Марковича, згадано, що й наступний, 1699-й, *«голодний рок был»*³, а в *«Описании града Киева в 1753-м*

¹ Лазаревский А. Отрывки из летописи Мгарского монастыря. (1682–1775) // КС. – 1889. – № 5–6. – Приложение. – С. 54.

² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – С. 101–102, 120. Цит. за: Там само. – С. 102. Про голодний 1698 р. згадано також у Ніжинському літописі (див.: Корпанюк Н. Ніжинський літопис XVIII ст. // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1996. – Т. ССXXXI: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – С. 478.

³ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича. (1717–1767 гг.). – К., 1893. – Ч. I (1717–1725 гг.). – С. 4.

году в Печерской Лавре сочиненном» записано, що «в [1] 700-м году великой на народ был голод»¹.

Якщо припустити, що на гетьманські кошти бурсакам мали купувати лише зерно з розрахунку тільки 1 кг щоденно на одну людину, то за інформацією 1698 р. на 1000 золотих можна було купити 200 «дойниць», тобто 14 160 кг жита. На одну особу впродовж десь 300 днів навчального року мало б виділятися по 300 кг. Отже, 14 з гаком тонн вистачило б для 47–48 осіб. Тут варто не забувати, що кілограм зерна не тотожний кілограмові борошна, а також того, що на обмолот жита та/чи приготування страв необхідні були додаткові витрати. Проілюструвати динаміку цін та підтвердити наведені вище згадки про їхнє зростання наприкінці XVII ст. допомагає дещо раніша інформація, за якою в 1682 р. в Києві осьмачка жита коштувала 9 алтин², цебто 27 копійок, що дорівнювало десь 209,8 кг за один золотий, тобто майже 210 т за 1000 золотих³.

На початку XVIII ст. ціни на зерно в Гетьманщині теж були не надто лагідними. Цікаву вказівку на них

¹ Боряк Г. В., Яковенко Н. М. Маловідоме джерело з історії давнього Києва // Архіви України. – 1984. – № 5. – С. 47.

² Оглоблин Н. Из киевской жизни XVII и XVIII вв. – С. 35.

³ Хоча ця інформація і походить із російського київського середовища, однак тогочасні московські міри не знали такої одиниці, як «осьмачка», тому я відштовхуюся від припущення, що йдеться про українську міру. Тут і далі при оперуванні російськими мірами сипких тіл та грошовими одиницями використовую інформацію з: Каменцева Е. И., Устюгов Н. В. Русская метрология. – М., 1975. – Изд. второе. – С. 102–132 та 169–189 відповідно. Про алтин та його співвідношення з деньгою і копійкою див. також у: Зварич В. В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972. – С. 10, 52, 77.

містить грамота Петра I Івану Мазепі від 1702 р. У ній зазначається, що царський воєвода восени закупив у Переяславі «ржи триста четвертей ціною по три алтына с осмаком четверть»¹. Її переведення на сучасну метричну систему дещо ускладнює згаданий «осмак», адже ні російські міри сипких тіл, ні грошові одиниці не знали його. Швидше за все йдеться не про міру, бо зазвичай практикувалося вказування ціни за одиницю (у цьому випадку – четверть), а не одиницю із частиною. Вірогідно, тут при декларуванні ціни приєднали до московських алтин річпосполитські польський чи литовський осьмаки, найшвидше – другий, що дорівнював $\frac{2}{3}$ копійки. Один польський осьмак становив приблизно $10\frac{2}{3}$ (згодом 12) копійок, тому його сусідство із трьома алтинами (9 копійок) виглядає нелогічним².

Як би там не було, зрозуміло, що йдеться про вищу за три алтини ціну, отож, не буде помилкою, коли відштовхуватися від співвідношення 3 алтини=1 четверть (8 четвериків чи 131,544 кг). Виходячи з цієї пропорції, за 1000 золотих можна було б купити 292 320 кг жита. Проте царська грамота вказує на іншу деталь – ринкові ціни. Місцеві та приїжджі купці скуповували зерно «для

¹ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. – СПб., 2007. – Вып. 1. – С. 28.

² Про побутування осьмаків див: Єршов А. До історії грошової лічби і монети на Лівобережній Україні в XVII в. // Записки Українського наукового товариства в Києві, тепер історичної секції ВУАН. Науковий збірник за рік 1924. – 1924. – Т. XIX. – С. 64; Чернов Є. І. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. II. – С. 199–200.

своих прибылей и винного сидения, наддавая перед нынешнею настоящею ценою у [четве]рика по две и по четыре денги»¹, тобто від 8 до 16 копійок за четверть більше, ніж пропонували воєводи. Отже, ринкова ціна жита на Переяславщині становила 17–25 копійок за 131,544 кг. Для зручності обрахунку прийму її за 20 копійок (1 золотий). За 1000 золотих, таким чином, принаймні за географічно близькими до Києва переяславськими цінами, у 1702 р. можна було придбати 131 544 кг зерна, або ж дати не вмерти з голоду 438–439 особам (1 кг зерна=3000 калорій, добова норма 3500–4000 калорій на день²). Для порівняння, на вісім могилянських викладачів, яким від 1694 р., згідно з царською грамотою, окрім 50 рублів, щороку виділялося 50 четвертей жита³, припадало впродовж року 2,25 кг щоденно.

Практика царських пожалувань професорам Академії, втім, засвідчує надмірний оптимізм таких підрахунків. Так, у 1703 р. викладачі отримали не зерно, а гроші замість нього з розрахунку 9 алтин (27 копійок) за четверть. Однак ректор Гедеон Одорський просив, аби надалі жалування видавалося житом, а не грошима⁴.

¹ Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С. 28.

² Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. – К., 1995. – Т. I: Структури повсякденності: можливе і неможливе. – С. 101–103.

³ Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – С. 322. – № XXX.

⁴ Голубев С. Гедеон Одорский (бывший ректор Киевской Академии в начале XVIII стол.) // Труды Киевской духовной академии. – 1900. – № 12. – С. 587.

Якщо врахувати, що бурсаки мали й інші обов'язкові витрати, наприклад, на дрова для опалення приміщення і сякий-такий одяг, то зрозуміло, що число тих, для кого можна було купити зерно, стане меншим. Окрім того, як засвідчує згаданий масштабний конфлікт спудеїв із київськими міщанами 1700 р., у якому другі ставили на карб першим, зокрема, крадіжку дров із дворів та розбирання на паливо хат і міських споруд, Мазепина дотація не покривала навіть найелементарніших потреб найбіднішого спудейства¹. Зрештою, обговорена вище можливість розміщення бурсаків у пов'язанні з можливістю їх забезпечення гетьманськими грошима вказує на те, що ці кошти не могли внести помітну лепту в значне зростання чисельності спудейства аж до 2 тисяч осіб. Тим-то навряд чи варто без скепсису думку Олександра Сидоренка, повторену за іншими дослідниками, про прихід у другій половині XVII ст. до Київських Атен багатьох сиріт і пауперів беззастережно прикладати до перших років XVIII ст.²

Інші відомі статті бурсацьких «прибутків» — допомога митрополита, міщан чи монастирів — навряд чи вдасться прорахувати. Однак із пізніших десятиліть знаємо, що така підтримка ніколи не забезпечувала надто багато злиденних «студіозів», число яких, здогадно, становило не більше кількох сотень осіб³.

¹ Києво-Могилянська академія кін. XVII — поч. XVIII ст.: повсякденна історія. — С. 29. — № 8.

² Sydorenko A. The Kievan Academy in the Seventeenth Century. — Ottawa, 1977. — P. 98, 101–102.

³ Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів. — С. 34–35.

Насамкінець слід звернути увагу, що поява цілого грона інтелектуалів так само, як і решта, не є безсумнівним аргументом «за» 2 тисячі вихованців, а свідчить радше про адресну підтримку гетьманом Іваном Мазепою тих чи тих осіб. Зрештою, саме за підтримку насамперед у будівництві його ім'я долучили до назви навчального закладу, як це практикувалося на той час¹.

Підсумовуючи, приєднуюся до думки дослідників про зростання числа могилянських вихованців наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Окрім наведених аргументів, про це свідчить також різке загострення стосунків із міщанами, які зіптовхнулися з помітною групою нових сусідів. Проте твердження про 2 тисячі «студіозів», як я спробував показати вище, не має вагомих доказів. Більш прийнятною видається думка про приблизно одностисячний студентський контингент. За браком прямих свідчень того часу із самої Академії чи від обізнаних осіб історикам залишається лише обґрунтовувати ті чи інші припущення.

Напевне, можна твердити лише одне – навіть якщо в Києві студіювала одна, а не дві тисячі осіб, це жодним чином не применшує ролі та заслуг Могилянської академії. «Київські Атени» за чисельністю вихованців залишалися не лише найбільшим навчальним закладом у Гетьманщині,

¹ Традиційно навчальні заклади носили імена фундаторів та благодійників, скажімо, у Переяславі колегіум певний час називали за ім'ям засновника владики Арсенія Берла «Берліанським» (див.: Лазаревский А. Из семейной хроники Берлов (1672–1805). – С. 116).

Російській імперії, а й одним із найбільших у Речі Посполитій та загалом у Європі. Для порівняння, у Московській академії в першій половині XVIII ст. кількість студентів коливалася від 200 до 600 осіб¹, у Санкт-Петербурзькій після її заснування в 1721 р. становила від 26 до 82 у перші п'ять навчальних років, а в наступні десятиліття не перевищувала останнього показника². Більші річпосполитські єзуїтські колегіуми налічували приблизно в той самий час: Каліський від 232 учнів у 1700/1701 р. і нижче в наступні до 792 в 1703/1704 р., Познанський – до 1200 (1699 р.), а Торунський у XVII і на початку XVIII ст. – від 200 до 600. Упродовж XVIII ст. чисельність вихованців львівських «шкіл» коливалася між 550 і 700 хлопців, а у Віленській академії в середньому становила 800 алюмнів³.

Розміром студентської корпорації Могилянські «школи» могли виділятися також на фоні закладів іншого типу. Зокрема, у перші шість десятиліть XVIII ст. у Краківському університеті число вихованців орієнтовно становило 650–750 студентів, а загалом досить заокруглена сумарна оцінка всіх краківських «студіозів» називає до 2 тисяч осіб⁴. У Братиславі, де у XVIII ст. функціонували протестантський ліцей,

¹ Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. – М., 1855. – С. 180–181.

² Чистович И. История С.Петербургской духовной академии. – СПб., 1857. – С. 11, 44–45.

³ Bednarski S., T. J. Upadek i Odrodzenie szkół jezuickich w Polsce. Studium z dziejów kultury i szkolnictwa Polskiego. – Kraków, 2003. – S. 117.

⁴ Dzieje Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1364–1764. – Kraków, 1964. – T. I. – S. 368–369.

католицька гімназія та Королівська юридична академія, навчалася лише більше 1 тисячі студентів¹. У 28 німецьких університетах початку XVIII ст. разом студіювало біля 9 тисяч осіб, а середнє число в одному дорівнювало приблизно 290 чоловік. Між 1690 та 1699 рр. до Оксфорду та Кембриджу щороку записувалося 303 та 238 слухачів відповідно. Кількатисячними залишалися лише навчальні заклади Іберійського півострова, а в Парижі більше тисячі вихованців налічувалося навіть на одному – юридичному – факультеті². Зате щорічне число вступників до Московського університету від 1755 до кінця 1770-х років не перевищувало 25 осіб, нараховуючи в середньому 15 чоловік. Затим їх кількість коливалася від 17 до 54 новоприбулих, а від 1785 р. знову скоротилася. У 1760 р., наприклад, загалом у закладі навчалася 54 особи³.

Зрештою, повертаючись до розміру могилянської спудейської корпорації, слід пригадати, що, як відомо, не лише чисельність вихованців характеризує навчальний заклад. До того ж, не завше кількість означає якість.

¹ Даниш М. Українські студенти в Братиславському ліцеї у XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 63.

² Di Simone M. R. Admission // A History of the University in Europe. – Cambridge, 1996. – Vol. II. Universities in Early Modern Europe (1500–1800). – P. 302–311.

³ Феофанов А. М. Социальный состав и численность студентов Московского университета во второй половине XVIII – первой четверти XIX века // Отечественная история. – 2006. – № 6. – С. 120–121.

Валентина Соболев (Варшава, Польща)

Доба Івана Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика

Завданням нашої розвідки є Орликова оцінка доби Мазепи й мазепинців із часового дистансу, який дає погляд на події 1709 року з віддалі 1730-го. Найціннішими тут нам видаються живі автентичні голоси батька й сина Орликів, оскільки наші спостереження базуються на аналізі недрукованої досі частини діаріуша, яку читаємо, користуючись мікрофільмовою копією, підготовленою до друку анонімними польськими палеографами¹, звіряючи її із факсимільним гарвардським виданням², яке

¹ Diariusz Podróży który w Imię Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10. Мікрофільм 16748 (Бібліотека Народова у Варшаві. Відділ мікроформ) (далі БНВ ВМ).

² The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1720–1726). With an Introduction by Orest Subtelny. Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University. Harvard library of earlyukrainian literature. Texts. Volume V. – 1989. – 794 s; The Diariusz podróży of Pylyp Orlyk (1727–1731). With an Introduction by Omeljan Pritsak. Distributed by the Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute of Harvard University. Harvard library of earlyukrainian literature. Texts. Volume VI. – 1988. – 868 s.

хоча і є надзвичайно важким для прочитання, але, однак, час від часу допомагає з'ясувати незрозумілі фрагменти копії. В діаріюші справді домінують дипломатичні матеріали, бо ж Орлик працював для історії, діаріюш і справді, як твердить Даніель Бовуа, є багато в чому дивним, бо складним, нерівним. Погоджуючись із Даніелем Бовуа щодо значення щоденника Пилипа Орлика «для історії міжнародних відносин і цивілізації XVIII ст.»¹, підважимо, однак, правомірність самого підходу до твору: «Тут ми подали *лише огляд і висвітлили кілька окремих моментів* з цього значного відрізка життя»², (курсив мій. – В. С.). Властиво присуд французького дослідника про Орликів щоденник, який буцімто «є одним із переконливих свідчень самостійної сили якщо не міражів, то уявлень історії»³, якнайліпше може спростувати тільки сам щоденник, в якому пульсує думка, ідея, любов, гнів і біль великої духою людини. Щоб зрозуміти істинні наміри, суть поведінки гетьмана-вигнанця в екстремальних умовах, мало зробити фрагментарний огляд величезного твору (мікрофільмова копія має 795 сторінок, а два томи факсиміле разом 1662). Тому в цій розвідці,

¹ Бовуа Даніель. «Щоденник» Пилипа Орлика: від міражу вигнанця до українського міфу // Український археографічний щорічник. Нова серія. Випуск 8/9. – Київ–Нью-Йорк, 2004. – С. 323. Показово, що сам Д. Бовуа, провівши фрагментарний огляд щоденника, при цьому нарікає на Ілька Борщака в тому, що він використовує свідчення щоденника Орлика «безладно й безсистемно», а на Ореста Субтельного – що «упереджено» (С. 324).

² Там само. – С. 345.

³ Там само.

розгортаючи спостереження попередньої¹, звернемося тільки до одного з найбільш напружених років життя гетьмана-вигнанця, яким був рік 1730.

Після зустрічі (по майже десятилітній розлуці) батька й сина 15 травня 1730 року та активних контактів, розмов, планів (від 15 травня до 10 червня 1730 року) їхня спільна дипломатична діяльність набирає нового змісту, як то бачимо в записах щоденника Пилипа Орлика, де він фіксує все. Однак саме записи за 1730 рік можна назвати спільним щоденником батька й сина, а не увесь діаріуш, як твердить Даніель Бовуа. Новим духом у цих записах позначене і відстояне в часі й просторі осмислення великого зриву і великої поразки, який зазнали спільно Мазепа і Орлик. Так, 17 червня 1730 року, через тиждень після від'їзду сина, Пилип Орлик, користуючись нагодою, радіючи, що вона трапилася, передає в Стамбул листа до Григора, про що свідчить такий запис: «17 червня. В суботу, маючи okazji, до Стамбулу написав до сина коханого капітана лист, який тут долучаю...»².

Хитросплетіння тогочасних політичних вузлів є настільки складними, непередбаченими, що Пилип Орлик, втомившись від рефлексій над ними, боячись, аби його доля (наприклад, в Очакові, куди хоче переправити його Порта) не стала ще гіршою від неволі

¹ Соболев В. Фрагмент дипломатії батька й сина Орликів// Україна. Teksty i konteksty. Symbolae in honorem Stefan Kozak. Pod redakcją Bazylego Nazaruka, Walentyny Sobol, Wołodymyра Aleksandrowyczaю – Warszawa, 2007. – S. 111–121.

² Diariusz Podroży ktory w Imie Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10. Мікрофільм 16748 (БНВ ВМ). – С. 495.

в Салоніках, який називає «оплаканим Вавилоном», — згадає дорогу втечі в 1709-му, яка пролягала через Очаків. Мазепа не названий, але його присутність не лише в наведених нижче рядках, а й властива всьому, щоб не чинив Орлик, явна: «Остерігаюсь гостро аби мене візир не хотів звідси від міста Хотина або Бендер транспортувати до Очакова, де не було б для мене більшого нещастя, жорстокішого вигнання і тяжчої неволі, і мусив би там на тій пустелі безлюдній передчасно з єдиної гризоти і незмірної туги помирати, застаючись між тамтешньою каналією без жодного спілкування і не можучи мати жодної не тільки з Україною і з Польщею, але навіть з Військом запорозьким кореспонденції і комунікації, оскільки той Очаків з усіх сторін є власне як морем яким, дикими оточений полями, ледве коли ногою людською топтаними, повз які жоден ніколи з людей ані з Польщі, ані з України не заходить, і тому немає там не лише доріг, але навіть і стежок, якось ми давно те побачили, коли крізь ті дикі поля після поразки з королем шведським небіжчиком до Очакова, а звідти до Бендер відступали *винайнявши* одного освіченого провідника, який був від війська запорозького, який вдивляючись у прикмети небесні, завжди марш наш *по курсу* їхньому диригував, і ледве нас зміг через те *безлюддя* за два тижні препровадити, хоча ми дуже спішно, маючи за собою неприятеля, відступали. Такий то є *безмір* тих диких полів, який краще можна з карти зрозуміти»¹ (переклад зі старопольської подаємо звичним шрифтом, з латини — курсивом. — В. С.). Орлик багато чого не встиг сказати Григорові,

¹ Там само. — С. 496—497.

тому лист навздогін є швидше збірником інструкцій синові, що робити, як діяти, аби вирвати батька з неволі (фактично із заслання, яке О. Апанович чомусь називає почесним¹). Орлик уперто шукає вихід, пропонуючи сильним світу свої послуги: «Потім сильно треба просити Його мосьт посла (французького. В. С.), аби всі свої у візира поширив старання для випрошення мого звідси виїзду не так до Бендер, як швидше до Хотину, куди легше міг би родину мою спровадити і залишаючись *поблизу* Польщі, ліпші мати *умови* до служби королеві ЇМ Станіславові, а отже і Польщі: якби однак візир відізвався з тим, що паша хотинський може взяти на себе ту послугу й панувати, поляки можуть до нього в інтересі Речі посполитої довірливо звертатися, тоді схоче пан посол сказати мені, що та кореспонденція не могла б інакше продовжуватися між пашею і панами польськими, хіба через тлумачення [з моєю участю] з обох сторін листів, через що легко би так великий секрет відкрився, якого ніколи не відважаться пани польські не тільки перекладачеві, але й секретарям своїм відкрити, які певно всі від двору Саського перекуплені»² (переклад зі старопольської подаємо звичним шрифтом, з латини – курсивом. – В. С.).

Як потвердять листи сина, настанови батька після зустрічі з ним у Салоніках упродовж 15 травня – 10 червня 1730 року він спробує реалізувати у різних на-

¹ Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993. – С. 237.

² Diariusz Podroży ktory w Imie Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10. Мікрофіальм 16748 (БНВ ВМ). – С. 498.

прямах, підключаючи ті кола, які були зацікавлені в незалежній Україні. У поліпшенні власної долі Пилип Орлик покладає надії на Францію. Тому так переконливо намовляє сина просити французького посла посприяти, аби вирвати гетьмана «не так до Бендер, як швидше до Хотину, куди легше міг би родину мою спровадити», і ця постійна турбота про сім'ю навряд чи заслуговує на іронічне знецінення¹.

Доба Мазепи й долі мазепинців представлені в щоденникових записах із часової й просторової дистанції, і реакція на події (якщо судити по силі її за щоденником) різна. Пилип Орлик фіксує все, що стає відомим йому про долі усіх причетних до цієї справи. Найчастіше, однак, новини приносять люди. Так, наприклад, 5 березня 1724 року про відсутність гетьмана в Україні Орлик дізнається від грецького купця і заносить про це до щоденника у формі констатації: «5 березня. Один грецький купець, який допіру з України приїхав, розповів мені, що по смерті Скоропадського до цього часу немає Гетьмана [в] Україні, і певно не буде, бо ж цар у Глухові московську колегію запровадив, яка цілою Україною править, податки та *привілеї* гетьманські на царя відбирає, що Павло Полуботок, полковник чернігівський від цілого краю поїхав до царя просити про гетьмана, але ще не повернувся. Маєтності від усіх відібрано і ніхто хлопів не може наказати ані дров собі привезти, хіба що найме його й заплатить, а далеко складніше, та чи й можливо податків від нього взяти»² (переклад зі старопольської подаємо звич-

¹ Див.: Бовуа Даніель. Назв. праця. – С. 325.

² Там само. – С. 137.

ним шрифтом, з латини – курсивом. – В. С.). Тут Пилип Орлик пише про Подуботка, з яким у дивний спосіб історія його пов'яже¹. Інтонанції запису спокійні. Дещо інше бачимо у відповіді на лист до сина від 18 серпня 1730 року. Григор дізнається і передає батькові, що керівництво Порти має щодо нього підозри. Перша – що він уже зараз може збройно виступити з козаками проти Росії, а друга – що може схилитися на її бік. Змушений виправдовуватися, Орлик вкрай знервований, обурений, а його аргументи промовляють самі за себе. Пилип Орлик, заперечуючи підозри, реально зваживши ситуацію, вражений тим, як довго Порта не зауважувала речей, що були очевидними і про які впродовж довгого часу він настійно попереджав європейські двори. Зауважмо, що тут також ідеться про стосунок Москви щодо посади гетьмана в Україні – її тепер хоче зберегти Росія, бо ж їй вигідна нестабільність в Україні, яка розпалюватиметься боротьбою за ту посаду: «Що стосується побоювання, щоб не перейшов на бік противника (Росії. – В. С.), писати не здужаю, яка б надія

¹ Долі Орлика і Подуботка в дивний спосіб переплетуться, про що пише Н. Яковенко: «Подуботка кинуту в Петропавловську фортецю (решту „змовників“ привезено до Петербургу – миргородського полковника Данила Апостола, генерального осавула Василя Жураківського, генерального бунчужного Якова Лизогуба, регента Генеральної військової канцелярії Дмитра Володківського та ін. “Розпочалося слідство: В'язням загрожувало заслання до Сибіру, а Подуботкові – й того гірше, бо за доносом земляка, а нині „первенствующего члена Священного Синода“ Теофана Прокоповича, йому закидали зносини з Пилипом Орликом» (Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – С. 505).

мала до того провадити і на який кінець мав би я те чинити, напевно Москва *креатурою* своєю хлопа вар'ятського не захоче від посади гетьмана *відмовлятися*, щоб не можна було на ній в Україні стабілізуватися. Я однак волів би тисячу разів умерти, *ніж душу занепастити*, принизитися, щоб позбувшись гонору і залишивши так чисельне військо, мав піти в *скопці* до тієї каналії волоської, скласти йому під ноги гетьманську булаву і офірувати йому слухняність, а потім *виставляти напоказ* гонор і особу мою на єдине прокляття і посміховисько, а що найбільше — на *публічну ненависть* цілого тамтешнього народу, який мене справді як Месію для визволення очікує. Нагору отже можуть передати *пардоніві й паролеві* московському (очевидно, Орлик має на увазі шпигунів. — В. С.), [я] маючи перед очима живі докази недотримання тих усіх так багатьом і так гідним особам [обіцянок], які засновуючись на амністіях, присланих до них *по-зміїному*, і на написаних там гарантіях *повернення* добр та урядів, відійшли одні з них від небіжчика Мазепи, а інші від мене, в Московську відійшовши сторону, потрапили в *пастку*, де зараз одні в Сибіру, другі а архангела, а треті в Москві оплакують свою гарячковитість і безоглядну *легковажність*, не більш як три копійки щоденно для існування маючи свого, жони їхні та діти деінде живуть, пане. Яке би тоді було шаленство наосліп кинутись у вирішальний бій на видиме *занепащення* і злегковажити так *відчайдушно* життя, гонор та репутацію, а затим потягнути з собою також цілу родину *зіштовхнути в прірву* вічної

руїни»¹ (переклад зі старопольської подаємо звичним шрифтом, з латини — курсивом. — В. С.).

У перекладеному вище фрагменті про тих «так багатих і так гідних осіб» Орлик висловлюється анонімно, але сама реальність «надиктовувала» Орликові більш ніж достатньо конкретних історій про конкретні життєві долі. Наприклад, щодо небожа Мазепа Андрія Войнаровського є тільки згадка про його смерть, про це повідомив батька син: «Про Войнаровського розповідав мені, що неборак засланий на вигнання до Сибіру помер там»². Ймовірно, таке саме, дуже стримане ставлення пояснюється не тільки об'єктивними чинниками (скарб гетьманського уряду дістався небожеві Мазепа, а дружина Войнаровського заявила претензії на 60 тисяч талярів, які Мазепа позичив урядові Карла XII), а й приватними стосунками, про які Пилип Орлик згадує у листі

¹ Diariusz Podroży ktory w Imie Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10. Мікрофільм 16748 (БНВ ВМ). — С. 519—520. Подібною експресією позначена також реакція Орлика на розповідь сина про перетягування війська на бік Москви: «Про військо моє запорізьке розповідав [син. — В. С.] мені, що миргородський сліпий диявол і ошуст великий, хлоп брехливий *внаслідок* нечистого сумління зоставши гетьманом, прислав до Січі, приваблюючи теж військо *на бік* Москви, упевнюючи його виплатою за всі роки від того часу як пішло на шведський бік, поверненням всіх гармат, які в Січі Москва забрала, і всіма якими тільки буде потребував вольностями, однак [військо] ще перебуває в протекції турецькій і ханській» Мікрофільм 16748 (БНВ ВМ. — С. 476—477). (переклад зі старопольської подаємо звичним шрифтом, з латини — курсивом. — В. С.).

² Diariusz Podroży ktory w Imie Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10. Мікрофільм 16748 (БНВ ВМ). — С. 477.

до Стефана Яворського, «Коли ж Войнаровський, за указом його, Мазепи, не лише мене образив, але й на життя моє важився, а я жалісно йому вимовляв: „Чи така винагорода за вірність мою?“ — він одказав: „Коли б ти мені не був вірний, то також би загинув, як і Кочубей...“»¹. Однак вістка про смерть Войнаровського, який був схоплений у Гамбурзі царськими агентами в 1716 році й після катувань засланий у Сибір, у записі Пилипа Орлика за 1730 рік є помилкова. Підставу так твердити дає праця «Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники» Сергія Павленка, який наводить свідчення російського історика Гепарда Міллера, котрий бачився із Войнаровським в Якутську в 1736–1737 роках².

У Варшаві, як відомо, був схоплений і Григорій Герци. Про це Орлик згадує в щоденнику 5 лютого 1721 року. За 9 років відбулися зміни, які дали Орликові підстави до іронії. Про брата Орликової дружини Григорія Герцика, який був хрещеним батьком старшої доньки Орлика Анастасії Теодори (про що свідчить запис «Pro memoia», яким розпочинається діаріюш за рік 1724), знаходимо переказ того, що розповів батькові Григор. Показовим тут є контекст інших новин, подій, деталей, які проливають світло на зовсім не почесний, а тяжкий полон Орлика: «...про швагра мого, а свого непоштивого вуйка Григорія чинив мені (Григор. — В. С.) розповідь, що звільнений із

¹ Орлик Пилип. Лист до Стефана Яворського. Переклад і примітки Валерія Шевчука//Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: вибрані твори, — К., 2006. — С. 175.

² Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 74.

ув'язнення перебуває зараз у Москві, тобто в столиці зі своєю женою і різні там виробляє штуки, хворих лікує, не знати де тієї медицини навчився, так далеко, що навіть сліпих якимись ліками уздоровлює, тому у великій там у людей *потребі* залишається, і добре йому там, про що розповідав моєму коханому синові пан Урбанович в Гродні будучи на сеймі, який ще на московській службі перебуває, а Його мосьть пан Сапіга староста Бобруйський помер. Помер також пан Кришпін молодший і заніс із собою на той світ 200 моїх червоних золотих. Були ще про різні речі розповіді, але не бажаючи собі багато часу забирати до довгого й обширного вписування їх в цей діаріуш, опускаю, щоб тим часом тішитися наймилішим того мого коханого сина спогляданням і якнайвдячнішою із ним розмовою, для чого зважився він тут у мене ніч переночувати, а на ранок пішовши до своєї господи, має з інформації моєї повідомити своїм господарям, тобто пану Шепеле і його товаришеві, з яким на одному кораблі прибув, що я зобов'язав його до того, аби завжди у мене частувався обідом доти, поки в *дорогу свою* до Стамбулу не відбуде»¹ (переклад зі старопольської подаємо звичним шрифтом, з латини — курсивом. — В. С.).

Безперечно, зі сторінок діаріуша найвиразніше постає головний мазепинець, ним є сам Орлик як найбільш ревний послідовник Мазепа. Він справді приніс у жертву справі, яку продовжив після Мазепа, все своє приватне життя, прирік власну родину

¹ Diariusz Podroży ktory w Imie Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10. Mikrofilm 16748 (БНВ ВМ). — С. 477—478.

на нестатки, які не дозволили навіть студіювати його синам в Упсальській академії, хоча сини дістали дозвіл на навчання там. Дивовижна енергія Пилипа Орлика, неймовірні зусилля були покладені на контакти зі світом і «своїм військом». Контакти з ним не припинялися, як відомо, навіть після того, як запорожці підлягли владі Москви, бо вже навіть 23 квітня 1734 року гетьман пише до козаків листа із закликом відмовитися від свого рішення про перехід під владу Росії. Але тут варто звернути особливу увагу на запис від 17 лютого 1730 року – час, коли ще Орлик був повний надій, планів, сподівань на те, що йому вдасться з користю для України використати політичну ситуацію у світі. Він із нетерпінням чекав повернення з Січі єпископа, який відвозив листа гетьмана до війська. Можна уявити, наскільки шокувала гетьмана розповідь прибулого, переклад якої подаємо нижче. Відсутність латинських вставок, таких типових для стилю Орлика, підказує, що гетьман записав у щоденнику мало не дослівну розповідь прибульця. Розповідь єпископа з автопсії виразно показує не лише складність ситуації на Січі, а й причини хронічно невиліковної хвороби розбрату: «17 лютого. В п'ятницю... (нерозбірливо. – В. С.) вчинив тоді мені отець єпископ повну про все таку реляцію: він, прибувши до нової Січі з листом від мене писаним до Війська Запорозького, під час відсутності кошового Василя, який з Іваном, колишнім кошовим в трьох тисячах їзди відійшов був із Ханом проти збунтованого Делі Гірея султана, він, прийшовши згідно зі звичаєм до наказного кошового, сказав йому, що по ялмужну приїхав і має із собою лист від мене до війська писаний. Наказний кошовий тоді сказав йому на те, що невчасно приїхав, бо трапив

на велике у війську замішання, з причини якого і він сам не є певний здоров'я, а навіть життя свого, казав йому однак бути терплячим до завтрашнього дня, коли писарі протверезіють, щоб не було від них яких галасів, назавтра рано казав кошовий на раду ударити, і на раді представив військові отця єпископа, перш ніж лист мій писаний, який писар читав, слухали всі з великою увагою та спостереженням, стоячи без шапок, а по прочитанню дякували мені всі, що навіть і у далекому [від] них краю застаючись, маю їх у пам'яті. Однак по кількох днях сталося велике замішання і галас, коли *потенція* гультяїв та пияків перемогла тих, які не хотіли з нової Січі до старої переходити без присутності кошового та війська, яке із ним у *безнеці* [до] хана пішло, опонували тому, найбільше старий кошовий Костянтин Гордієнко і наказний кошовий, на яких гуртом напавши, ті гультяї збили їх і стовкли, і якби на той час отець єпископ не трапився і не впав на них, захищаючи їхнє життя і прохаючи те гультяїство з плачем, аби не вбивали їх, то б напевно відібрали б у них життя, з тим однак усім пов'язавши їх міцно, побитих, уклали в свої човни, які вже мали приготовані для складення церковних і своїх речей, і обравши іншого кошового, церкву та всі курені спалили, а самі в ті ж самі човни і взявши отця єпископа з собою, пустилися по Дніпру до Старої Січі, куди прибувши, хотіли забити як старого кошового, так і наказного, і по суті справи вели їх, б'ючи і штовхаючи, на страту, але єпископ, припавши, просив їх як міг, із плачем, аби їх життям обдарували, були деякі гультяї та пияки, які в тому замішанні і самого єпископа штурхали, сказавши до нього такі слова: не втручайся, попе, в наші справи, стримували тих гультяїв інші, трохи

поштивіші, і по великих плачливих проханнях того тут єпископа заледве могли прихилити до вияву до тих бідних милосердя, які обіцяли тим гультя-ям більше не бути у війську, але спільно з отцем єпископом до Афонської Гори піти й стати ченцями, відібравши тоді їх на свої руки, отець єпископ тримав їх у себе до ночі, а бачачи, що пияки не вгавали проти тих бідних *також погрозами*, старався їх вночі відправити туди, де вони самі вбачали собі *безпеку*, і так по суті справи *інкогніто* напівмертвих відправив.

Що, однак, гультяї вчинивши немудру між собою раду, відправили з листом до Апостола своїх послів, визнаючи його за свого гетьмана і піддаючись під владу Його мості російського імператора, однак відразу безпосередньо по відходу тих послів після повернення хана з кампанії повернувся запорізького війська тритисячний роз'їзд, з наказом від хана, аби за кошового обрали Івана, племінника тамтого старого кошового Костянтина Гордієнка, хоч тоді не хотів прийняти на себе звання, яке мав на собі перед тим кількарязово, однак примушений проханням цілого війська згодився на те під тією однак умовою, аби мав повною владою сваволю приборкувати і винних карати, на що всі коли дозволили, тоді прийнявши на себе управління кошового, відразу зачинщиків тих бунтів, яких міг піймати, казав узяти і послати в погоню за тими, яких могли догнати, похапали і до Січі припровадили, де всі були смертю карані, один тільки з-посеред тих великих послів сам добровільно до Січі прийшов, і шаблю свою кошовому кинувши, визнав себе винним і кари гідним, а для тих всіх просив про милосердя, якому кошовий *за наполегливістю* війська вибачив, і по покаранню винних писав

відразу через послів своїх до хана, повідомляючи, що тих гультяїв, свавільників і бунтівників смертю карав, і запевняючи, що ціле військо бажає вірно й зичливо тому ханові служити і під владою його залишатися, просячи також про підтвердження здобичі Сольної, що хан вчинив і писав до війська ласкаво, і такий настав кінець тій акції гультяйській і непоштивій, і Іванець, добрий мій і зичливий приятель, на кошевстві утвердився. Отець єпископ після злагодження того замішання пригадав як Гордієнка, так і Карпа, який був наказним кошовим їх волею, в небезпеці свого життя вирішили стати ченцями Бога і спільно з тим же отцем єпископом їхати до Афонської гори всупереч бажання, але не хотіли вже [стати ченцями] будучи в безпеці, а так, як бачу [є вони] безнадійні вболівальники монастиря»¹ (переклад зі старопольської подаємо звичним шрифтом, з латини – курсивом. – В. С.).

Переклад цього фрагмента навмисне наводимо без скорочень, бо сам цей текст є найавторитетнішим опонентом суб'єктивному коментареві до нього Даніеля Бовуа (подаємо в примітках). Із переказу Орликом розповіді єпископа проступає не тільки відчай, а й водночас дивовижна затятість гетьмана-вигнанця, який продовжував сподіватися на реалізацію об'єднання і повнокровного дер-

¹ Там само. – С. 477–478. Цей фрагмент Даніель Бовуа прокоментував так: «На початку 1730 р. якийсь єпископ знову їздив за пожертвуванням в Нову Січ і повіз з собою урочисте звернення колишнього гетьмана; він і розповів про влаштований йому прийом. Той лист змогли прочитати лише наступного після його приїзду дня, розповідав єпископ, бо довелося чекати, доки всі протверезіють» (Бовуа Даніель. Назв. праця. – С. 328).

жавного життя України згідно із задумом Мазепи. Хто, як не Мазепа, про якого постійно пам'ятає, за якого молитися в церкві, — був йому за приклад. Орликові як найближчому спільникові судилося, як вважає Н. Яковенко¹, першому зафіксувати дату перелому в душі Мазепи: цей злам настав 27 вересня 1707 року, коли Мазепі було принесено 2 листи від княгині Дольської та від короля Станіслава Ліщинського, де повідомлялося, що вже готовий проєкт тристоронньої угоди (Мазепи — з Ліщинським та Карлом XII), і слово тільки за Мазепою. Широко цитованим нині і ґрунтовно дослідженим є лист Орлика до Стефана Яворського, в якому зафіксовано, якими саме словами Мазепа звернувся до Орлика, остаточно відкриваючись йому в своїх потаємних намірах. Сьогодні добре відомий у перекладі В. Шевчука зміст цього листа, який є дійсно єдиним документом, що свідчить про вагання Орлика, зумовлені (як то потверджує знову ж таки діаріуш) пригнобленим станом гетьмана-вигнанця. Про такий стан свідчить, наприклад, запис від 29 березня 1724 року. Однак гетьман-вигнанець живе в Салоніках насиченою інтелектуальною працею. Так, у березні 1724 року він записує: «29 березня. Для *вправління* та щоб розвіяти тугу перекладав із французької на польську мову історії про схизму грішниці, яка *согрішила* згідно диспозиції автора в святих Книгах, з яких три вже раніше переклав, а сьогодні четверту закінчив»²

¹ Яковенко Н. Назв. праця. — С. 411.

² Diariusz Podroży ktory w Imie Trojcy Przenajświętszej zaczął się w Roku 1720. Miesiąca oktobra dnia 10. Мікрофільм 16748 (БНВ ВМ). — С. 138.

[1,138], (переклад зі старопольської подаємо звичним шрифтом, з латини — курсивом. — В. С.).

Орлик пильно стежить за міжнародними подіями, читаючи голландські, французькі, італійські газети, буваючи гостем у французького та англійського послів, у турецьких урядовців. Левину ж долю часу присвячує написанню листів до всіх європейських дворів і навіть до папи римського Бенедикта XIII з метою озвучити справу України. Найдовірливішим є листування із сином Григором — з ним Орлик листується цифровим шифром, про що свідчать кілька згадок, зокрема й запис у діаріуші від 9 липня 1730 року: «Того ж самого дня відписав на той лист сина мого коханого [відповідь], і послав йому ключ цифровий до секретної кореспонденції»¹. Написані й отримані листи Пилип Орлик копіює, а коли не встигає часом якийсь копіювати, як то сталося 25 червня 1730 року «з причини швидкої відправи» написаного, то відіславши лист, Пилип Орлик з пам'яті записує його в щоденник². Що ж стосується історичного листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського, то не можна не погодитися із В. Шевчуком, який кваліфікує лист «як лист-сповідь, лист-покаяння, прохання амністії, але пише його чесна людина, віддана поняттям гідності, яка мусить виправдовуватись від вини, якої не відчуває, через що його лист має логічні невідповідності, а часом звучить ніби написаний езоповою мовою»³.

¹ Там само. — С. 502.

² Там само. — С. 500—501.

³ Шевчук В. Гетьман-вигнанець // Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: вибрані твори, К., 2006. — С. 15.

Щоденник за 1730 рік також має багато листів. Із них, а також із традиційних щоденникових нотаток Орлика постають не тільки політичні тогочасні реалії, а й доба Мазепи, яка для Орлика тривала все його емігрантське життя. Його записи від року 1730-го, якщо порівняти їх із попередніми щоденниковими нотатками, наприклад, від 1720–1724 рр., являють цілком зрозумілу еволюцію поглядів 58-річного гетьмана, який всупереч випробуванням, розчаруванням, втратам (смерть дітей¹ – Якова, Анастасії, Михайла, розлука з родиною і вкрай тяжке матеріальне становище його сім'ї), залишається вірним присязі, яку дав 5 квітня 1710 року як новообраний гетьман Війська Запорозького. Безперечно, що ці, дистанційовані у понад двадцять років від подій великого зриву 1709 року оцінки, роздуми, сумніви є не тільки документом доби, а й свідченням психологічного стоїцизму великої особистості. Перерісши свій час, своє оточення, втративши здоров'я на чужині, в «оплаканому Вавилоні», не подолавши обставин, яких несила було перемогти, він зумів, однак, і встиг передати велику справу до рук сина.

¹ Так, Григорій прибув до батька 15 травня 1730 року, і Пилип Орлик записує, що саме в цей день, але року 1721 у Вроцлаві помер десятирічний син Яків: «15 травня. В понеділок у день той властиво, в який з Божої особливої волі смерть наймилішого сина Якова в році 1721 [я] оплакав, потішив мене [Бог] з милосердя свого прибуттям сюди до цього порту з Франції наймилішого мого і серцю коханого сина капітана Григорія...» (Мікрофільм 16748 (БНВ ВМ. – С. 466).

Людмила Шендрік (Полтава, Україна)

Участь козацтва Полтавщини у Північній війні та Полтавській битві

На початку XVIII ст. Московія стає на шлях війни, яка завершилася створенням імперії. У театр воєнних дій було втягнуто Швецію, Данію, Річ Посполиту, Україну, Туреччину. «Україні, – як слушно зазначав Д. Дорошенко, – довелося взяти близьку участь у Великій Північній війні й нести, з свого боку, дуже тяжкі жертви, хоч... інтереси, задля яких цар Петро розпочав цю війну, були далекі і чужі для України»¹. З самого початку війни гетьман Іван Мазепа змушений був відправляти козаків на прибалтійський театр воєнних дій: 1700 р. – 12 тис. українських козаків, очолюваних наказним полковником І. Обидовським, до Пскова, згодом до нього долучився 7-тисячний загін під командуванням гадяцького полковника М. Бороховича; 1701 року 1,5 тисячі козаків Полтавського полку І. Іскри вели «малу війну в Ліфляндії»; 1701 року козаки під проводом Д. Апостола брали участь у битві під Ерестфером; 1702 року здобували

¹Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 366.

Нотебург; 1704 року 17-тисячний корпус Д. Апостола і Ф. Мировича перебував на Познанщині, брав участь у здобутті Варшави; 1705 року прилуцький полковник Л. Горленко діяв під Ригою¹. Становлячи значну силу московського війська, здобуваючи фортеці в Прибалтиці, козацтво зазнавало утисків від московського командування, про що свідчить лист наказного гетьмана, миргородського полковника Д. Апостола І. Мазепі: «Шереметєв дозволив своїм офіцерам і солдатам віднімати у козаків їхні трофеї, самих їх нещадно побивали, завдаючи нашому війську безчестя й наруги», сам же генерал заявляв, «нібито від козаків не було діла і служби», тому «ледве хто з-поміж козаків на службу царську піти хоче, хоча б під великим насильством і примусом...»². Багато хто з козаків ще у 1702 році, задовго до акції І. Мазепи, почав переходити на бік шведського короля Карла XII.

1708 року Велика Північна війна (1700–1721 рр.), розпочавшись на берегах далекої Балтики, де розігрувалась карта панування і сфер впливу в Європі між Московією та Швецією, приходить в Україну. 15 вересня шведська армія вступає в Сіверщину. Однак із самого початку цього походу невдачі переслідували військо: московити (К. Ренне) захоплюють на р. Сож продовольчі магазини, що були заготовлені І. Мазепою шведам; через

¹ Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700–1702 рр.) // Збірник на пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. – К., 1999. – С. 112–113.

² Там само. – С. 118.

недбальство генерала Лагеркрона шведи втрачають ключ-місто Сіверщини – Стародуб, жителі якого хлібом і сіллю зустрічали шведів. Московити блокують північні полки Гетьманщини: Стародубський (полковник І. Скоропадський), Чернігівський (полковник П. Полуботок), які вже не мають змоги з'єднатися з І. Мазепою; через зраду сотника Носа – втрачено гетьманську резиденцію Батурин з її значними запасами продовольства, провіанту, 70 гарматами¹.

Щоб перезимувати в теплих квартирах, дочекатися підмоги запорозьких козаків і польського війська та відновити наступ на Москву, армія Карла XII і козаки І. Мазепа вирушають у район Ромни–Гадяч–Лохвиця. Шведський історик Петер Енглунд зауважив: «Розпочалось змагання в бігу по Україні. Шведські та московські сили швидко рухались на південь: обидві сторони намагались взяти під свій контроль якомога більшу частину цієї родючої області. Московитам найчастіше вдавалося прийти першими, спалити і пограбувати все навкруги»². 18 листопада 1708 року Карл XII займає Ромни, а 19 листопада 1708 року І. Мазепа – Гадяч. У другій половині цього місяця та у першій половині грудня район розквартирування шведів сягав від Ромен – на півночі, до Лохвиці – на півдні; від Гадяча – на сході, до Прилук – на

¹ Мальків Т. Гетьман І. Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709. – Мюнхен, 1988. – С. 149; Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. – Чернігів, 1994 р. – С. 76.

² Енглунд П. Полтава. Рассказ о гибели одной армии. – М., 1995. – С. 45.

заході. Петро I з московською армією в цей час розташувався в районі Лебедин¹.

До початку активних воєнних дій розпочалася, за визначенням Б. Крупницького, «війна маніфестів». До українського народу звертаються Петро I, Іван Мазепа, Карл XII. Цікавий маніфест Карла XII, що його підготували державний секретар О. Гермелін і П. Орлик українською мовою. «З божою допомогою хочемо боронити український народ і хоронити його аж до хвилини, коли, скинувши із себе московське ярмо, поверне він свої давні права і вольності...»². Але кривава розправа московитів у Батурині, страти в Глухові і Лебедині настрахали людей, суспільство було здеморалізоване, основна маса населення зневажила як виступ І. Мазепи, так і заклики Карла XII. Більше того, частина українців не сприймала шведів як своїх визволителів (чужа, незрозуміла мова, інша віра тощо). Хоча з моменту вступу шведської армії на територію України шведи вели себе вельми пристойно: не грабували, не палили, харч та провіант купували за гроші³. Як записав у своєму щоденнику Давид Натан Зільтман (пруський доброволець у шведській армії): «...коли шведське військо проходило через українські села, то всюди селяни на прихід короля подавали йому хліб, сіль і яблука. Натомість вороже поставилися до шведів міста Сміла та Зіньківці»⁴. Боячись репресій,

¹ Yeneralstaben: Karl XII... (карти шведського генштабу). — Стокгольм, 1918. — С. 22.

² Цит. за: Борщак І., Мартель Рене. Іван Мазепа. — К., 1991. — С. 79.

³ Історія Русів. — К., 1991. — С. 264–265.

⁴ Січинський В. Чужинці про Україну. — К., 1992. — С. 153.

жителі впускали у свої фортеці гарнізони, а ставши у них заручниками, змушені були боронитися проти шведів. Такими заручниками стали жителі Веприка та Полтави. Хоча відомо, що населення Полтави підтримувало І. Мазепу і мазепинців: «Полтава издавна нестатечная, и теперь в ней добра не сподевайтись...бо там найдуться мазепины и орликовы приятели, а чуйкевичев рожонний брат, полковой писарь, всему голова», — так писав охтирський полковник Осипов Ф. Головкіну¹. А тому листи від І. Мазепа, надіслані ним 20 і 23 листопада із Гадяча і Ромен до полтавського полковника І. Левенця, зачитувалися в полтавських церквах з великою пошаною. Звертаючись до полковника І. Левенця, І. Мазепа називає його «вельмишановний приятель» і говорить, що настав час постояти за цілісність рідного краю: «...и ваша милость стане истатечна за целость отчизны права и вольности войсковые застоплятятся и людей утверждати чтоб были постоянными и ничего не боялися, поневаж для защищения того полку войска короля его милости шведского будут там вскорее»². Петро I вживає відповідних заходів: Полтавський козацький полк ще навесні 1708 року було відправлено на Дон для придушення повстання К. Булавина. Полтаву захищати було нікому. 27 листопада Петро I ставить до відома І. Левенця: «...повелеваем вам бригадира

¹ Цит. за: Костомаров Н. Мазепа и мазепинцы. — СПб., 1885. — С. 475.

² Архив Санкт-Петербургского института истории РАН. — Ф. Походная канцелярия Александра Меншикова, дело 75. — Л. 17.

нашого князя А. Волконского с войском впустишь в город Полтаву без всякого прекословия»¹. Волконський з Інгерманландським полком зайняв Полтаву. Сам полковник І. Левенець перебував під домашнім арештом, а родину, як заручників, було вивезено до Харкова. Полтавська полкова і сотенна старшина підтримала І. Мазепу; родина колишнього полтавського полковника Павла Герцика, полковий обозний Дорош Дмитрович з сином Леонтієм, полковий суддя Іван Красноперич. Про те, що полтавський полк пішов за І. Мазепою, свідчить універсал гетьмана І. Скоропадського від 13 липня 1709 року: «Відомо нам, гетьману, що під час зради Мазепиної многі полку полтавського військові і посполиті люди, зваблені будучи хитрістю Мазепи...стали противитися військовим порядкам»². За підтримку Мазепи рядовим козацтвом полтавського полку з наказу Петра I загін Яковлева повністю знищив населення містечок Маячки, Нехворощі, Кишеньки, Келеберди, Переволочни.

З 22 грудня 1708 року по 6 січня 1709 року шведська армія веде бої за Веприк, після його здобуття Карл XII готує армію до походу в Слобідську Україну, метою якого було витіснити московську армію з Лівобережної України та прорватися на лінію Білгород–Харків і далі розвивати наступ на Москву. 26–27 січня Карл XII займає Опішню, 29 січня — Котельву, рухається на Охтирку,

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 8. — Вып. 1. М.-Л., 1948. — С. 325–326.

² Цит. за: Мокляк В. Полтавський полк. — Полтава, 2008. — С. 100.

9–10 лютого відбувається бій під Красним Кутом¹. 10–13 лютого суворий мороз змінюється ранньою відлигою. Карл XII, не чекаючи повені, яка може ізолювати його армію від Лівобережної України, повертає назад із Слобожанщини до Опішні. 26 лютого шведський гарнізон лишає Гадяч, 2 березня штаб-квартира Карла XII переходить до Великих Будищ². Відтепер нові квартири шведів простягались від річки Псел до Ворскли, між Лютенькою і Опішнею і Решетилівкою. Таким чином, створювався своєрідний коридор, який займали шведи: містечка по Ворсклі – від Опішні до Жуків – були під контролем шведів, праворуч – по Хоролу і Пслу (Говтва, Глобино, Манжелія) – розташовувалися війська Б. Шереметєва, І. Скоропадського; ліворуч – на Слобідській Україні, по орільських містечках – війська О. Меншикова³. К. Ренне рухається до Полтави, щоб установити безперервний зв'язок із Запорізькою Січчю, Кримом та мати зв'язок з Польщею.

Отже, на чергу дня ставала Полтава, яка була південним форпостом Гетьманщини і лежала на Муравському шляху, по якому татари ходили на Москву. У цей час велися активні шведсько-кримсько-турецькі переговори про відкриття другого фронту і вступ у війну Туреччини. З огляду на це Петро I здійснює у квітні-травні поїздку у Воронеж–

¹ Журнал или поденная записка... Императора Петра Великого с 1698 года до заключения Нейштатского мира. — СПб., 1770. — С. 184.

² Бутурлин Д., Хатов А. Поход 1709 г. // Полтавская битва. 1709 — 27 июня — 1909. — СПб., 1909. — С. 153.

³ Generalstaben: Karl XII... 23b, 23d, 23c.

Азов–Троїцький; до Азову стягується вся азовська флотилія, запрошується представник турецького султана Кападжі-паша, на очах якого спалюється флот (більше двохсот суден). Петро I запевнив турецького султана, що інтересів Московії в Криму не буде. Туреччина не відкриває другий фронт. 14 травня 1709 року була знищена Запорозька Січ та остаточно придушене повстання К. Булавіна на Дону – Петро I нейтралізував усіх союзників Карла XII¹.

У ніч з 3 на 4 червня Петро I з Азова прибуває в діючу армію під Полтаву (степом через Ізюм–Харків, бо флот було спалено). У цей час завершено стягування, небувалу концентрацію московських сил під Полтавою (район Крутого Берега): частини під командуванням О. Меншикова, Г. Долгорукого, Б. Шереметєва, 30-тисячна калмицька орда, а загін бригадира І. Головіна (1200 чоловік) підсилює гарнізон Полтави². Головне завдання московського командування у перших числах червня полягало в тому, щоб переправитися на правий берег Ворскли і розблокувати Полтаву (гарнізон фортеці, комендант-полковник О. Келін був заблокований шведською армією та козаками з квітня 1709 р.). 11 червня московське командування проводить військову раду, даються розпорядження командирам: Г. Долгорукому, І. Скоропадському, фон Генскіну, О. Келіну. Було вирішено завдати комбінованого удару по супротивнику під Полтавою

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т. 9. – Вып. 1. – М–Л., 1950. – С. 174, 180; Т. 9. – Вып. 2. – М–Л., 1952. – С. 904.

² Yeneralstaben: Karl XII... 24i, 25a.

з кількох сторін: з півночі (Петрівка, Семенівка — О. Меншиков, К. Ренне); півдня (Нижні Млини, Гора, Старі Санжари — Л. Алларт, фон Генскін); із заходу (із-за річки Псел — І. Скоропадський, Г. Долгорукий); навпроти Полтави (район нинішнього Південного вокзалу, Крутий Берег — М. Рєпнін), а також здійснити вилазку московського гарнізону із самої Полтави¹.

Тривалий час в історичній літературі (російській і радянській) побутувало твердження, що українські козаки в Полтавській битві участі не брали: козаки І. Мазепа були в Пушкарівці і охороняли шведський обоз; козаки І. Скоропадського дислокувалися по р. Псел, щоб перекрити шлях відступу шведській армії. Насправді розстановка козачих сил у Полтавський період була наступною.

1. Запорожці. У перших числах березня 1709 р. запорожці на чолі з К. Гордієнком (Гордієнко — Головка Кость Гордійович, народився на Полтавщині, здобув освіту в Київській Академії) покидають Січ й ідуть на з'єднання з Карлом XII та І. Мазепою, штаб-квартира яких містилася у Великих Будищах. Але, щоб з'єднатися з ними, необхідно було прокладати собі шлях з боєм: Царичанка, Маячка, Сокілка, Кобеляки (бої з Калипелем та К. Ренне); пройшовши переможним маршем від пониззя р. Ворскли до В. Будищ, запорожці розсіяли на цьому шляху московські війська, збільшили свою

¹ Письма и бумаги императора Петра Великого. — Т. 9. — Вып. 2. — С. 940.

кількість із 8 до 15 тисяч¹. 26 березня 1709 р. запорожці у В. Будищах зустрічаються з І. Мазепою, а 27 березня (8 квітня) – підписують українсько-шведський договір. З цього моменту запорожці тримають під своїм контролем район, особливо важливий у стратегічному відношенні: коридор від Полтави по Ворсклі до Переволочної (Старі Санжари, Нові Санжари, Білики, Кобеляки), що в результаті дасть можливість шведам відступати саме цим коридором, і в цьому велика заслуга запорожців². Запорожці разом із шведськими військами брали участь в облозі Полтави (з 1.04 по 27.06.1709 р.). Про це знаходимо відомості в щоденниках шведських старшин Петре і Вейге: «Наші запорожці застрілили своїми тягненими рушницями багато з московської піхоти, так що ся скоро побачивши нашу підмогу, відступила через заросляки і король також малим об'їздом завернув під Полтаву»³. Частини запорожців разом із козаками І. Мазепи з 22 по 27 червня охороняли шведський обоз між Рибцями і Пушкарівкою. Частина запорожців у заключний день Полтавської битви, 27 червня, була на лівому фланзі шведської армії, – свідчення за 27 червня Даніела Крмана (словацького Плутарха), його щоденник – одна з перших пам'яток про Північну війну в Україні і Полтавську битву: «...бажаючи побачити бій, поїхав я на коні у напрямку постою короля. Випадково

¹ Там само. – Т. 8. – Вып. 1. – С. 780; Yeneralstaben: Karl XII... 23в.

² Yeneralstaben: Karl XII... 23d, 23h.

³ Січинський В. Назв. праця. – С. 138.

знайшовся я аж на самім краю лівого крила, котре замикали запорожці і котре було справді найбільш небезпечне, бо ворог важкої зброї напивав на нього»¹. Коли 27 червня об 11-й годині закінчився бій на полі, запорожці та шведська гвардія ще до 13 години були в редуті під Полтавою, відбивали атаки ворога, відкинули його пропозицію про здачу в полон і тільки о 13-й годині, коли прибув гонець від Карла XII, залишили позиції під Полтавою і відійшли до Пушкарівки. У другій половині дня 27 червня, по битві, запорожці і шведська гвардія біля села Пушкарівки вступають у бій з московськими військами і дають можливість шведській армії, Карлу XII, І. Мазепі — відступити в напрямку Переволочної (понижзя р. Ворскли)². Отож, з Пушкарівки, у Старих Санжарах, Нових Санжарах, Кобеляках і востаннє біля Переволочної (30 червня) запорожці і шведська гвардія ведуть ар'єргардні бої, стримують натиск московської армії.

2. Козаки гетьмана І. Мазепа. З моменту з'єднання І. Мазепа з армією Карла XII він з козаками перебував при головній шведській квартирі; в травні-червні 1709 р. вони займають: Жуки, Петрівку, Семенівку, район Хрестовоздвиженського монастиря, Щербані, Буланове³. Козаків І. Мазепа, як і шведів, Карл XII розділяє на кілька угруповань. Частина — в облогових укріпленнях під Полтавою унеможлиблювала зробити коменданту О. Келіну

¹ Крман Д. Подорожній щоденник (1708–1709). — К., 1999. — С. 94.

² Енглаунд П. Указ. соч. — С. 208, 213.

³ Yeneralstaben: Karl XII... 23d, 23c.

випад із фортеці. Частина – з 22 по 27 червня між Рибцями і Пушкарівкою охороняла шведський обоз від можливого відходу московського війська із заходу. Частина була разом із запорожцями, на лівому крилі шведської армії у заключному етапі битви 27 червня¹.

3. Козаки Семена Палія. Воювали на боці Петра I, дислокувалися по селах біля Полтави. Своїми роз'їздами турбували шведів, перешкоджали їм добувати провіант та продовольство.

4. Козаки гетьмана І. Скоропадського. З березня 1709 р. займають коридор по р. Пслу: Манжелія, Говтва, Остап'є, Устивиця, Сорочинці, таким чином перекриваючи шведам шлях на Київ². Слід зазначити, що північні полки Гетьманщини: Стародубський (полковник І. Скоропадський), Чернігівський (полковник П. Полуботок) із самого початку вступу шведської армії в Сіверщину були блоковані московськими військами і не мали вже змоги з'єднатися з І. Мазепою. Коли 18–20 червня московська армія сконцентровується біля сіл Петрівка і Семенівка для переправи через Ворсклу, 22 червня І. Скоропадський з козаками за наказом Петра I розташовується в районі Жуки–Осьмачки–Тахтаулове³. 27 червня козаки І. Скоропадського, перебуваючи на правому фланзі московської армії, в районі Малих Будищ та Івонченців зустрічаються зі шведським генерал-майором Гамільтоном (лівий фланг шведської

¹ Ibid. – 26b, 26c, 26d, 26e.

² Ibid. – 23b, 23c, 23d.

³ Ibid. – 26b, 26c, 26d, 26e.

армії, тут же запорожці і козаки І. Мазепи). У розпал бою в розташування шведського підрозділу драгунів лейтенанта І. Люта прибув парламентар від козаків І. Скоропадського з повідомленням, що 2 тисячі козаків бажають перейти на бік шведського короля Карла XII. Як зазначає шведський історик Петер Енглунд, спрацював бюрократичний апарат: «І. Лют переправив записку вищому командуванню – принцу Вюртемберзькому Максиміліану Еммануїлу, на що той відповів: „...король зараз не з нами, ми не можемо з'ясувати його волю з цього приводу“»¹. У вирішальний момент бою шведи самі себе позбавили суттєвої підтримки. Водночас це була остання спроба козаків І. Скоропадського з'єднатись з козаками І. Мазепи.

Отже, українські козаки і запорожці брали безпосередню участь у Полтавській битві, але трагедія в тому, що українське козацтво воювало на боці кожної з армій.

Малочисельність шведської армії та козаків, відсутність єдиного командування через поранення короля Карла XII стали причинами поразки під Полтавою. Ілюстрацією битви 27 червня може слугувати запис у щоденнику її учасника Іоахіма Люта, шведського лейтенанта: «Бій був смертельний і кривавий, а стрілянина такою частою, що повітря потемніло від диму та пилу: продовжувалось це від сходу сонця до полудня, і багато доблесних шведів, офіцерів і солдатів, пролили там свою кров і полягли

¹ Журнал или поденная записка... – С. 112.

мертвими»¹. На превеликий жаль і сьогодні немає документів, які б свідчили про втрати українських козаків з обох боків.

Від Полтави шведська армія та козаки відступають у напрямку Переволочної, затримуються на переправі через Дніпро, бо всі запорозькі засоби для переправи були спалені московитами ще в ході боїв за Полтаву. Переслідувати шведську армію Петро I відправив генерал-поручика М. Голіцина і генерал-поручика Г. Боура з кіннотою і піхотою в кількості 12 тис. чоловік. 28 червня з ними був відправлений О. Меншиков з трьома кінними і трьома піхотними полками, який з'єднався з корпусом Голіцина, Боура, а 30 червня прийняв капітуляцію від шведської армії, очолюваної А. Левенгауптом. Лише шведська гвардія та запорожці не склали зброю біля Переволочної, прийняли бій і дали можливість шведському королю Карлу XII (близько тисячі шведів) та гетьману України І. Мазепі (до 500 козаків) з Гетьманщини та понад 4 тис. запорожців переправитись через Дніпро, відірватись від переслідування московитів і дістатись до Бендер².

Здаючи армію в полон, А. Левенгаупт підписав з О. Меншиковим умови капітуляції. Як зазначають шведські воїни в своїх щоденниках, «...найпринизливішим для них був п'ятий пункт умов, за яким запорожці та інші козаки мали бути негайно видані його царській величності і їхніх союзників

¹ Із щоденникових записів Каролінців. — Стокгольм, 1992. — С. 8.

² Крупицький Б. Гетьман Пилип Орлик. — К., 1991. — С. 20.

та соратників по боротьбі, яких король обіцяв захищати, тепер запросто Левенгаупт віддав в руки несамовитих московитів»¹. Коли генерал від інфантерії граф Адам Людвиг Левенгаупт обідав у генерала від кавалерії князя О. Меншикова на березі Дніпра, розпочалася страшна трагедія: московити буквально полювали за козаками, їх зганяли разом «як худобу», не тільки чоловіків, але й жінок з дітьми, які були в обозі, і тут же забивали. Дехто намагався чинити відчайдушний, а водночас марний спротив, інші – тонули в Дніпрі.

Козаки, які відійшли до Бендер, по смерті І. Мазепи обрали гетьманом України П. Орлика. Серед мазепинської еміграції поважне місце займали полтавці – прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний осавул Ф. Мирович, троє синів полтавського полковника П. Герцика, його донька Ганна, одружена з П. Орликом. Син гетьмана Г. Орлик – ще до середини XVIII ст. своєю активною діяльністю в Європі не давав спокою царському уряду. Саме Григій Орлик передав Вольтеру документи батька про І. Мазепу і мазепинців. З них Європа дізналася, що «Україна завжди прагнула свободи»². Подальша історія підтвердила пророчі слова французького просвітника.

¹ Энглунд П. Указ. соч. – С. 266.

² Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик, генерал-поручик Людовіка XV. К., 1991. – С. 16.

Володимир Борисенко (Київ, Україна)

Успіхи і прорахунки соціальної політики уряду гетьмана Івана Мазепи

Внутрішня політика уряду гетьмана І. Мазепи здійснювалась в умовах наростання тиску Росії на державні права Гетьманщини. На час гетьманування І. Мазепи було скасовано цілий ряд тих прав і привілеїв у політичній, соціальній, економічній сферах України, які були зафіксовані в Березневих статтях 1654 р. Поза волею своїх керманичів Гетьманщина все більше переорієнтовувалася з Світу — Європа на Світ — Азія.

Це яскраво проявлялося в становищі різних верств тогочасного українського суспільства, в тому числі й козацької старшини. Вона все більше перетворюється в окремий, визначальний стан у житті козацької держави. На це були спрямовані її домагання привілеїв в економіці, судочинстві, фінансах і адміністративних правах. Ці процеси відбувалися й за попередніх гетьманів, але при І. Мазепі вони набирають загальнодержавного розмаху і характеру. Юридичним закріпленням особливого становища козацької старшини став окремий пункт Коломацьких статей 1687 р. про звільнення від державних податків маєтностей усієї вищої козацької старшини, а не окремих її представників.

З одного боку, це сприяло консолідації національної управлінської еліти, що зосереджувала в своїх руках основні важелі влади. З іншого — викликало загострення соціальних відносин у суспільстві, однією з причин чого стало інтенсивне роздавання гетьманом сіл і земель козацькій старшині. Жоден з попередніх гетьманів не був таким щедрим до своїх прихильників, як І. Мазепа. За його гетьманування старшина отримала сотні сіл з кількома десятками тисяч дворів посполитих, мешканці яких були змушені відбувати на власників різні «роботизни» і давати їм різноманітні «датки». Це викликало масове невдоволення людей, що з вільного становища потрапляли в залежне й мусили виконувати різні повинності.

Почало широко практикуватися прикрите «скуповуванням» захоплення володінь дрібних власників. За окремими даними, самому гетьманові І. Мазепі належало понад 100 тис. залежних селян, що не додавало йому народної любові. Разом з тим, царський уряд прагнув вивести з-під юрисдикції гетьмана групу козацької старшини, яка була б йому вірною опорою в контролі за діями українського гетьмана. Цьому був призначений окремий пункт у Коломацьких статтях 1687 р., що закріплював непорушність тих маєтностей козацької старшини, яка отримувала російське дворянство. Так формувалися олігархічні групи, незалежні або частково залежні від гетьмана, які могли опозиційно ставитися до політики уряду І. Мазепа.

За гетьманування І. Мазепа активно відбувається виділення старшини серед козацтва і в адміністративно-політичному плані. Окремі її

представники, як правило наближені до гетьмана, безперервно займають полковницькі посади по кілька років. Миргородський полковник Данило Апостол був на полковницькому уряді з 1682 р. по 1727 р., Михайло Миклашевський обіймав посаду стародубського полковника протягом 1689–1706 рр., Іван Минович перебував переяславським полковником у 1692–1706 рр. тощо. Тобто, навколо гетьмана І. Мазепи формувалася група наближених прибічників, які в майбутньому стали його опорою при зміні зовнішньополітичного курсу.

За гетьманування І. Мазепи набуває юридичного оформлення така соціальна група населення, як «знатне військове товариство». Воно об'єднувало осіб, які мали значний вплив в урядових колах. Вони могли займати важливі старшинські (генеральні) посади, могли й не займати ніяких посад, але від цього їхній вплив на вирішення різноманітних справ не зменшувався. Як найвища верства козацької старшини виділялося так зване бунчукове товариство, що знаходилося під «гетьманським бунчуком», було незалежне від нижчих урядовців й судилося тільки генеральним судом. Нижчу групу «військового товариства» становили «значкові товариші», які були незалежні від сотенної влади й підпорядковувалися тільки владі («значку») полковника.

За гетьманування І. Мазепи остаточно юридично закріплюється становище козацької старшини, при якому кожна її група підпорядковувалася певному рівню юридичної системи. Генеральна старшина і бунчукове товариство – Генеральному суду, полкова старшина і значкові товариші – полковому суду і в окремих випадках – Генеральному.

Отже, на початок XVIII ст. у Гетьманщині сформувався сконсолідований стан козацької старшини, який різко виділявся за своїми правами серед козацтва і відігравав визначальну роль у житті держави. Його ядро становила національна верхівка — бунчукове товариство, якому належала вся повнота влади. Одночасно зі зміцненням позицій старшинської аристократії посилюється її прагнення до обмеження гетьманської влади, навіть за рахунок послаблення становища української держави.

Неоднозначну політику проводив уряд гетьмана І. Мазепа щодо козацтва. З одного боку, він був зацікавлений у збереженні встановленого тридцятитисячного козацького реєстру та його боездатності, з другого — намагався не допустити надмірного показачення селянства і міщанства, що підривало економічні підвалини старшинських і монастирських маєтностей. Гетьманське управління неодноразово підтверджувало за козаками їхні давні права і вольності, але зупинити масовий наступ можновладців на козацтво було не в силі. І це при тому, що в багатьох наданнях монастирям чи старшині на села і хутори козаки не підпорядковувалися новим власникам («опроч козаків»). Але, одержавши у володіння село чи хутір, мало хто дотримувався гетьманських чи полковницьких вказівок не чіпати козаків, що там жили. Це стосується як старшини, так і монастирів, ретельно зацікавлених у збільшенні залежної робочої сили у своїх маєтностях. При цьому застосовувалися насильницькі методи підпорядкування козаків, які прикривалися їх добровільною згодою. У відповідь на суворі гетьманські універсали часто йшли відповіді, що козаки «самі відкинулися

з реєстру», а не були насильно виписані з нього. Неодноразово власники просто відмовлялися визнавати за козаками їхні особливі права та привілеї й змушували тих відбувати різноманітні повинності та давати побори.

Усе це загострювало обстановку в Гетьманщині, особливо наприкінці XVII ст. у зв'язку з майже безперервними воєнними діями проти Кримського ханства, неврожаннями та епідеміями. Значні хвилювання козаків відбулися в цей час у Київському, Лубенському, Полтавському та інших полках. Обурені самовладдям верхів, козаки подекуди почали самовільно скидати з посад сотників і настановляти на них свої кандидатури. Для придушення таких заворушень уряд І. Мазепи мусив застосувати навіть військову силу.

У 1691 р. гетьман І. Мазепа видав універсал, у якому змушений був визнати масовий характер зловживань «духовних і світських осіб» у ставленні до прав козаків. При цьому він прямо заявив, що все це діється «як проти права військового, так і проти самої слушності та проти волі нашої гетьманської». Далі гетьман наказував, щоб жодні права не були відібрані в козаків. Тут гетьман звертався до періоду Хмельниччини і наголошував, що тоді війна почалася не тільки за віру, але й за вольності військові, які «тяжким ярмом були стиснуті». Далі гетьман наказував, щоб ніхто козаків, які здавна жили в місцевості, не смів кривдити, забирати у них ґрунти та приневолювати до послушенства. Але, незважаючи на такі застережливі заходи уряду І. Мазепи, українське козацтво масово зубожіло, не могло як слід виконувати військову службу, з чим падала військова потуга Гетьманщини.

Перетворення козаків на залежних селян активувалось у 90-х роках, коли влада козацької старшини зміцніла. Кількість спроможних відбувати військову службу козаків зменшувалась. Уряд гетьмана І. Мазепа змушений був спеціальним указом 1698 р. поділити козаків на виборних (несли військову службу). Таким чином, козацтво у своїй масі не могло підтримувати політику гетьмана, що відповідно позначилося і в ході зовнішньополітичної акції І. Мазепа 1708 р.

Багатовекторною була політика уряду І. Мазепа щодо селянства Гетьманщини. Він продовжував політику свого попередника, гетьмана І. Самойловича. Але на відміну від попередніх часів швидко зростала кількість селян, переданих урядом чи полковниками у володіння приватних власників — монастирів, старшини, шляхти, міського патриціату. Та перетворити особисто вільних селян у підневільну масу влада не могла, оскільки навіть на початку XVIII ст. вони у своїй масі були ще досить сильними, з пам'яттю про попередні епохальні завоювання, про здобуту в боях свободу.

У відповідь на різноманітні спроби властей відновити колишню залежність селяни відповідали непокорю і вдавалися до самовільного покозачення. Вони доводили участь своїх предків у національно-визвольній війні чи особисту у воєнних діях наступних років і масово переходили в стан козаків. Але за гетьманування І. Мазепа чисельність селянства в Гетьманщині почала різко зростати. Це зумовлювалося насамперед «оселянням» козацтва, яке масово зубожіло, поступово втрачало свої права і насильно перетворювалося власниками на своїх підданих. Кількісне зростання селянства наприкінці

XVII – на початку XVIII ст. свідчило про повернення в Гетьманщині старих порядків і перетворення маси вільного населення на залежне.

Відбувалися різкі зміни і серед самого селянства. Бурхливо скорочувалася кількість селян «вільних» військових сіл. Зате різко збільшувалась чисельність підданих старшини, шляхти, монастирів.

Зростали державні податки і повинності на користь власників маєтностей. Це супроводжувалося наростанням невдоволення і протестів селян. Однією з головних причин цього стало поступове введення в панських маєтностях панщини, найбільш тяжкої форми визиску селян. У відповідь на численні скарги селян уряд І. Мазепи пробував обмежити власницькі устремління новоявлених феодалів, але безуспішно. У 1701 р. він офіційно обмежив панщину у власницьких маєтках двома днями на тиждень. Фактично це було визнання кріпосницької залежності селянина, черговий крок влади до повторного його закріплення в межах усієї держави. У цьому плані Гетьманщина за часів І. Мазепи наздоганяла Росію, де кріпацтво було юридично оформлено ще в 1649 р. Загальне незадоволення козаків і селян Гетьманщини політикою І. Мазепи виражалося і в масовому переселенні на Правобережжя, зупинити яке уряд так і не спромігся. Були введені відхилені раніше оренди.

Такими були основні результати соціальної політики гетьмана І. Мазепи на початок XVIII ст. Вони характеризувалися насамперед різким соціально-економічним і правовим розшаруванням українського суспільства. З одного боку, відбувалося створення національної аристократії – козацької старшини та близьких до неї інших груп населення,

її стрімке збагачення і прагнення до зміцнення своїх прав. З іншого — погіршення соціально-економічного і правового становища основних верств суспільства — козаків і селян. Воно було особливо загрозливим в умовах, коли ще жила народна пам'ять про попередні епохальні завоювання — свободу, благополуччя, особливі права і привілеї. Загострювалися соціальні суперечності, що не могло не позначитися на негативному ставленні народу до зміни гетьманом І. Мазепою зовнішньополітичного курсу України, його спроб відновити її державну незалежність при допомозі зовнішніх сил.

Андрій Гречило (Львів, Україна)

Львівські прапори, захоплені шведами під час нападу на місто 1704 р.

6 вересня 1704 р. після нічного штурму шведські війська захопили місто Львів. Очевидець цих подій зафіксував у хроніці, що переможці зносили до ратуші здобуті під час боїв цехові та військові прапори і складали ці трофеї біля печі під охороною вартових¹. У цьому ж джерелі зазначається, що шведська піхота забрала ці прапори разом із захопленими коштовностями та зброєю, коли 23 вересня покидала місто².

На жаль, хроніка не подає кількості забраних прапорів. Ревізія веж міських укріплень, проведена

¹ «...Do Izby Radzieckiej kędy czworaka Warta sędzących pod aresztem pilnowała, na większy żal patrzących znosili Chorągwie Cechowe y Żołnierskie, które jako zawoioowane przy piecu pod Wartą składali». Див.: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУЛ). – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1166 (Diaryusz wziętego Lwowa przez króla Szwedzkiego Karola XII. Die 6 Mensis Septembris. Anno 1704). – С. 28–29; а також інша копія: Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1167. – С. 30.

² ЦДАУЛ. – Ф. 52. – Оп. 2. – Спр. 1167. – С. 72 («Tegoż dnia ruszyła się Szwedzka Piechota ku Żołkwi z Wozami y Armatą. Prowadzono przy niech wzięte ze Lwowa Chorągwie y Bogactwa z różnych Kościołów y Miasta Lwowa rabunku zabrane...»).

20 березня 1686 р., фіксує прапори, які зберігалися в цих вежах. Оскільки за утримання та оборону кожної вежі відповідав конкретний цех, то прапори, ймовірно, були звичайними цеховими хоругвами, які використовувалися й у мирний час під час різних урочистостей та інших заходів, організованих цехами. Зокрема відомо, що 1686 р. хоругви були в укріпленнях Краківської (за її стан відповідав цех кушнірів) та Галицької (кравецький цех) брам, а також у вежах калитників, бляхарів та миловарів (одна хоругва), ткачів (одна), римарів (одна, в поганому стані), золотарів (одна, стара), різників (одна), ковалів, слюсарів та голкарів (одна)¹. Тобто, ревізія фіксує в оборонних вежах 8 прапорів, а ще в дев'яти (у т. ч. й таких цехів як мечники, шевці, крамарі чи пекарі) про хоругви не згадується. Цікаво, що у статутах для окремих цехів визначалися й додаткові обов'язки з використанням прапорів. Скажімо, при затвердженні статуту теслярського цеху 1641 р. визначалося, що «у часі якогось тріумфу чи приїзду державних достойників обирати гідних цеховиків, котрі могли б вийти на ратушну чи костельну вежу з хоругвами та освідчити радість вимахуванням хоругвою»².

Ревізія міста Львова з червня 1692 р. виявила одну червону китайкову (шовкову) хоругву та дві старі³, хоча схоже, що ця ревізія стосувалася лише

¹ Там само. — Ф. 52. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 73–80 зв.

² Економічні привілеї міста Львова XV–XVIII ст.: Привілеї та статuti ремісничих цехів і купецьких корпорацій. — Львів, 2007. — С. 487.

³ ЦДАУЛ. — Ф. 52. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 86 («...Chorągiew kitaikowa czerwona iedna, Chorągwie starych dwie»).

ратуші чи міського арсеналу. Тому можна припустити, що 1704 р. у руки шведських солдатів могли потрапити з десяток львівських прапорів, у т. ч. і згадані в ревізії 1692 р.

Успішні війни, ведені шведськими військами в XVII ст., супроводжувалися також збором та вивезенням до Швеції великої кількості культурних, матеріальних і мілітарних пам'яток, з яких сформувалися королівські трофейні колекції. Зокрема, значну увагу приділялося захопленим ворожим прапорам, збірка яких на початок XVIII ст. вже налічувала кілька тисяч. Оскільки трофейні прапори через неналежний стан зберігання в замках і палацах та й через нетривкість матеріалу, з якого вони були виготовлені, досить швидко нищилися, то 1677 р. король Карл XI розпорядився провести інвентаризацію та розпочати виготовлення акварельних малюнків з копіями цих пам'яток. Станом на 1685 р. інвентаризовано 1820 прапорів. Роботу над акварельними копіями спершу було доручено художникові Улофу Гофманові (Olof Hoffman), який до початку XVIII ст. виконав понад 2 тисячі замальовок прапорів.

1817 р. трофеї потрапили до Ріддаргольмського собору в Стокгольмі. Оскільки умови зберігання прапорів у соборі також були незадовільні, король Оскар II створив спеціальну комісію, яка рекомендувала передати збірку до Нордичного музею (Nordiska museet), а заодно зайнялася її впорядкуванням. Виявилось, що частина трофейної колекції не була замальована, тому протягом 1904–1915 рр. художник Юнас Юнсон (Jonas Jonsson) виконав нові акварельні копії, а деякі старі уточнив. У 1960 р. Державну збірку трофеїв (Statens Trofésamling) передали

до Військового музею в Стокгольмі (Armémuseum), де вона знаходиться й досі.

У цій збірці, що налічує близько 3500 прапорів, маємо досить велику групу українських пам'яток. Це передовсім хоругви козацьких підрозділів, які воювали проти шведів у складі польського або російського війська, а також прапори, втрачені під час воєн з поляками, що знаходились у Варшаві в королівській скарбниці й потрапили до рук шведських солдатів. Серед них найбільш відомими є великий штандарт з гербами гетьмана Івана Мазепа та стародубського полковника Михайла Миклашевського (захоплений шведами 1706 р. під Несвіжем) та прапорець з ініціалами Богдана Хмельницького¹. Варто зазначити, що багато прапорів з XVII ст. не були ідентифіковані. Серед них є низка хоругов, які за своїм змістом і композицією дуже нагадують козацькі, хоча їх приналежність навряд чи вдасться колись точно встановити. Крім козацьких прапорів маємо й декілька міських. Це прапор з гербом міста Сокала (захоплений 1703 р.) та 4 львівські прапори (трофеї 1704 р.)².

¹ Statens Troféksamling. — Inv. No: 21:25; 20:460. Див. також: Danielsson A. Utländska fälttecken utställda i Trofékammaren // Meddelande XXV Armémuseum. — Stockholm, 1964. — S. 27–28; Catalogue of foreign Colours, Standards, Guidons exhibited in the Trophy Room of the Royal Army Museum. — Stockholm, 1974. — N 19; Харман Б. Штандарт української кінноти з 1706 року // Знак. — 2002. — Ч. 27. — С. 8; Савчук Ю., Турек Є. Під яким прапором розпочав національно-визвольну боротьбу гетьман Б. Хмельницький? Гетьманський прапор у Стокгольмі // Україна і світ. — 1999. — 28 лютого. — С. 5.

² Turck E. Fanor med stadsvapen som motiv // Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках. — Львів, 2003. — Вип. 1. — С. 265–269.

Під час проведення пошуково-дослідницьких робіт у 2003 та 2005 рр. у Військовому музеї в Стокгольмі нам вдалося виявити серед неідентифікованих пам'яток Державної збірки трофеїв прапор XVII ст. із зображенням символів Самбора¹, а також уточнити питання з львівськими прапорами — як тими, що вже були публіковані раніше, так і новими.

Львівські хоругви подано в документації Державної збірки трофеїв серед групи польських прапорів під номерами ST 28:71, 28:73, 28:73b та 28:74 (де перше число вказує на номер тому, а друге — на номер аркуша)².

Прапор ST 28:71.

Синє полотнище, по периметру йде жовто-біла лиштва; у центрі прапора два жовті леви тримають три пагорби з 6-променевою зіркою та дві зелені пальмові гілки, які охоплюють щиток, у якому Богородиця стоїть на півмісяці; над щитком — корона, обабіч від якої йде напис «TV PROCVRA [...] PEREAMVS»³. Під пагорбами овальний щит у картуші з короною, розтятий на два поля — в одному саксонський символ, у іншому — знак Шольців-Вольфовичів. Обабіч картуша та внизу йде аббревіатура «IK W L P L».

Розміри: ширина 338 см, довжина 409 см.

¹ Гречило А. Прапор самбірських райців XVII ст. у Державній збірці трофеїв Військового музею у Стокгольмі // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Дрогобич, 2005. — Вип. IX. — С. 477–480. Цей же матеріал також опубліковано в бюлетені: Гардаріки/Garðaríki. — Львів, 2007. — Вип. 1. — С. 19–23.

² Statens Troféksamling. — Band 28, fol. 71–74.

³ Мабуть повний текст був: «Tu procura non pereamus» (Ти захисти і не дай загинути).

Шовк, аплікація, розпис.

Прапор у поганому фізичному стані, частково втрачені фрагменти з вільного та верхнього країв.

Стосовно цього прапора працівники збірки трофеїв ще у 1980-і рр. зверталися за консультаціями до Державного архіву Львівської області¹. А 1995 р. під час XVI Міжнародного вексилологічного конгресу, який проходив у Варшаві, завідувач збірки трофеїв Єва Турек виголосила доповідь саме про цей прапор², а згодом опублікувала його у збірнику, виданому Українським геральдичним товариством³.

Прапор ST 28:73.

Темно-червоне (кармінове) трапецієподібне полотнище, з мальованим по периметру орнаментом; у частині від древка в тонкому золотому вінку срібна міська брама з трьома вежами, в отворі воріт стоїть золотий лев і тримає у правій передній лапі три зелені пагорби з золотою 6-променевою зіркою; з вільного краю вгорі йде напис у два рядки: «LEO. ETIAM. DORM[...]» та «PRO. DEO. ET. P[ATRIA]»⁴.

Розміри: ширина 179 см, довжина верхнього краю реконструюється як 305 см (збережений фрагмент – 172 см), довжина нижнього краю реконструюється як 52 см (збережений фрагмент – 49 см).

¹ Незвичайні реліквії // Ленінська молодь. – 1989. – 1 липня.

² Turek E. A Colour from Lwow Connected to Polish History. In: 16th International Congress of Vexillology in Warsaw, 1995.

³ Turek E. Fanor med stadsvapen... – С. 266–267.

⁴ У верхньому рядку втрачене ціле слово. Мабуть, загальна формула мала означати: «Лев, навіть сплячий, бореться за Бога та батьківщину».

Шовк, олійний розпис.

В інвентарі зазначено, що прапор здобутий 27 серпня 1704 р.¹ Ця дата вказана за юліанським календарем, якого Швеція дотримувалася до 1753 р., і відповідає датуванню 6 вересня за григоріанським календарем.

Прапор у поганому фізичному стані, вільна частина частково знищена. Кріпився до древка, задовжки 217 см.

Опублікований у збірнику «Міста та містечка в гербах, прапорах і печатках»².

Прапор ST 28:73b.

Червоне полотнище з жовтим андріївським хрестом; у центрі три пагорби (один над двома), над ними 8-променева зірка; вище – Богородиця, над нею аббревіатура «S. P. Q. L.»; у нижній частині – міщанський знак – стріла з перемичкою (схожий на знак бурмистра Еразма Сикста).

Розміри (визначені при початковій інвентаризації): ширина 266 см, довжина 284 см.

Шовк, аплікація, розпис.

Прапор у поганому фізичному стані, фактично збереглася частина полотнища біля древка та фрагмент древка.

Публікований не був.

Прапор ST 28:74.

Червоне прямокутне полотнище, на ньому між двох зелених пальмових гілок цеглястого кольору міська брама з трьома вежами, в отворі воріт якої під решіткою жовтий коронований лев тримає

¹ Tagen 27 augusti 1704.

² Turek E. Fanor med stadsvapen... – С. 266–267.

у лівій передній лапі три зелені пагорби з 6-променевою жовтою зіркою, над брамою жовта корона.

Розміри прапора: ширина 184 см, довжина 230 см.
Шовк, аплікація, розпис.

Кріпився до коричневого дровка, завершеного круглою металевою кулею. Відреставрований прапор зараз знаходиться в експозиції Військового музею.

Опублікований у кількох виданнях¹.

З наведених описів видно, що всі прапори містили елементи міського герба. Варто зазначити, що герб міста відомий від середини XIV ст. і має вигляд міської брами з трьома вежами, в отворі якої крокує лев². Загострення релігійно-національних протиріч в кінці XVI ст. позначилося й на міському гербі. Після аудієнції львівського архієпископа Яна Соліковського в папи римського Сикста V місто отримало в 1586 р. буллу з дозволом користуватися видозміною папського герба — зображенням лева, що стоїть на задніх лапах і тримає в передніх три пагорби і 8-променеву зірку³. Цей символ починає все частіше використовуватися окрім традиційного герба, обидва знаки трапляються на нових міських печатках, але поступово «папський» лев починає витісняти з брами крокуючого лева, хоча до кінця XVIII ст. львівський магістрат продовжує використовувати одночасно й старі печатки з давнім

¹ Гречило А. Українська міська геральдика. — К., Львів, 1998. — С. 39, 46; Turek E. Fanor med stadsvapen... — С. 265–267.

² Див. про це детальніше: Гречило А. Герб Львова: генеза, традиції, відродження // Історія Львова. — Т. 1 (1256–1772). — Львів, 2006. — С. 38–44; його ж. Герб міста Львова // Енциклопедія Львова. — Львів, 2007. — Т. 1. — С. 510–511.

³ ЦДАУЛ. — Ф. 131. — Оп. 1. — Спр. 603.

варіантом герба. Проте на всіх чотирьох прапорах зі стокгольмської збірки ми бачимо або «папського» лева, або хоча б три пагорби з зіркою. Характерно, що при виготовленні прапорів досить вільно трактувалися окремі деталі герба: різна кількість бійниць на вежах; ворота з решіткою або без неї; леви подані або без корони на голові, або з нею; зірка має або 6, або 8 променів. Зрештою, подібна манера характерна для цього часу, тому й інші зображення львівського герба (чи на печатках, чи в різьбі, чи на малюнках) подавалися зі збереженням основних елементів, але залежно від вміння та розуміння виконавця.

На двох прапорах фігурує лише герб Львова без додаткових деталей, що дає підстави припускати, що ці хоругви могли використовуватися як загальноміські чи для підрозділів міської варти. Скажімо, ще 1623 р. міська рада постановила для посилення оборони міста «утримувати 50 [чоловік] піхоти під барвою, під хоругвою, з бубном і ротмістром», в обов'язки яких входило несення денної та нічної варти ратуші та міста¹.

На двох інших є зображення елементів герба, Богородиці та знаків приватних осіб, коштом яких ці прапори, мабуть, і були виготовлені. Їх можна порівняти з прапорами пізнішого періоду, які збереглися до наших днів і приписуються львівським цехам кравців і кушнірів (1759 та 1819 рр.), кравців (1777 р.) та бондарів (1837 р.). На всіх цих хоругвах також є лев, пагорби з зіркою, Богородиця або

¹ Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. — Львів, 2002. — С. 235; Łoziński W. Patrycyat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1892. — S. 77–78.

покровитель цеху, а розміри по ширині та довжині перевищують 2 м. Хоча на прапорі, який вважають символом цеху слюсарів (1754 р.), зображений лише апостол Петро. Якщо ж шукати якісь аналогії на пам'ятках з інших міст Руського воєводства, то на прапорі гончарного цеху містечка Потелича (1768 р.) маємо нашитий андріївський (косий) хрест, як і в одному з львівських прапорів, а на згаданій раєцькій хоругві Самбора (XVII ст.) присутня Богородиця.

Проте видається, що львівські хоругви все ж не були цеховими, бо нанесені зображення приватних знаків вказують на фундаторів не з числа цехмістрів, а львівського патриціату. Хоча в заповітах окремих багатих міщан і маємо записи для храмів, якими опікувалися окремі ремісничі цехи¹, але частішими є приватні ініціативи для зміцнення обороноздатності міста². Тому очевидно, що й ці прапори також виготовлялися для загальних міських потреб. Зокрема, це підкреслює й аббревіатура «S. P. Q. L.» (міська рада та народ Львова)³. Один з них особли-

¹ Наприклад, див. тестамент Якуба Шольца, вписаний у міські книги 1643 р., за яким він заповідає 4 східні килимки шевському цеху для костелу св. Анни та ще 4 – цеху ткачів для костелу св. Станіслава (Łoziński W. Patrusyat i mieszczczaństwo... – S. 82).

² Як приклад: Юзеф Шольц-Вольфович у 1587 р. виставляв для міста 15 озброєних чоловік, а Ян Шольц-Вольфович у заповіті з 1605 р. дає синові військові обладунки на 3 піхотинців та 3 кінних, яких «звично на потреби міста виставляли» (Łoziński W. Patrusyat i mieszczczaństwo... – S. 73, 77).

³ За аналогією з «S. P. Q. R.» – senatus populusque Romanus (сенат і римський народ) – формула, що вказує на вищий рівень влади.

во вражає своїми розмірами – 338 на 409 см. Це найбільший прапор у колекції шведських трофеїв! Можна припустити, що він вивішувався на вежі ратуші – на такій висоті тільки велике полотнище читалося здалеку з-поза міських мурів.

Фактично, нещасливі для міста події допомогли зберегти до наших днів пам'ятки, аналогів яких у Львові не збереглося. Досліджувані прапори, захоплені шведськими військами 1704 р., дають змогу не тільки доповнити окремі епізоди з історії міста Львова, становлення його символів, але й дозволяють сформувати повнішу картину про розвиток українського міського прапорництва в XVII–XVIII ст.

**До історії українсько-шведських стосунків
XVII—XVIII ст. за документами фонду 2236
Центрального державного історичного
архіву України**

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, серед своїх фондів зберігає копії документів (ксерокопії, цифрові та мікрофотокопії), які стосуються історії України другої половини XVII – першої половини XVIII століття, а також (прямо чи опосередковано) – життя та діяльності українських гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Мазепи та гетьмана *in exilo* Пилипа Орлика. Ці документи включено у колекції Архіву з фондів зарубіжних країн, зокрема Швеції¹, Росії² та Франції³.

Оригінали фонду 2236 зберігаються у фондах

¹ Центральный державный исторический архив Украины (далі – ЦДАУ). – Ф. 2236, Архівна Україніка. Документи з фондів зарубіжних архівів. Копії. – Оп. 1: Копії документів Стокгольмського державного архіву, Швеція. – Спр. 1–223; Ф. КМФ-21, оп. 2, спр. 7–13 (документи зі Швеції).

² Там само. – Ф. 2236. – Оп. 2: Копії документів Російського державного архіву давніх актів. – Спр. 1–4.

³ Там само. – Ф. КМФ-21, оп. 2, спр. 14, 15 (документи із Франції).

Національного архіву Швеції в Стокгольмі і репрезентують колекцію «Cosacica» (чи «Kosacerna»). Основну частину цих ксерокопій (понад 1 тис. аркушів) було передано до Головного управління архівів України професором Гарвардського університету США Т. Г. Гунчаком у 1989 році. Згодом до фонду 2236 було долучено ще кілька документів (8 аркушів), подарованих Україні директором Національного архіву Швеції Еріком Нурбергом 1992 року. В 2006 році до архіву було передано цифрові фотокопії цих самих документів з колекції «Cosacica».

Зазначена колекція Національного архіву Швеції входить до розділу «Rossica» (документи щодо взаємин Швеції з Росією та, підпорядкованою останній, Гетьманською Україною) і, вірогідно, формувалася з документів різних розділів цього архіву (більшою частиною копій чи дублетів), наприклад, архіву Міністерства іноземних справ, реєстратури королівської канцелярії, листів приватних осіб до королів Швеції та ін.

Більшу частину колекції «Cosacica» написано латинською мовою. Трапляються документи німецькою, шведською, французькою, польською (іноді – з вживанням латинізмів), староукраїнською та італійською мовами.

Зауважимо, що частина документів колекції «Cosacica» має копії в фондах ЦДІА України¹ і неодноразово публікувалася².

¹ Там само. – Ф. 1407. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів, оп. 2, спр. 37, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 48, 50; Ф. КМФ-21, оп. 2, спр. 7–13 (документи зі Швеції).

² Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском

Документи колекції «Cosacica» поділено на чотири блоки, що має хронологічне та тематичне підґрунтя. Кожен блок включає розділи, більш конкретно окреслені за персоналіями (це, певним чином, обумовлено характером колекції «Cosacica» та структурою їх зберігання у Національному архіві Швеції).

Перший блок включає в себе різноманітні документи, які так чи інакше стосуються переговорів кошових отаманів козаків зі шведами щодо політичного союзу. Це збірка з листів, інструкцій та послань різних політичних діячів у військово-політичних справах за 1654–1721 роки до Ієроніма Радзейовського¹ та документи, що стосуються гетьмана Пилипа Орлика (серед документів є копія (латинською мовою) Білоцерківської угоди; інструкція, надана старшині для переговорів з Оттоманською Портою у 1711 році, затверджена разом із запорозьким кошовим Костем Гордієнком; листи-звіти Григорія Герцика² та Федора Нахимовського³ до Пилипа Орлика, щодо виконання завдань з доставляння листів та налагодження стосунків з польськими та

и Вольинском генерал-губернаторе (далі – Архив ЮЗР). – К., 1908 – Ч. 3. – Т. VI: Акты Шведского государственного архива, относящиеся к истории Малороссии (1649–1660 гг.) // Под ред. Н. В. Молчановского (док-ти №№ XIV, XXIV, XXXI, XLVIII, LIV, LXX, LXXI, CIV, CV); Документи Богдана Хмельницького. – К., 1961 (док-ти №№ 262, 325, 343, 361, 390, 416, 417, 456).

¹ Радзейовський Ієронім – колишній віце-канцлер Речі Посполитої, який з 1652 року жив на еміграції в Швеції.

² Герцик Григорій Павлович – соратник і родич (брат дружини) гетьмана Пилипа Орлика, генеральний осавул.

³ Нахимовський Федір Іванович – соратник гетьмана Пилипа Орлика, генеральний писар.

турецькими політичними діячами, кримським ханом та запорожцями і т. ін.).

У другому блоці містяться документи, що можна умовно поділити на три частини:

1) документи, що стосуються першої Північної війни 1655–1660 рр. і союзу козацької держави зі Швецією (листи гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського до шведської королеви Христини та короля Карла X Густава щодо військового союзу та проекти такої угоди);

2) документи, що стосуються другої Північної війни 1700–1721 рр. та спроб української сторони відновити шведсько-український союз (цей блок містить документи політичного характеру: скорочений варіант (латинською мовою) широковідомої «Конституції» Орлика (при «Конституції» є преамбула та короткий виклад основних засад козацької державності, але як окремий документ)¹, документи Запорозької Січі, листи кошових отаманів до шведського короля та листи П. Орлика, реєстр документів «Kosacepna» з державної реєстратури (реєстратури королівської канцелярії Швеції і т. ін.);

3) документи шведських послів (Густава Лілієкрони, Готгарда Веллінга, Даниїла Олівеберга (він же – ігумен Даниїл));

Третій блок складається з листів самого гетьмана Пилипа Орлика до правлячих кіл та урядовців Швеції, зокрема до шведських королівських осіб (Карла XII, Ульріки-Елеанори, Фрідріха), канцлера Густава Генріха фон Мюллерна, радників: Кастана Файфа, Карла Гілленборга, Даниїла

¹ ЦДАУ. – Ф. 2236, оп. 1., спр. 77.

Ніколаса фон Гепкена, а також листів членів родини Орлика (старшого сина Григора, дружини Ганни, дочки Варвари) до цих осіб за 1711–1747 роки (серед цих матеріалів – збірка документів, підготовлених Пилипом Орликом до Брауншвейського міжнародного конгресу (що мав відбутися на початку 20-х років XVIII ст. у Пруссії, але так і не відбувся), в якій він окреслює своє бачення українського питання і на підтвердження власних позицій додає копії різних документів та свого листування з впливовими особами Швеції, Речі Посполитої, Оттоманської Порти, Кримського ханства; листи П. Орлика щодо суперечки з А. Войнаровським за спадок покійного гетьмана І. Мазепа та спробу російського резидента у Європі Ягужинського заарештувати Орлика й переправити в Росію; листи Григора Орлика до польських та шведських політичних діячів з обговоренням українського питання та ролі, яку могла б відігравати козацька Україна на тогочасній європейській політичній арені).

Четвертий блок є найменшим за обсягом і складається з трьох листів гетьмана Івана Мазепа до каліського воєводи за 1704 рік.

Слід зауважити, що ці документи вже публікувались. Уперше опис колекції «Cosasica» було видано Національним архівом Швеції в 1889 році¹. Сама ж колекція наприкінці XIX – на початку XX століття

¹ Готье Ю. В. Стокгольмский государственный архив. Приложение: Устав Шведского государственного архива // Древности. Труды археографической комиссии императорского Московского археологического общества под ред. М. В. Довнар-Запольского. – М., 1898. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 59–82

неодноразово ставала об'єктом дослідження російських та шведських істориків і близько половини документів з неї було опубліковано. Так, зокрема, документи часів гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Виговського були видані Комісією для розгляду давніх актів при київському, подільському та волинському генерал-губернаторові¹. Виявив ці документи в Національному архіві Швеції співробітник цієї комісії Никандр Васильович Молчановський упродовж 1898–1899 років (на превеликий жаль, цю працю не було закінчено у зв'язку із хворобою та смертю вченого). На підставі вивчення матеріалів різних фондів Молчановський дійшов висновку, що багато цінних документів, крім «Cosacica», зберігається в інших колекціях: московських, молдавсько-волоських, турецьких, а особливо в польських, татарських та трансильванських². Деякі з опрацьованих, але неопублікованих ним документів пізніше опублікував Веніамін Кордтом в Українському археографічному збірнику³. Більшість документів гетьмана Пилипа Орлика (35 листів за період 1711–1741 років) та три листи гетьмана Івана Мазепи з колекції «Cosacica» опубліковано шведським дослідником Альфредом Єнсеном⁴.

¹ Архив ЮЗР. – Ч. 3. – Т. VI.

² Молчановский Н. Письмо к редактору из Стокгольма // Киевская старина. Т. LXV, апрель 1899 г. – С. 82.

³ Кордт В. Матеріали із Стокгольмського державного архіву до історії України другої пол. XVII – поч. XVIII вв. // Український археографічний збірник. – К., 1930. – Т. 3 – С. 18–55.

⁴ Єнсен А. Орлик у Швеції // Записки наукового товариства ім. Тараса Шевченка. – Т. 92. – Львів, 1912. – С. 93–169.

Документи з колекції «Cosasica» Національного архіву Швеції в Стокгольмі є, переважно, оригіналами листів, меморіалів та інструкцій гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського та Пилипа Орлика, шведських послів, кошових отаманів та інших політичних та військових діячів. Так, наприклад, документи Пилипа Орлика, що містить ця колекція (листи, угоди, інструкції тощо), за порівняльним аналізом почерку свідчать, що вони написані самим гетьманом Орликом.

Інша частина документів «Cosasica» є копіями або перекладами (середини XVII – першої половини XVIII ст.), тому припускаємо, що їх оригінали зберігаються в інших фондах чи колекціях Національного архіву Швеції (про це свідчить те, що частина документів щодо «истории Малороссии» опублікована Н. В. Молчановським в АЮЗР (ч. 3, т. VI) – саме з них).

Слід також зауважити, що деякі документи з колекції «Cosasica» публікувались дослідниками, починаючи ще з середини XIX століття. Передусім це стосується документів, відомих широкому загалу під назвами «Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорізького...», «Правовий уклад та конституції законів та вольностей Війська Запорізького...», «Уклад прав і вольностей Війська Запорізького та угоди...», «Конституція» Пилипа Орлика чи «Бендерська конституція». Так, наприклад, повний текст «Конституції» Пилипа Орлика був опублікований О. М. Бодяньським серед інших документів у двох редакціях (латинською та староукраїнською мовами): по-перше, це «Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана,

турецького султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках», яка вийшла в 1847 році (латинський текст «Конституції») ¹ і, по-друге, це збірка документів, опрацьованих Д. І. Бантыш-Каменським під загальною назвою «Источники Малороссийской истории» у двох частинах, яка вийшла в 1858–1859 роках і містила публікацію «Конституції» Орлика староукраїнською мовою ². Обидві збірки вийшли в серії «Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском университете». «Конституцію» староукраїнською мовою опублікував у цей же час і М. Маркевич у своїй п'ятитомній «Истории Малороссии» в 1857 р. ³ Саме ці тексти «Конституції» наприкінці XIX – XX століттях були використані для історичних та філологічних досліджень ⁴ (до речі, «Переписка...» крім «Конституції» містила ще цілу низку документів, таких як універсал Карла XII та «Інструкція гетьмана П. Орлика генеральній

¹ Pacta et Constitutiones legum libertatumque... // Переписка и другие бумаги шведского короля Карла XII, польского Станислава Лещинского, татарского хана, турецького султана, генерального писаря Филиппа Орлика и киевского воеводы Иосифа Потоцкого на латинском и польском языках. – Изд. О. М. Бодянского. – М., 1847. – С. 1–17.

² Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории: В 2-х ч. – М., 1859. – Ч. 2. – С. 242–255.

³ Маркевич М. Истории Малороссии. – М., 1858. – Т. 4. – С. 315–339.

⁴ Филипп Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори; Конституція Української Гетьманської Держави. – Львів–Київ, 1997; Слісаренко А. Г., Томенко М. В. Історія української конституції. – К., 1993.

старшині...» (всі документи — латиною), які зберігаються в колекції «Cosacica» Національного архіву Швеції, але для публікації було використано інше джерело).

Детальніше хотілося б зупинитися ще на одному аспекті, пов'язаному з цим документом. Як ми зазначали раніше, починаючи з XIX ст., він публікувався двома мовами: латинською («*Pacta et Constitutiones legum libertatumque Exercitus Zaporoviensis inter illustrissimum Dominum Dominum Philippum Orlik, neoelectum Ducem Exercitus Zaporoviensis, et inter Generales, Colonellos, nec non eundem Exercitum Zaporoviensem, publico utriusque partis laudo conventa ac in libera electione formali juramento ab eodem illustrissimo Duce corroborata, anno Domini 1710, Aprilis 5, ad Benderam*» («Пакти й конституції законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним гетьманом Війська Запорозького, та між генеральною старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною ухвалою обох сторін і підтвержені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах»)) та староукраїнською («Договори и постановлення прав и вольностей войсковых меж и ясновельможным Его Милостью паном Филиппом Орликом, новоизбранным Войска Запорожского гетманом и меж и енеральными особами, полковниками и тем же Войском Запорожским с полною с обоих сторон обрадою утверженные при вольной элекции формальной присягою от того ж ясновельможного гетмана подтвержденные року от Рождества Христова 1710, [1710] месяца апреля

е »¹)². Ймовірно, саме тому, всі (без винятку) переклади «Конституції» сучасною українською мовою спираються на ці публікації, а передусім – на латиномовний варіант, як на більш повний (на думку дослідників) у порівнянні з його староукраїнською версією³. Цікавим, на нашу думку, є той факт, що за основу використовують копію (не оригінал) «*Pacta et Constitutiones legum libertatumque...*» (латинською мовою), яка була у 1847 року видана О. М. Бодяньським у «Переписке и других бумагах...» на матеріалах з архіву генерального хорунжого Миколи Даниловича Ханенка⁴. Зауважимо, що в архіві Ханенка зберігся «список», власноручно ним зроблений з копії «Конституції»⁵, яка могла опинитися в Гетьманщині після повернення в 1714 році з еміграції частини генеральної старшини гетьмана Івана Мазепи.

Водночас слід зазначити, що використання староукраїнської версії також спирається на опубліковану О. М. Бодяньським у 1859 році копію «Договоров и установлений прав и вольностей Войска Запорожского...» з матеріалів, зібраних і опрацьованих

¹ ЦДІАУ. – Ф. 1407. Колекція грамот російських царів та універсалів українських гетьманів, оп. 2, спр. 37, 38, 39, 42, 43, 46, 47, 48, 50.

² *Pacta et Constitutiones legum libertatumque...* – С. 1–17. Бантыш-Каменский Д. Н. Указ соч. – С. 242–255.

³ Прицак О. Конституція Пилипа Орлика. Вступ. // Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 року. – К., 1994. – С. 5–7; Смолка А. О. Пилип Орлик. Конституція 1710 р. – К., 2007.

⁴ *Pacta et Constitutiones legum libertatumque...* – С. 1–17.

⁵ Оглоблін О. Бендерська Конституція 1710 року // Гетьман Іван Мазепа і його доба. – Львів, Париж, Київ, 2001. – С. 369.

Д. М. Бантиш-Каменським¹. «Конституція» староукраїнською мовою зберігається в Російському державному архіві давніх актів (далі – РДАДА)².

Існує ще третя, скорочена редакція «Конституції» (латинською мовою), яку раніше опублікував тільки В. Кордт у 1930 році. Оригінал цього документа знаходиться в колекції «Cosacica» («Kosacerna») у фондах Національного архіву Швеції в Стокгольмі. Копія цього скороченого варіанту (фактично екстракт з неї) під назвою «Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zaporoviensem conventorum, in compendium brevi stylo collecta» («Затверджені умови договору між гетьманом та Військом Запорізьким, в стислому огляді зібрані») зберігається в ЦДІА України³.

Щодо оригіналу повної латинської версії Орликової «Конституції» нами з'ясовано наступне. По-перше, більшість дослідників вважає латиномовну редакцію повнішою за редакцію староукраїнською мовою (через більш повну статтю XIV та преамбулу) і через це використовує саме її переклади. По-друге, всі існуючі тепер в Україні публікації цього документу сучасною українською мовою спираються на переклади, один з яких зроблений Л. Г. Мельником⁴, а інший –

¹ Бантиш-Каменский Д. Н. Указ. соч. – С. 242–255.

² Російський державний архів давніх актів. – Ф. 13. – Оп. 1. – Рік 1710. – Од. зб. 9. – Арк. 1 – 20 зв.

³ ЦДІАУ. – Ф. 2236, оп. 1, спр. 77.

⁴ Мельник Л. Г. Конституція Пилипа Орлика 1710 року // Вісник Київського університету. Історико-філологічні науки. – 1991. – № 2.

В. О. Шевчуком¹. По-третє, останні спиралися на копію документа, опубліковану в 1847 році О. М. Бодяньським, а не на оригінал, якого ніхто з дослідників не бачив, навіть І. Борщак, який працював з архівом Дентвілів² і який віднайшов скорочений латинський текст «Конституції» у копії, зробленій сином гетьмана Григором Орликом (до речі, О. Прицак у 1987 році не знайшов в архіві Дентвілів навіть цієї копії³).

Таким чином, єдиним відомим оригіналом «Конституції» Пилипа Орлика є скорочена версія цього документа («*Contenta Pactorum inter Ducem et Exercitum Zarogoviensem conventorum...*»), яка зберігається в Стокгольмському Національному архіві Швеції в колекції «Cosacica».

Слід зазначити, що в ЦДІА України зберігаються також документи, що стосуються життя та політичної діяльності гетьмана Пилипа Орлика з архівних зібрань Російської Федерації: це редакція староукраїнською мовою «Конституції» Пилипа Орлика; грамота шведського короля Карла XII на підтвердження гетьманства Орлика («Договори и постановления прав и вольностей Войсковых...»)

¹ Угода та Конституція Пилипа Орлика (переклад з книжної мови В. Шевчука) // Мазепа: Збірник // Упоряд. Ю. О. Іванченко. – К., 1993.

² Старший син і продовжувач справи батька Григир Орлик був одружений з графинею Дентвіль; після його смерті архів разом з деякими паперами батька (П. Орлика) залишився в замку Дентвілів у Франції (наприкінці 1980-х років цей архів було перевезено до Парижу).

³ Прицак О. Конституція Пилипа Орлика. Вступ // Перша конституція України гетьмана Пилипа Орлика 1710 року. – К., 1994. – С. 5–7.

з його присягою, яку він склав при обранні на гетьманство; грамота від шведського короля Карла XII, що затверджує цей факт; лист Карла XII до кошового отамана Запорозької Січі Якима Богуша та меморіал гетьмана П. Орлика, поданий кримському ханові з оглядом військово-політичних відносин між татарами та козаками (документи написано староукраїнською та французькою мовами)¹. У колекції архіву є також мікрофотокопія власноручно написаного щоденника («Діаріуша подорожнього») гетьмана Пилипа Орлика за 1720–1733 роки (документ написаний польською мовою)² з архіву Міністерства закордонних справ Франції.

¹ ЦДАУ. – Ф. 2236, оп. 2, стр. 1–4.

² Там само. – Ф. КМФ – 21, оп. 2, стр. 14, 15 (документи із Франції).

о. Юрій Мицик (Київ, Україна)

Гетьман Іван Мазепа як покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві

Життя та діяльність гетьмана України Івана Мазепа досліджені далеко не в тій мірі, як того заслуговує цей видатний державний і політичний діяч. У Російській імперії в офіційних колах та історіографії ставлення до Мазепа було відверто ворожим, тому поява більш-менш повного та об'єктивного дослідження була майже неможливою. Ситуація погіршилася за радянських часів. Лише українські історики, що творили в еміграції (І. Борщак, Т. Мацьків, О. Оглоблин та ін.) або ж представники української діаспори (О. Субтельний) добилися успіхів на цьому майже неораному полі. На жаль, вони були відрізані від основної частини українських архівів, і тому видання документальної спадщини І. Мазепа стало можливим тільки в незалежній Україні з 1991 р. (Ю. Мицик, І. Ситий, В. Станіславський та ін.). Пізніше вийшла цінна документальна публікація російської дослідниці Т. Таїрової-Яковлевої. Між тим, документальна спадщина Мазепа, котрий гетьманував понад 21 рік, є колосальною, а самих тільки універсалів сучасний український археограф І. Л. Бутич виявив кілька сот.

Чимало аспектів життя й державної та політичної діяльності гетьмана залишаються недостатньо дослідженими. Особливо це стосується його церковної політики, якщо врахувати той факт, що СРСР був атеїстичною державою. Емігрантські вчені, які жили в умовах вільного світу, поклали початок дослідженню цієї проблематики, зробивши лише перчі С. Павленка, Т. Таїрової-Яковлевої та ін.¹ Нами було звернено увагу на коріння меценатської діяльності Мазепа щодо Православної Церкви і основні форми її виявлення². У цьому випадку ми розглянемо його допомогу Свято-Михайлівському Золотоверхому монастиреві у Києві — одному з найдавніших вітчизняних монастирів. Хоча він був заснованим у 1108 р., однак є дані про існування на його території дерев'яної церкви, що відносилася до часів князя Володимира Святого. Після відновлення ієрархії Української Православної Церкви у 1620—1621 рр. саме у цьому монастирі була резиденція київського митрополита св. Йова Борецького, тут його й поховано. Тут-таки видатний український історик і теолог Феодосій Софонович, що був ігуменом Свято-Михайлівського монастиря у 1655—1677 рр., творив свою «Кройніку» — один з перших узагальнюючих творів вітчизняної історії. Свято-Михайлівський монастир було по-варварському знищено з волі більшовицької Москви у 1934 р.

¹ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа: соратники та прибічники. — К., 2004; Таирова-Яковлева Т. Мазепа. — М., 2007.

² Мицик Ю. Гетьман Іван Мазепа як покровитель Православної Церкви // Сіверянський літопис (далі — СЛ). — 2006. — № 6. — С. 38—46.

Відтворений у наші дні монастир став символом відродження України, і до нього все частіше звертаються у своїх дослідженнях науковці.

Свято-Михайлівський монастир з давніх часів отримував вдячну допомогу з рук своїх благодійників, котрі приходили з нею в тяжкий для обителі момент. Серед гетьманів України благодійниками і покровителями монастиря були Б. Хмельницький, І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, І. Самойлович, тобто майже всі попередники І. Мазепа. Останній не обмежувався ствердженням у монастирській власності його маєтностей, що теж мало велике значення, але й надавав додаткову допомогу, про що свідчать його універсали-привілеї.

Згадані документи І. Мазепа зберігаються як в оригіналі, насамперед в архіві Петербурзького відділення Інституту Російської історії РАН, так і в копіях XVII–XVIII ст., котрі переважно входять до фундаментальних збірників монастирської документації, складених для потенційних судових процесів щодо монастирських маєтностей. У цьому випадку ми спиралися на копії, створені приблизно в 40–50-х років XVII ст. і склали солідний рукописний збірник, що зберігається в Інституті рукописів Національної бібліотеки (далі – ІР НБ) ім. В. І. Вернадського НАНУ¹. Додамо, що поруч з копіями з універсалів Мазепа тут зберігаються копії універсалів й інших гетьманів, а також царських грамот, різноманітних купчих тощо. Весь цей комплекс унаочнює процес набуття монастирем

¹ Національна бібліотека України. Інститут рукопису. – Ф. 2. – Спр. № 535. – 1763 с.

різноманітних маєтностей, територіальні межі останніх, імена колишніх власників, шляхи передачі маєтностей до монастиря тощо. Він вже по trochu вводиться до наукового обігу, зокрема нами опубліковано з його складу десятки універсалів та листів гетьманів України, в т. ч. й самого Мазепи, козацької старшини, ігуменів Свято-Михайлівської обителі¹, нині готується до друку весь його текст.

Правління Івана Мазепи, його успішна економічна політика попри колоніальне становище українських земель склали добре підґрунтя для розквіту православних монастирів Гетьманщини і зокрема Свято-Михайлівського Золотоверхого. Зростає кількість надань обителі з боку різноманітних жертводавців, у першу чергу з числа заможного козацтва. Монастир проводить активну економічну діяльність, яка дала змогу купити деяку нерухомість (земельні ділянки, двори тощо). В. І. Уляновський відзначив зростання монастирської бібліотеки². Він же звернув увагу на факти, наведені дореволюційним істориком

¹ Мицик Ю. А. З документації гетьмана І. Мазепи // СЛ. — 1998. — № 1. — С. 91–103; його ж. З документів І. Самойловича та І. Мазепи // СЛ. — 2001. — № 6. — С. 33–35; його ж. Гетьман І. Скоропадський — покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві // СЛ. — 2000. — № 4. — С. 50–64; № 5. — 65–81; його ж. Документи Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря // СЛ. — 2000. — № 6. — С. 39–48; його ж. З документів до історії Свято-Михайлівського монастиря у Києві XVII–XVIII ст. // СЛ. — 2007. — № 5. — С. 28–43.

² Уляновський В., Кошіль О. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря. — Вип. 1. Спроба реконструкції кириличної збірки. — К., 2008. — С. 53–54.

С. Петровським: надання Мазепою нової срібної раки для мощей св. великомучениці Варвари (вони зберігались у Золотоверхому монастирі) та панікадила. Цікаво, що у бібліотеці монастиря опинилась вереснево-листопадова частина «Четвї-Міней» (К., типографія Києво-Печерської лаври, 1689) св. Димитрія Ростовського. Спочатку (11(1).10.1693) вона була подарована начальником лаврської типографії матері І. Мазепа як ігумені жіночої Воскресенської обители, а потім та очевидно заповіла її Золотоверхому монастиреві. Сам Мазепа був ініціатором перебудови Свято-Димитрівського собору Золотоверхого монастиря¹. Але куди важливішою була підтримка Мазепою економічних ресурсів монастиря, яка полягала у наданні чи підтвердженні ним відповідних універсалів, більшість з яких була виявлена нами останнім часом.

Перейдемо до розгляду цих документів у хронологічній послідовності. Перший із них — стверджувальний універсал, яким Мазепа засвідчував право монастиря на володіння млинами у старій частині м. Остра. Цей документ важливий уже тим, що уточнює час ігуменства у Свято-Михайлівському монастирі Сильвестра Головичича. Якщо дореволюційний дослідник історії монастиря ієромонах Євстратій (Голованський) визначав час його ігуменства як 1684–1697 рр., то сучасні автори (М. Дегтярьов та А. Реутов) необґрунтовано звузили ці хронологічні межі

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто, 2001. — С. 149.

до 1690–1697 рр.¹ Наведений далі універсал чітко показує, що С. Головчич уже в 1688 р. був ігуменом, і тому саме о. Євстратій мав рацію. У документі згадується і про млин Дворецьких. Без сумніву йдеться про відомий козацько-старшинський рід Дворецьких, найвидатнішим представником якого був київський полковник Василь Дворецький (наказний – у 1656–1659 рр., повноправний – у 1659–1668 рр.). Його син Іван Дворецький обіймав посаду київського полкового судді (у 1692–1694 рр.), а перед тим – остерського сотника (у 1680–1690 рр.). Врешті універсал було адресовано київському полковникові, а ним був у той час Костянтин Солонина (полковникував у 1671–1682, 1687–1689 рр.).

У наступному універсалі Мазепа стверджував ряд маєтностей Свято-Михайлівському монастиреві. До цього його спонукало також клопотання тодішнього генерального писаря (у 1687–1699 рр.) Василя Кочубея, котрий теж виступив у ролі благодійника обителі. У листі В. Кочубея до С. Головчича від 21(11).06.1693 р. повідомляється про позитивне рішення гетьмана щодо видання з канцелярії потрібного універсалу. Сам же універсал було підписано гетьманом місяць по тому. Мазепа, видаючи універсал, супроводив його своїм листом і підкреслив, що крім стверджених маєтностей монастир отримав податки з млинів,

¹ Голованский Е. Киево-Златоверхо-Михайловский перво-классный монастырь и его скит Феофанія. – К., 1878. – С. 123; Дегтярьов М. Г., Реутов А. В. Михайлівський Золотоверхий монастир. – К., 1997. – С. 91.

котрі традиційно надходили на утримання війська, а саме: «покабанщина» і «поколіщизна». У першому випадку податок сплачувався в залежності від кількості свиней, що відгодовувалися звичайно при кожному млині, а у другому – від кількості млинових коліс, тобто від потужності млина. У цьому універсалі Мазепа згадував про надання своїх попередників, насамперед Б. Хмельницького. Справді, у своєму оборонному універсалі від 22 (12). XI. 1649 р. Хмельницький згадує як про монастирську власність села Глеваха, Малютинку та Юр'івку. Ці старі села, відомі як мінімум з XVI ст., існують і нині. Глеваха – населений пункт на Київщині, що лежить південніше Боярки. Малютинка знаходиться у Васильківському, а Юр'івка – Києво-Святошинському районі Київської області. Своїми іншим універсалами від 31(21).V. та 1.VI(22.V.) 1654 р. Хмельницький надав монастиреві містечко Вигуровщину разом із міщанами¹. Нині це один з мікрорайонів Києва у його лівобережній частині, який бере свій початок від своїх власників XVI ст., шляхтичів з роду Вигур (Викгур). У наступному універсалі йдеться про звільнення від податків молдавських поселенців Вигурівщини, осаджених там з волі монастиря 1699 року, вересня 1 (серпня 22).

Стверджувальний універсал І. Мазепа на матеності Свято-Михайлівському монастиреві від 1.09 (22.08). 1699 р. є особливо цінним, і не випадково витяги з нього друкувалися за іншими списками

¹ Універсали Богдана Хмельницького 1648–1657. – К., 1998. – № 75, 77.

ще у XIX ст.¹ Він подає точну загальну картину землеволодінь Свято-Михайлівського монастиря, їхнє місцезнаходження, імена колишніх власників, є важливим джерелом для історичної топоніміки Києва та його околиць. Цей універсал було видано тодішньому ігумену монастиря Захарії Корниловичу (ігуменствував у 1697–1700 рр., після чого його було висвячено єпископом Переяславським та Бориспільським). Досить згадати, що тут збереглися відомості, наприклад, про урочище «Чортово Беремище». За переказами від X ст., саме цим узвозом кияни тягли ідола Перуна до Дніпра. Першим це зафіксував на сторінках своєї «Кройніки» Ф. Софонович у 1672 р., а згідно з універсалом цей топонім існував і пізніше на зламі XVII–XVIII ст. Мазепа ствердив також право монастиря на шинкування, згадав і про податки, котрі мали сплачувати поселенці на монастирських землях («куничую повинність»). Майже одночасно гетьман надав монастиреві згадані тут запустілі селища Кривковщину і Данилівку на території сучасної Білоцерківщини. Останнє було давнім поселенням на р. Бобринці. В 1636 р. Данилівку було продано Яном Султаном київському судді Стефану Аксаку, а приблизно у 1648 р. вона перейшла у власність монастиря. Одночасно з універсалом Мазепа скерував свого листа (№ 10) до київського митрополита Варлаама Ясинського, відзначаючи, що згадані надання зроблені з поваги до клопотання митрополита. Про це ж ішлося й у листі В. Кочубея, тепер уже генерального судді (1699–1700). Кочубей підкреслював свої заслуги у цій справі («в

¹ Голованский Е. Указ. соч. – С. 183–184.

чом я...моим...пану гетману докладом работалем шире»), прагнучи задовольнити прохання митрополита. Аналогічного листа Кочубей направив і о. Захарії Корниловичу. Очевидно Мазепа поміг монастиреві здобути і царську грамоту на ці надання, і з його волі вони були підтвержені спочатку (14 (4). 11.1700 р.) фастівським полковником Семеном Палієм, а потім (30(20).11.1704 р. – білоцерківським полковником Михайлом Омеляновичем¹.

Цю серію документів завершує універсал Мазепа, що давав право монастиреві збирати мито з купців, які проїжджали через монастирську греблю через р. Віту. Таких універсалів на користь монастирям Мазепа видав за період свого гетьманату досить багато, і Свято-Михайлівська обитель не була винятком. Ще два універсали цієї публікації видані гетьманом в найтрагічніший період його життя, буквально напередодні його повстання проти Російської імперії, причому в один день: 21(10).IV.1708 р. Згідно з першим, у володіння монастиря передавалася військова частина прибутків млина на р. Стугні в селі Малій Солтанівці. Наступний універсал є важливішим. Його поява була викликана клопотанням Захарії Корниловича, єпископа Переяславського та Бориспільського. Ще будучи ігуменом Свято-Михайлівського монастиря, він відродив скит, який нібито існував ще в добатиївську добу, і поставив церкву на честь св. Онуфрія. Так започатковувався Свято-Онуфріївський монастир. Досі вважалося, що перша згадка про нього знаходиться в універсалі гетьмана І. Скоропадського

¹ Універсали гетьмана Івана Мазепа. 1687–1709. – Львів, 2002. – Ч. I. – С. 610, Львів, 2006. – Ч II. – С. 632–633.

від 30(20).IX. 1709 р. Тепер ясно, що першим згадав про цей скит не Скоропадський, а Мазепа. Додамо, що Свято-Онуфріївський монастир знаходився біля села Скиток (Лип'янське) на Київщині поблизу інших маєтностей Свято-Михайлівської обителі – сіл Забор'я та Данилівки. Цінними є також універсали, котрі стосуються маєтностей Свято-Михайлівського монастиря на правому березі Дніпра, в басейні рік Стугни, Ірпеня, Бобриці та Кладкової.

Таким чином, Іван Мазепа видав Свято-Михайлівському монастиреві явно більше універсалів, ніж його попередники. Звичайно це, певною мірою, можна пояснити і відносно довгим терміном його гетьманування, і прагненням зміцнити соціальну базу своєї влади, але поза сумнівом надання універсалів було викликане і ширим прагненням гетьмана допомогти Православній Церкві. Тут він поступається лише І. Скоропадському, хоча останній зробив деякі надання за рахунок саме конфіскованих у Мазепа та його родичів (племінниця Марія-Магдалина) маєтностей. Наведені факти глибше розкривають роль Івана Мазери як видатного благодійника Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря – одного з найзначніших центрів духовного життя і культури України XVII ст.

Лариса Рева (Київ, Україна)

Ілько Борщак про Івана Мазепу та його сучасників: за фондами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

У роботі Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського над колективною темою «Створення ресурсів електронного Українського біографічного архіву» особливого значення набуває інтелектуальне опрацювання аналітико-синтетичної інформації, присвяченої культурній спадщині держави, духовним та матеріальним цінностям суспільства, зокрема дослідженням, пов'язаним з історією вітчизняної культури та діяльністю визначних особистостей.

Наш час вимагає на прикладі життя видатних співвітчизників показати вікові традиції, моральні принципи, гуманістичні ідеали українства. «Для України її духовність, мова, література – це останній рубіж самозахисту, остання надія відстояти себе перед агресивними силами зла...»¹.

Мій інтерес до життя та діяльності Ілька Борщака виник під впливом приватної розмови з першим директором Інституту біографічних досліджень

¹ Гончар О. Щоденники. 26.04.1994. – К., 2004.

НБУВ В. Чишком, який із захопленням, натхненно розповідав про 20–40-і роки ХХ століття в Україні, про українську еміграцію, ділився враженнями від поїздки до Словаччини, де він брав участь у Міжнародній конференції з питань еміграції, і, зокрема, про Ілька Львовича Борщака, його роль у розвитку історичної науки в Україні. Саме В. Чишко тоді побіжно окреслив можливе дослідження про Ілька Борщака – видатного історика, джерелознавця і бібліографа, який зробив неоцінімий внесок в історіографію України, в європейську і світову науку та культуру.

20–40-і роки ХХ ст. в історії України – особливий період. Неймовірні втрати внаслідок двох світових воєн, які кількаразовими хвилями прокотилися на наших теренах, а також страшний більшовицький експеримент, що коштував нам втрати еліти нації.

Професор Д. Дорошенко у своїй доповіді на відкритті II Українського наукового з'їзду в Празі 20 березня 1932 року говорив про українських вчених, які на еміграції не припинили своєї діяльності, щоб не дати загинути з таким розмахом початому в Україні культурному будівництву. За тяжких та вкрай несприятливих умов життя та побуту українські вчені мали одну перевагу: вони не були обмежені в свободі думки і в свободі дослідження. І поки тієї свободи не буде на Україні, доти праця науковців-емігрантів буде мати для України виняткове значення¹.

¹ Центральний державний архів органів виконавчої влади. – Ф. 4465. – Спр. 226 – Арк. 4.

Зараз ми з впевненістю можемо назвати цих людей справжніми патріотами України, що зуміли через стільки років зберегти українську національну культуру там, на чужині. Як слушно зауважив В. Череватюк, «українські науковці-емігранти зуміли репрезентувати українську культуру в світі і використати досягнення європейських культур для ще більшого розвитку і розквіту українства»¹.

Тепер це все – новітня історія. «Українська література в 20-х роках роздвоїлася: в Радянській Україні привілеювала тематика побудови світлого майбутнього, а література емігрантська розробляла теми, про які в Україні годі було б і думати. Досить часто зверталися до образу України, трактуючи історію по-своєму, задавалися одвічними питаннями ролі митця й мистецтва в суспільстві, фіксації часу... Навіть підхід до вивчення й трактування самого літературного процесу в історичному вимірі був неоднаковим. Розкуто, поза ідеологічними рамками, підходили українці-емігранти до своїх визначень, роздумів, медитацій»². Саме таким підходом та вболіванням за долю своєї Вітчизни, уважно стежачи за подіями, які тут відбувалися, прагнучи повернутися на рідну землю, пройнята вся діяльність великого патріота України, невтомного дослідника, одержимого Ілька Львовича

¹ Череватюк В. Ілько Борщак – невтомний дослідник і поширювач української джерельної спадщини за кордоном // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Т. 1. – К., 1996. – С. 419.

² Рева А. Слово про Євгена Маланюка // Вісник Книжкової Палати. – 1999. – № 9. – С. 29–30.

Борщака, ім'я якого ще недавно для українців було невідоме.

Ілько Борщак (Ілля Львович Баршака) народився в 1895 р. на Херсонщині в єврейській родині. Батько його був шкільним учителем. Ілько після закінчення Херсонської гімназії навчався на історичному, філологічному та юридичному факультетах Петербурзького, Київського та Одеського університетів. Ця різнофаховість прислужилась йому в подальшій науковій роботі.

Протягом 40-річного (1919–1959) періоду, перебуваючи у вимушеній еміграції, переважно в Парижі, був професором Національної школи живих східних мов, здійснював у зарубіжних архівах і бібліотеках невтомні пошуки документальних писемних пам'яток про Україну та її вікові зв'язки з країнами Європи, написав понад 400 наукових праць. З початком 20-х років, вже як Ілько Борщак, він захопився дослідницько-творчою роботою в галузі історії України, зосередившись на вивченні визвольних змагань українців за утвердження своєї самостійної держави у XVII–XVIII ст., започаткував ґрунтовне дослідження проблеми «Україна в історичних зв'язках із країнами Західної Європи» – Францією, Англією та ін. Учений скрупульозно опрацьовував першоджерела архівосховищ Франції, Англії, Бельгії, Голландії, Німеччини, Австрії, Ватикану. Свої історичні розвідки публікував в українській періодичній пресі Польщі, Австрії, Чехословаччини, Німеччини¹.

¹ Сарбей В. Хто він – Ілько Борщак? – // Історичний календар. – К., 1998. – С. 302.

Коло історичних зацікавлень І. Борщака було досить широке. Неоцінимою його заслугою стала популяризація української проблематики, зокрема життя та діяльності видатних українських діячів у франкомовному науковому середовищі. Він писав про козачину XVII ст., Мазепу, історію української дипломатії, Б. Хмельницького, Ю. Хмельницького. Плідно розробляє життєписи небожа І. Мазепи А. Войнаровського, П. Орлика та його сина Григора, К. Розумовського, Вольтера, Наполеона та ін. Усе це ґрунтувалося на широкій джерельній базі. У всіх своїх працях (а вони так чи інакше торкалися України) І. Борщак досліджував, якщо не прямо, то опосередковано, долі великих українців. А якщо постаті, про які писав учений, були не українського походження (як, скажімо, Вольтер, Наполеон), то він говорив про їхній вплив чи участь в еволюційних процесах Батьківщини.

Та найбільший внесок І. Борщак зробив у дослідження періоду, пов'язаного з діяльністю гетьмана Івана Мазепи і продовжувачів його справи. І. Борщак можна по праву вважати одним із перших, хто ґрунтовно дослідив цю надзвичайно важливу проблему, на вивчення якої і за царизму, і за радянського тоталітаризму фактично було накладено табу¹.

Багато уваги І. Борщак приділив Пилипові Орликові (1672–1742), українському козацькому діячеві, гетьманові Правобережної України (1710–14), який з 1707 року був генеральним писарем

¹ Сохань П. С., Видатний український історик, джерелознавець і бібліограф // Борщак І. Україна в літературі Західної Європи. – К., 2000. – С. 15.

Гетьманщини, соратником І. Мазепа. А після поразки в Полтавській битві (1709) та смерті І. Мазепа обраний в Бендерах (Молдова) гетьманом Війська Запорозького.

І. Борщаком написані ґрунтовні монографічні дослідження, десятки науково-популярних нарисів, що друкувалися в різних часописах: «Орликіана. Опис невиданих документів про гетьмана Орлика, його родину і оточення» (Хліборобська Україна. – Відень. – 1922. – Т. 3; 1923. – Т. 4); «В книгозбірні гетьмана Орлика» (Літ.-наук. вісник. – Львів, 1923. – № 11); «Могила Пилипа Орлика» (Стара Україна. – Львів. – 1924. – № 6); «Пилип Орлик. Головні дати життя, акції і бібліографії» (Там само. – 1924. – № 7/8); «Гетьман Пилип Орлик і Франція» (ЗНТШ. – Львів. – 1924. – Т. 134–135); «Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе» (Львів, «Червона калина». – 1991) та ін.

На основі багатьох документальних джерел І. Борщак висвітлив багатогранну діяльність Орликів як великих патріотів України. Він відзначав високу освіченість, глибокий патріотизм і дипломатичний хист Пилипа Орлика. Це був «найздібніший дипломат, якого Україна взагалі знала»¹.

За довгі роки перебування у Франції І. Борщак зумів навчитися від французів поєднувати науковість із літературною формою і саме тому його книжка про великого мазепинця, сина Пилипа Орлика Григора (1702–1759) – українського політика, графа,

¹ Борщак І. Гетьман Пилип Орлик і Франція // Записки наукового товариства ім. Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1924. – Т. 134–135. – С. 93.

французького дипломата і генерала, який після смерті батька став лідером української політичної еміграції, висунув проект антиросійської коаліції європейських держав за участю українського козацтва, пізніше був учасником Семилітньої війни 1756–1763 рр., помер від ран ¹.

В Архіві Міністерства закордонних справ Франції вченому вдалося віднайти і опрацювати «Щоденник Пилипа Орлика», «Вивід прав України», «Бендерську Конституцію 1710 р.» з важливими помітками П. Орлика, що знайшло відображення в публікації «Папери Пилипа і Григора Орликів» (*Україна*. — 1949. — № 3).

27-річний Григор Орлик приїжджає з Рівного і 28 жовтня 1729 р. потрапляє на бал французького посла маркіза де Монті у Варшаві. На нараді під час балу йшлося про відновлення на королівському престолі Станіслава Лещинського, і Григор виступив із промовою, вказавши також на підтримку свого батька, гетьмана України. Було складено листа, підписаного всіма учасниками, і послано до Версаля. В листі говорилося про Пилипа Орлика, оповідалася його історія і вказувалося на авторитет його в Україні, яка готова до повстання за свою свободу. Де Монті запропонував викликати Орлика-молодшого до Версаля. Григор виїхав до Парижа і почав свою дипломатичну діяльність. Гетьман П. Орлик продовжив свою діяльність вже при активній допомозі Григора.

Такі деталі творчої біографії обох Орликів наведені нами не випадково, оскільки «житейська доля

¹ Його ж. Великий мазепинець Григор Орлик — генерал-поручик Людовика XV. — Львів, 1932.

й праця Ілька Борщака певною мірою співзвучна з Орликовими, бо і йому довелося більшість життя пробути на чужині», — пише про історика В. Шевчук¹.

До життєпису обох Орликів долучився також Василь Різниченко, бджоляр та історик, автор праці про П. Прокоповича, редактор місячника «Пасічна старовина» (додаток до журналу «Пасічник»), який написав розвідку «Пилип Орлик — гетьман України», вміщену поруч з твором І. Борщака «Великий мазепинець Григор Орлик».

Пилип Орлик був відомий і як письменник. Йому належать вірші, панегірики на честь І. Мазепа. Але головне — як автор блискучих політичних трактатів: «Вивід прав України» (1712); «Маніфест до європейських урядів» (1712); численних меморіалів в українських справах до різних держав та їх провідних діячів; «Щоденника».

В українській історіографії, незважаючи на подекуди критичні оцінки особи й окремих моментів діяльності І. Мазепа, його ім'я залишилося як символ великого патріота-державника, а часи його гетьманування названі добою мазепинського ренесансу. Ім'я й образ І. Мазепа були натхненням для багатьох творців світової й української літератури. Про нього писали Ф. Вольтер, Д. Байрон, В. Гюго, О. Пушкін, К. Рилєєв, Ю. Словацький, Т. Шевченко, С. Руданський, Б. Лепкий, Л. Старицька-Черняхівська, В. Сосюра та ін. І. Борщак присвячує

¹ Різниченко В. Пилип Орлик — гетьман України. — Рец. на: Борщак І. Великий мазепинець Григор Орлик. — К., 1996. — С. 17.

Іванові Мазепі огляд і аналіз історіографічних видань та документальних джерел. Крім нарисів¹, І. Борщаківі належить романізований життєпис І. Мазепи, написаний у співавторстві з французьким літератором Рене Мартелем. Книга вперше побачила світ у Парижі 1929 р., свідченням її популярності було те, що вона витримала п'ять видань у перекладах різними мовами. Українською мовою роман вийшов у Львові 1933 р. в авторизованому перекладі Михайла Рудницького, відомого письменника і літературознавця. «Перекладаємо оту книжку тому, що у рідній мові не маємо досі кращої короткої монографії про Мазепу», – писав М. Рудницький у передмові до видання². Далі він відзначив, що простий життєпис Мазепи, написаний Борщакіом і Мартелем, «не відбирає нітрохи чару романтичного героя, коли зв'яже його вчинки з дійсними подіями та реальними спонуканими...»³.

Постать Кирила Розумовського зацікавлює французів з моменту його входження до гетьманського уряду. Він «стає центром уваги французької дипломатії»⁴. І. Борщак, оглядово подаючи згадки про К. Розумовського по французьких джерелах, наводить і рядки листа М. Драгоманова до І. Франка від

¹ Борщак І. Мазепа. Людина і історичний діяч // ЗНТШ. – Львів, 1932. – Т. 152; Борщак І. Мазепа. – Орлик. – Войнаровський: Історичні есе. – Львів, 1991.

² Рудницький М. Романтичний сюжет. Передмова до // Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа: Життя і пориви великого гетьмана. – Львів, 1933. – С. 16.

³ Там само. – С. 16, 19.

⁴ Борщак І. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. – Мюнхен, 1957. – С. 9.

26 червня 1886 р., де говориться: «Кирило Розумовський не був лише чоловік не маючий жодної освіти, а вчився й в Петербурзі, а потім в Кенгігсбергу, Берліні, Геттінгені, Страсбурзі, об'їздив Париж, Італію, знав мови французьку, німецьку, латинську...»¹. І. Борщак стверджує, що в Парижі К. Розумовський таки бачився з Руссо, про що свідчить біограф Руссо Луї Куртюа, і зауважує, що гетьман Кирило Розумовський і досі в українській історіографії недостатньо досліджений; а в нарисі Б. Крупницького «вважається за вельми лояльного до Росії гетьмана й мало зв'язаного з інтересами України. Як і багато інших „фактів“ в українській історії, таке твердження потребує ґрунтовних студій», — за свідченням І. Борщака, — і що ці рядки саме й є одним із причинків до цих студій, і «хто знає, чи й внаслідок таких студій не можна буде зарахувати й Кирила Розумовського до низки тих гетьманів „ізмєнників“, що про них з такою жовчю твердив цар Петро 1»².

З великою симпатією, гіркотою за вимушене розлучення з рідною землею та своїми співвітчизниками знаходить І. Борщак у франкомовних джерелах відомості про Тараса Шевченка, зазначаючи, що все ж перша згадка про Кобзаря у Франції належить полякові, а саме анонімному дописові із Київщини про арешт Шевченка в 1859 р. — «Przegląd Rzeczy Polskich». Подаючи

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова. — К., 1928. — С. 265.

² Борщак І. Слідами гетьмана Розумовського у Франції. — С. 36–37.

велику кількість французьких авторів, І. Борщак цитує статтю Дюрана «Le poeete national de la Peti'e-Russie. Chevtchenko. Le Kobzar, poesies completes de Tarass Grigorievich Chevtchenko». – 2 vol. Prague.– 1876, «не бажаючи робити натяганого порівняння й рахуючися з величезною віддаллю, що їх розділює, нам здається можливим зауважити, що Гомер мусів обробляти майже тим самим способом, як Шевченко, народні матеріали, створені його попередниками»¹. Дюран подає докладну біографію поета, де «Шевченко не тільки мав подобу справжнього козака, він мав і душу козацьку... він мав спеціальну місію, й поезія була для нього формою соціальної проповіді»². І. Борщак акцентує увагу і на 5-томній «Історії соціалізму» (1884–1885) Мальона, який на основі матеріалів Михайла Драгоманова обговорює і «українську справу під соціалістичним оглядом», де, знаючи кирило-мефодіївців, зазначається, що «Шевченко й Костомаров не допускали в своїй програмі релігійної нетерпимості й гегемонії одного народу над іншим»³.

В Інституті Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України зберігаються чотири документи, твори І. Борщака, зокрема «Орликіана» та уривок статті «Україна в Парижі», праці «Шведчина і французька дипломатія», «Вольтер і Україна», у яких ідеться про І. Мазепу та його роль у процесах державотворення України.

¹ Його ж. Шевченко у Франції. – Львів, 1923. – С. 13.

² Там само. – С. 17.

³ Там само. – С. 22.

Хоча ці документи свого часу і були видрукувані в зарубіжній і вітчизняній пресі, ми вважаємо за необхідне познайомити наукову громадськість з архівними реліквіями.

Історія і час дадуть належну оцінку творчості Ілька Борщака. «Безсумнівно, ім'я автора, — на думку Я. Дашкевича, — що приніс до української історіографії не лише цілком небуденні теми і відкрив невідомі до нього сторінки історії України, але й прикрасив її одночасно важковловимим, але таким блискотливим духом елегантної французької історичної творчості, — займе своє місце в історичній науці»¹.

¹ Дашкевич Я. Ілько Борщак —. Передмова до видання // Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський: Історичні есе — С. 4.

Микола Тараненко (Київ, Україна)

**До причин невдачі союзу гетьмана
Івана Мазепи зі шведським
королем Карлом XII**

Серед славетних вітчизняних особистостей провідне місце посідає гетьман Івана Мазепи. Йому присвячено велику кількість наукових, науково-популярних, публіцистичних та художніх творів. Інтерес до постаті гетьмана не випадковий, адже він протягом 22 років перебував на вершині влади гетьманської України. За словами В. Антоновича, це був найбільш освічений державний діяч, «єдиний з-поміж діячів XVII ст. справжній політик. Правда, він часто помилявся у своїх розрахунках, але все ж він був одним із видатних політиків свого часу»¹. Як стверджував у своїх наукових розвідках О. Оглоблин, І. Мазепа твердо стояв на ґрунті української козацько-гетьманської державності і соборності українських земель. Він хотів установити міцну авторитарну гетьманську владу в становій державі європейського типу зі збереженням традиційної системи козацького устрою².

¹ Іван Мазепа і Москва. Історичні розповіді і статті. — К., 1994. — С. 16–17.

² Там само. — С. 43.

Для розвитку освіти та культури того часу велике значення мала опіка гетьмана навчальними закладами, заходи щодо видання української та перекладної літератури, церковне будівництво, що дало підставу говорити про виникнення в Україні за часів його гетьманування унікального архітектурного стилю — «козацько-мазепинського бароко».

Немає сумнівів, що правитель Гетьманщини був справді мужньою постаттю. Він чудово знав тиранічний і мстивий норов Петра I. Але це не зупинило Мазепу, і він зумів все ж таки повстати проти петровської тиранії, чудово усвідомлюючи і передбачаючи трагічні наслідки, які чекали Україну при поразці. В чому ж полягали головні причини провалу плану I. Мазепи? Чому у вирішальний момент його практичної реалізації гетьмана підтримала лише невеличка група однодумців, а переважна частина українського народу опинилися на боці його ворога — Петра I?

По-перше, однією з головних причин поразки I. Мазепи була його внутрішня політика, насамперед її соціальна спрямованість. Найвища в державі посада гетьмана відкрила йому широкі можливості для швидкого збагачення. Як наслідок, за доволі короткий час свого гетьманування I. Мазепа швидко перетворився з дрібного шляхтича на одного з найбагатших можновладців тогочасної Європи. Йому належало понад 20 тисяч маєтків, розкиданих по різних регіонах України, де працювало близько сотні тисяч залежних від гетьмана селян. Варто зазначити, що окрім цього, внаслідок щедрих подарунків Петра I своєму улюбленцю, Мазепа в ряді повітів Росії мав також власні землі і 20 тисяч кріпаків¹.

¹ Смолій В. Іван Мазепа // Володарі гетьманської булави: історичні портрети. — К., 1994. — С. 390.

Водночас із володіннями гетьмана зростали багатства і землі його найбільших і найближчих прибічників – козацької старшини. Критикуючи Мазепу за те, що він не зважав на демократичні ідеали народної маси, не дбав про прихильність її, В. Антонович чітко вказував на головну мету гетьмана, який силкувався привабити до себе старшину, щоб утворити міцний і надійний привілейований стан, який підтримав би його у боротьбі з московським урядом¹. За словами вченого, він прагнув організувати Україну на зразок сусідніх держав – Польщі, Угорщини, у Волощини і т. ін., де він бачив монарха й аристократію, що підпирає того монарха, а останній надає привілеї, аби утримувати її при собі. Отже, і Мазепа поставив собі за найголовнішу мету своєї діяльності витворити таку аристократію в Україні. Він був переконаний, що тільки тоді Україна здолає досягнути автономію, коли така аристократія витвориться. На цьому аспекті наголошували й Д. Дорошенко та І. Крип'якевич, які вважали, що Мазепа всіма засобами зміцнював економічне становище старшини, бажаючи витворити насамперед заможну освічену верству аристократії. Саме на неї він розраховував опертися в ході будівництва очолюваної ним гетьманської держави².

Створюючи новий соціальний стан старшин-землевласників, Мазепа дбав про його освіту і культурний рівень. За його активного сприяння козацька старшина посилає своїх синів на навчання до Київської

¹ Антонович В. Б. Козаччина. Гайдамаччина // Моя сповідь – К., 1995. – С. 294–295.

² Крип'якевич І. П. Історія України. – Львів, 1992. – С. 228.

академії, колегіумів, за кордон. З цією ж метою Мазепа закликає до себе на службу освічених чужоземних дворян. Така цілеспрямована станова політика значно змінює владу гетьмана, а старшини-землевласники стають основною опорою гетьманської державності¹. Водночас із збагаченням української еліти протягом 90-х років XVII ст. в Україні повільно, але послідовно, зростає й соціальне напруження. Поруч із даниною відроджується панщина. Зрозуміло, що у цих досить складних політичних та соціально-економічних умовах І. Мазепа проводив свою соціальну політику далеко не прямолінійно. Прийшовши до влади, він прагне регламентувати роздачу рангових маєтностей, виступає противником переходу козаків у селянський стан, намагається внести зміни в систему оренд тощо². Ось чому, на думку В. Антоновича, український народ протягом двадцяти років не жалував свого гетьмана, який тримався при владі завдяки найманим полкам і московським стрільцям³. За словами М. Грушевського, у народних масах Мазепа ніколи не був популярний, його вважали в Україні за гетьмана панського, старшинського, вірного прислужника московському уряду, пильного виконавця царських велінь, що так важко падали на Україну⁴.

По-друге, не додав народної любові І. Мазепа і його тривалий конфлікт з Семеном Палієм — одним із організаторів визвольного руху на

¹ Мельник А. Гетьманство Івана Мазепи // Історія України — 1997. — № 7.

² Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 228–229.

³ Антонович В. Б. Назв. праця. — С. 295–296.

⁴ Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // З політичного життя старої України. — К., 1918 — С. 106.

Правобережній Україні. Йдеться не лише про їх симпатії чи антипатії, не лише про заздрість Мазепи до популярності фастівського полковника. Тут, за словами В. Смолія, зіткнулися два полярні погляди на суспільно-політичний лад України — справді демократичний, козацький С. Палія і аристократичний, панський І. Мазепи. В цьому протистоянні конкретно вирішувалося питання про владу і справжнього господаря України¹.

З відродженням козацтва на Правобережжі в середині 80-х років XVII ст. польський уряд активно підтримував усі заходи по заселенню краю і зміцненню обороноздатності. Але вже через кілька років були зроблені кроки по суттєвому обмеженню козацьких вольностей. У відповідь саме фастівський полковник Семен Палій розпочав народне повстання. В ході повстання він ставив собі за мету повністю ліквідувати польське панування на Правобережній Україні і возз'єднатися з її лівобережною частиною в складі Російської держави. Ще в 1688–1689 рр. через гетьмана Івана Мазепу він неодноразово звертався до російського царя з проханням прийняти Правобережню Україну під свою владу. Але російський уряд не відгукнувся на цю пропозицію, посилаючись на умови укладеного з Польщею «Вічного миру» 1686 р. Через десять років польський сейм вирішив покінчити з козацтвом, що стало небезпечним для Речі Посполитої. Згідно з його рішенням козаки були поставлені поза законом. У 1702 р. їм було наказано розпустити свої полки. У відповідь на Правобережній Україні розпочалася справжня війна.

¹ Смолій В. Назв. праця. — С. 392.

У цих умовах Палій знову звернувся до Івана Мазепа з проханням об'єднати зусилля й відродити Українську державу часів Богдана Хмельницького. Він засвідчував свою готовність відразу ж прийняти підданство царя. Але Мазепа не дав позитивної відповіді. Він серйозно побоювався фастівського полковника, бачив у ньому реального конкурента в боротьбі за владу в Україні. Тому й діяв дуже обережно, вичікуючи сприятливий момент для прийняття остаточного рішення.

У травні 1704 р., отримавши наказ від Петра I допомогти польському королю Августу II, Іван Мазепа переправився з козацьким військом на Правобережжя. Проте він не бажав порозумітися з Палієм, щоб об'єднатися у спільній боротьбі за Українську державу, а пішов легшим і випробуваним шляхом, скомпрометувавши в очах царського уряду можливого опонента і претендента на гетьманську булаву. Майже три місяці — з початку травня до кінця липня 1704 р. — І. Мазепа вів активне листування з канцлером Росії Г. Головіним. За словами В. Антоновича, гетьман намагався усіма засобами очорнити фастівського полковника, звинувачуючи його у повній недієздатності та постійному пияцтві¹. Мазепа скаржився, що Палій нападає на поляків по Дністру та Бугу, робить набіги на Молдавію, не визнає ніякої влади. Більше того, Мазепа звинувачував Палія у зраді, стверджуючи що той разом із Карлом XII та його союзниками поляками Любомирськими. Цих «доказів» Мазепі здалося достатньо, щоб усунути з дороги свого можливого опонента

¹ Антонович В. Б. Назв. праця. — С. 355.

в боротьбі за владу. Семена Палія було звинувачено у зраді й відправлено до Москви, а згодом — на заслання до Сибіру.

По-третє, найважливішою причиною поразки І. Мазепи була практична реалізація його союзу із шведським королем Карлом XII і польським правителем С. Лещинським. Успішні дії шведської армії проти Росії в ході Північної війни підштовхнули гетьмана до укладення цих угод. На думку В. Смолія та В. Степанкова, вони були узгоджені на початку 1708 р. у Сморгонях¹. Варто зазначити, що зміст цих договорів і досі залишається не до кінця з'ясованим, оскільки оригінали документів не збереглися. Але, завдяки копіткій праці М. Андрусяка та Т. Мацьківа, їхні основні положення були реконструйовані. Зокрема, за словами М. Андрусяка, встановлено, що українсько-шведський договір торкався лише військового аспекту протистояння з Росією: гетьман зустрічав короля в межах Сіверщини й передавав йому Стародуб, Новгородок та інші міста-фортеці. Армія Карла XII зупинялася тут на зимовий постій, а І. Мазепа повинен був зібрати все козацьке військо, прилучити до себе слобожанські полки й донських козаків, а також укласти союз з калмицьким ханом Аюком. Під час походу шведського короля на Москву Мазепа мав приєднатися до нього і зобов'язувався поставляти шведам харчі та фураж².

Дещо інший характер мала українсько-польська

¹ Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. — К., 1997. — С. 209.

² Андрусяк М. Зв'язки Мазепи з Станіславом Лещинським і Карлом XII // ЗНТШ — Львів, 1933. — Т. 152. — С. 46–48.

угода. Вона передбачала передачу І. Мазепою Карлу XII Сіверщини; повернення інших українських земель (Київщини та Чернігівщини) під владу польського короля й одержання гетьманом як винагороди Полоцького і Вітебського воєводств «на таких самих правах як курляндський герцог»; зобов'язання гетьмана вирушити з військом на перший поклик короля й прилучити до цього союзу слобідських і донських козаків та калмицького хана¹. Виходячи з цього, цілком логічним є питання, на якій юридичній основі мало відбутися входження України до складу Речі Посполитої? На думку М. Андрусяка та Т. Мацьківа, вона мала об'єднатися з Польщею на таких же правах, як і Литва. Таким чином, мова йшла про реанімацію головної ідеї Гадяцької угоди (1658 р.) І. Виговського з Польщею щодо створення триєдиної федеративної держави, яка, за словами О. Оглоблина, в нових умовах не задовольняла гетьмана І. Мазепу². Тому цей договір, на думку Т. Мацьківа, можна вважати своєрідним тактичним маневром, який мав захистити українські землі від воєнної руйни на випадок шведської перемоги, з одного боку, а з іншого — надавав Україні мінімум прав у державній системі Речі Посполитої. В свою чергу договір з Карлом XII давав можливість Україні отримати шведську гарантію забезпечення її політичних прав, що передбачалися українсько-польським договором³.

¹ Крупницький Б. Гетьман Мазепа та його доба. — К., 2003. — С. 48–49.

² Іван Мазепа і Москва. Історичні розповіді і статті. — К., 1994. — С. 44.

³ Мазепа. — К., 1993. — С. 217.

5 листопада 1708 р. І. Мазепа на чолі 4–5 тис. козаків перейшов на бік шведського короля Карла XII. Зрозуміло, що здійснюючи цей відповідальний крок, гетьман ретельно прораховував усі можливі його наслідки. Як показали наступні події, він все ж таки не до кінця визначив свої конкретні практичні дії і не передбачив майбутній розвиток подій, пов'язаний з ними. Насамперед, І. Мазепа, заручившись підтримкою надто вузького кола козацької старшини, цілком знехтував необхідністю проведення необхідної попередньої підготовчої роботи у полках, сотнях, серед рядового козацтва, представників духовенства, міщанства та селянства. Цілком очевидно, що не мав переконання у такій підтримці. На жаль, І. Мазепа обрав головним і єдиним тільки зовнішньополітичний фактор, розраховуючи не на власні сили, а на перемогу Швеції в боротьбі з Росією. В цих умовах Україна перетворювалася на звичайного пасивного спостерігача, а не активного учасника військових дій, що відбувалися в той час. Гетьман у першу чергу поклався на звичайний перебіг подій, сподіваючись скоріше скористатися сприятливими обставинами, ніж активно впливати на них, щоб досягти поставленої мети¹. Окрім цього, І. Мазепа вочевидь недооцінив справжні сили російської армії, талант Петра I, його вміння швидко мобілізуватися і діяти у вирішальний момент уміло і рішуче. Поки Карл XII та Мазепа радились, як спільно боротися проти Петра I, останній, не зволікаючи, діяв надзвичайно енергійно і результативно. Вже 8 листопада 1708 р. з'явився царський

¹ Смолій В., Степанков В. Назв. праця. – С. 210–211.

маніфест, який сповіщав населення гетьманщини про «зраду» Мазепи, демагогічно декларував тезу вольності і свободи «малоросіян» і скасував покладені Мазепою на простий народ тяжкі побори. Так розпочалася пропагандистська боротьба двох сторін, названа істориками «війною маніфестів»¹.

Після обрання І. Скоропадського новим гетьманом України українське та російське духовництво проголошує «зрадникові» Мазепі його вічне прокляття та анафему. Згодом у Лебедині почалися жахливі масові тортури й страти «мазепинців», які налякали населення України своїм розмахом, жорстокістю.

У свою чергу І. Мазепа також звертається з універсалами до українського народу, пояснюючи причини розриву з царем і переходу на бік шведів, і закликаючи його на боротьбу з Росією. Звернувся з маніфестом до українського народу і союзник Мазепи Карл XII. Він повідомив, що прибув в Україну, щоб допомогти українцям звільнитися з-під жорсткого московського ярма². В своєму маніфесті шведський король закликає український народ підтримати гетьмана І. Мазепу в боротьбі проти Росії.

Проте така малоефективна агітаційна діяльність гетьмана та його шведського союзника зазнала повної невдачі. На думку В. Смолія та В. Степанкова, її причина полягала не лише в деморалізуючих наслідках царського терору, а насамперед у психологічному стані тогочасного українського суспільства та негативних наслідках соціально-економічної політики

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк, 1960. – С. 320–321.

² Костомаров Н. И. Мазепа. – М., 1992. – С. 264.

гетьманського уряду. Суть цих соціально-психологічних явищ полягала в тому, що тогочасні «малороси» ставили свої особисті інтереси значно вище державних і не могли ними пожертвувати¹. Можливо прикладом для них був і сам гетьман І. Мазепа під час усунення свого потенційного опонента в боротьбі за гетьманську булаву С. Палія. Тому не випадково у вирішальний момент козацька старшина, верхівка духовенства, значна частина інтелігенції заради збереження свого існуючого соціального статусу та матеріального становища залишила Мазепу і опинилася на боці Петра І. Прикро, що до них згодом приєдналися і колишні однодумці бунтівного гетьмана і полковники Данило Апостол, Гнат Галаган, Дмитро Зеленський, генеральний суддя Чуйкевич, генеральний осавул Дмитро Максимович та багато інших.

Навесні 1709 р. гетьмана підтримав кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко, який раніше постійно конфліктував з Мазепою, але Росію вважав ще більшим злом в умовах, що склалися на той час в Україні. Як наслідок, на підтримку гетьмана і шведського короля прибуло 8 тис. запорожців. На думку дослідників саме в цей час укладається нова українсько-шведська угода. На жаль, її тексту вони не мають. Основні положення цієї угоди відтворені у працях придворного проповідника шведського короля Й. Нордберга та у «Виводі прав України» П. Орлика. За новою угодою передбачалось створення у межах українських земель (не згадувалася Правобережна й Західна Україна) Українського

¹ Смолій В., Степанков В. Назв. праця. — С. 213.

князівства на чолі з І. Мазепою під номінальною протекцією Швеції. На думку фахівців, це не було випадковістю, адже крім зазначеної угоди вже існували договори Карла XII та І. Мазепа з польським королем С. Лещинським. Ось чому суть і зміст нової угоди залишається до цього часу дискусійними. На наш погляд, окремих роздумів вимагає 6 пункт цієї українсько-шведської угоди, в якому говорилося, що на час війни і пов'язаною з нею небезпечкою І. Мазепа мав передати шведам міста Стародуб, Мглин, Полтаву, Гадяч і Батурич. Виникає цілком слушне питання: а чи повернув би шведський король ці території Мазепі після перемоги над Росією? Адже не секрет, що амбіційний Карл XII мріяв про створення власної імперії, і українські землі могли цілком опинитися в її складі.

Усі ці суперечливі і складні обставини в кінцевому підсумку зумовили те, що переважна більшість українського населення у вирішальний момент боротьби не підтримала свого гетьмана, а опинилася на боці його ворогів.

Шведські війська вступили в Україну у жовтні 1708 р. біля села Дроків на Стародубщині. Вже перші тижні перебування шведів на українських землях виявили справжні настрої серед різних верств населення України щодо союзників І. Мазепа. Не зважаючи на зростаючу в умовах Північної війни ненависть народу до росіян і неприховане невдоволення російською присутністю в Гетьманщині, прихід в Україну шведів місцевий люд сприйняв вороже. Так, на початку листопада населення Прилук, Лубен, Лохвиці, Новгород-Сіверська та ряд сотень Прилуцького, Миргородського й Лубенського полків звернулися до Петра I з чолобитною, заявляючи про

бажання боротися проти чужинців¹. Київський губернатор князь Дмитро Голіцин у листі до Меншикова 21 листопада 1708 р. сповіщає про Самуся та інших представників правобережної козацької старшини, які обіцяли бути вірними російському цареві.

Узимку 1708–1709 років мали місце збройні сутички шведів з міщанами, насамперед там, де стояли російські гарнізони. Однією з яскравих ілюстрацій такого протистояння була облога Веприка. Коли гарнізон та мешканці міста на початку січня категорично відхилили пропозицію Карла XII про здачу, шведи відновили штурми, зазнавши значних втрат. Захоплений після довгої й упертої облоги Веприк з наказу короля було спалено².

Таким чином, головними причинами провалу укладеного на початку XVIII ст. українсько-шведського договору були прорахунки гетьмана І. Мазепи. Серед них, насамперед, відверта антинародна соціальна політика, спрямована на реставрацію кріпацьких порядків в Україні та опора на місцеву аристократію. Потяг до абсолютної влади зумовив втрату потенційного сильного союзника в боротьбі за визволення України в особі Семена Палія. Нарешті, невдала реалізація союзу зі шведським королем Карлом XII, якого простий люд розглядав як чергового чужоземця-загарбника, а не визволителя від російського ярма. Все це призвело до краху задумів Мазепи і катастрофічних наслідки для Гетьманщини.

¹ Костомаров. Указ. соч. — С. 264.

² Там само. — С. 270–271.

Постать Івана Мазепи в історичних нарисах Михайла Антоновського

Серед провідних політичних діячів Української гетьманської держави одне з чільних місць посідає постать Івана Степановича Мазепи (1639–1709). Тому цілком природно, що життя й діяльність цього гетьмана постійно викликали неабиякий інтерес як пересічних громадян, так і науковців. За три століття з'явилося чимало наукових студій; завдяки зусиллям учених виникла й розвивається історична наукова дисципліна — мазепознавство. На думку фахівців, «час створення історіографії з даної теми може бути поділений на такі періоди: перший — література XVIII ст.; другий — історична література XIX ст.; третій — історіографія XX ст.»¹

Предметом нашого дослідження є висвітлення особистості Івана Мазепи на сторінках двох історичних нарисів Михайла Івановича Антоновського «О козаках малороссийских бывших...» і «О

¹ Пінчук Ю., Ковалевська О. Огляд історичної літератури XVIII–XIX ст. в аспекті висвітлення постаті гетьмана І. С. Мазепи // Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Збірка наукових праць та спогадів: Число 3. — К., 1999. — С. 117.

козаках запорожских бывших...», що ввійшли до IV тому «Описания всех обитающих в Российском государстве народов» Йоганна-Готліба Георгі. Книжка побачила світ у 1799 р., тобто в перший період мазепознавства, що головним чином характеризувався накопиченням фактів і формуванням основних напрямків оцінки ролі гетьмана в українській та загальноімперській історії.

На сторінках нарисів міститься чимало інформації про Івана Мазепу. Вона стосується біографії Івана Степановича, його внутрішньо- та зовнішньополітичної діяльності. Як і в літописних пам'ятках, відомості про життєвий шлях Мазепи викладено за хронологічним принципом.

Проведений текстуальний аналіз свідчить, що в основі нарису «О козаках малороссийских бывших купно с начертанием истории о Малой России» лежить виданий у 1777 р. «Короткий літопис Малої Росії» Василя Рубана й Олександра Безбородька. Такий вибір пояснюється перш за все спорідненістю суспільно-політичних та історіографічних уявлень авторів, а також стильовими особливостями – простотою, стислістю та ясністю викладу матеріалу в «Короткому літописі Малої Росії» (Антоновський мусив враховувати той факт, що за своєю природою чотири томник був узагальнюючою енциклопедичною працею).

Уперше ми зустрічаємось з Іваном Мазепою на тій сторінці нарису «О козаках малороссийских бывших...», де йдеться про об'єднану генеральну раду, що відбулася в Переяславі 17 березня 1674 р. Тоді полковники семи правобережних і всіх лівобережних полків склали присягу на вірність російському цареві та проголосили Івана Самойловича гетьманом

Лівобережної та Правобережної України. На раді також були укладені Переяславські статті, що мали регламентувати українсько-російські взаємини. Довідавшись про це, гетьман Петро Дорошенко прислав уповноваженого військового старшину Івана Мазепу з проханням відкласти до літа ратифікацію договору. Дорошенко обіцяв особисто прибути на нову раду з переліком умов, на яких він погодиться прийняти російське підданство.

Спираючись на матеріали «Короткого літопису Малої Росії», Антоновський охарактеризував роль Мазепи у старшинській змові проти Івана Самойловича. Генеральний осавул виступає головним натхненником і організатором цієї акції. Щоб підкреслити його невдячність, підступність і нестримне прагнення до влади, автор пише, ніби Іван Степанович тривалий час виношував «средства к пагубе» свого благодійника. За допомогою хитрощів Мазепа умовив старшину написати брехливого доноса на Самойловича й заарештувати гетьмана. Насправді ж причиною падіння Самойловича стала не лише діяльність опозиції, а й прагнення князя Василя Голіцина знайти «винного» в повному провалі Кримського походу влітку 1687 року. Крім того, кремлівський уряд був незадоволений політичними поглядами гетьмана. А вже в 1686 р. Самойлович виступив проти підписання Вічного миру між Росією та Польщею, а також не радив Москві починати війну з Туреччиною.

Завдяки щедрим обіцянкам та підкупу, Мазепі вдалося схилити на свій бік всю старшину та князя Голіцина. Саме тому, вважає Антоновський, на раді, що відбулася 25 липня 1687 р. у таборі над річкою Коломак, Івана Степановича було обрано гетьманом.

Здобувши булаву, він одразу ж вирішив розправитись із потенційними противниками. З цією метою написав чергового доноса князю Голіцину й отримав дозвіл заарештувати синів Самойловича — Григорія та Якова, а також брата генерала Швайковського. Незабаром Григорія Самойловича було страчено в Севську, а інших заслано до Сибіру.

Так само, як і невідомий автор «Псалми новоюваною, трубою позваною», а також Петро Симонівський, Василь Рубан, Олександр Безбородько й ряд інших вітчизняних істориків і письменників, Антоновський наголошує на польському етнічному походженні Мазепи, що використовувалось як своєрідний засіб для виправдання «малоросійської нації». З його допомогою автори прагнули довести, що Малоросія не може нести відповідальності за зраду поляка-шляхтича — особи, котра була чужою по крові й по духу її корінним мешканцям. Повторивши слідом за Рубаном, що Іван Степанович «находився при гетьмане Самуїловиче дворовим слугою»¹, Антоновський цим самим принижує гідність гетьмана в очах тогочасного дворянського середовища. Насправді, Мазепа хоч і був вимушений на Лівобережжі наново робити свою службову кар'єру, однак починав її не дворовим слугою, а гетьманським дворянином, що відповідав за виховання дітей Івана Самойловича. Як справедливо підкреслює Олександр Оглоблін, «не на простого вчителя призначив Самойлович Мазепу, а на керманича виховання своїх дітей, а там був цілий штаб тих учителів.

¹ Георги И. Г. Описание всех обитающих в Российском государстве народов. — СПб., 1799. — Ч. 4. — С. 300.

Отже він мав довір'я Самойловича не тільки урядове, але й особисте, родинне, так би мовити»¹.

У розповіді про причетність гетьмана до палацового перевороту, що стався в Москві в серпні 1689 р., Антоновський заплутався в недостовірній інформації і не зміг об'єктивно відтворити події. Спочатку логічний хід думок примусив дослідника зробити висновок, що князь Василь Голицин «был наказан ссылкой» за невдалий Кримський похід 1689 року. Історик з довірою поставився до непідтверджених чуток, ніби російський полководець спокусився запропонованою татарами великою сумою грошей, котрі, як потім виявилось, були фальшивими. Однак на наступній сторінці з «Короткого літопису Малої Росії» запозичена інша версія, нібито «по доносу Мазепы, вышеупомянутый князь Голицын был послан в Сибирь в ссылку»². Отже в другому епізоді український гетьман виступає підступним інтриганом, який несе всю відповідальність за царську опалу на князя Голицина. Насправді ж могутній боярин постраждав через те, що був фаворитом царівни Софії Олексіївни, яку усунув від влади Петро I.

Характеризуючи діяльність правобережного козацтва наприкінці XVII — на початку XVIII ст., Антоновський значну увагу приділяє висвітленню взаємин його провідників з Мазепою. Спочатку історик розповідає про заходи старшини,

¹ Оглоблин Олександр. Гетьман Іван Мазепа і Росія // Оглоблин Олександр. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали. — Нью-Йорк — К. — Торонто, 1995. — С. 139.

² Георги И. Г. Указ. соч. — С. 301.

спрямовані на відродження зруйнованого тривалими бойовими діями господарства Правобережної України та оборону краю від турецько-татарських нападів. Щоб підкреслити героїзм і бойову славу Семена Палія, дослідник, слідом за В. Рубаном, стверджує, ніби фастівський полковник захопив у полон самого кримського хана. «Таковим мужественным своим промыслом, – продовжує Антоновський, – Палей доставил всей Заднепрской Малой России тишину, и жил там, jako удельный князь, располагая войско свое козацкое в Полесьи, и собирая на себя десятину со всех пчельных заводов и с имения жителей той Украины даже до Днестра и Случи»¹. Зрозуміло, що утвердження козацького устрою на Правобережжі викликало велике незадоволення польської шляхти й католицького духовенства. Загострення польсько-українського протистояння врешті-решт призвело до збройного конфлікту. Після перемоги над поляками під Фастовом і розгрому загону полковника Рустича «Палей и прочие заднепрские малороссийские полковники жили в мире и тишине, признавая гетмана Мазепу за верховного своего гетмана»². Антоновський пише, що, прагнучи об'єднати обидві частини України, «ласканием своим склонил Мазепа и Самуся здать ему над заднепрскими малороссийскими полками гетманство, который и прислал к Мазепе свои гетманские знаки, пожалованные ему от короля польского, булаву, бунчуки и знамя, а равно и подтвержденные королем польским привилегии,

¹ Там само. – С. 302.

² Там само. – С. 303.

а сам удовольствовався быть в чине и на месте полковника богуславского». Насправді ж, ліво-бережний гетьман відмовився взяти привезені клейноди, оскільки «вони були надані польським королем і їхнє прийняття означало б порушення умов російсько-польського „Вічного миру“»¹.

У «Короткому літописі Малої Росії» й нарисі «О козаках малороссийских бывших...» конфлікт Мазепи з Палієм набирає легендарного змісту. На думку Антоновського, головною причиною, що спонукала Мазепу згубити Палія, була непогамовна жадоба до збагачення. Позаздривши великим скарбам фастівського полковника, гетьман вирішив за будь-яку ціну заволодіти ними. Спочатку Мазепа «начал делать ему всякие притеснения(...) напоследок приглася его к себе, начал уличать его в измене государям и в других преступлениях, от себя вымышленных, и тогда же посадил его под стражу, потом вскоре отправил в ссылку в Сибирь, и тако захватил все Палеевы богатства»². В дійсності до конфлікту між двома провідними діячами призвели демократичні погляди Палія та його надзвичайна популярність серед мешканців Правобережної України. «Мазепа боявся, — доводить Дмитро Дорошенко, — що Палій захоче й при ньому грати якусь самотійну роль, як він це робив під Польщею. Може бути, що Мазепа підозрював Палія в честолюбних замірах і в претензіях на гетьманську булаву»³.

¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи. — К., 2005. — С. 396.

² Георги И. Г. Указ.соч. — С. 303.

³ Дорошенко Д. І. Нарис історії України. — Львів, 1991. — С. 371.

З наступних сторінок нарису Іван Степанович постає перед нами в ролі талановитого полководця, що весь час перебуває в походах і битвах. Усі бойові дії, в яких бере участь гетьман, завжди виявляються переможними для українців.

Під 1692 р. історик повідомляє про організацію Мазепою відсічі вторгненню на територію Полтавського полку татарської орди, очоленої Петриком. Далі ми дізнаємось про відправку гетьманом у 1694 р. десятитисячного корпусу чернігівського полковника Якова Лизогуба проти Буджацької орди. До 1695 р. належить повідомлення про похід об'єднаного російсько-українського війська під проводом Бориса Шереметєва й Івана Мазепи в пониззя Дніпра, під час якого були захоплені 4 турецьких міста-фортеці. Взимку 1696 р. гетьманові вдалося успішно відбити черговий набіг татар і Петрика на Лівобережну Україну. Під час облоги Петром I Азова влітку 1696 р. Мазепа разом із Шереметєвим перебували в районі Коломаку, щоб не дозволити кримському хану надати допомогу туркам, які були в облозі. Розповідаючи про події 1697 р., Антоновський викладає загальний перебіг походу, який здійснили вниз по Дніпру Мазепа і князь Яків Долгорукий. Наступного року обидва полководці вирушили на допомогу Тавані й Кизикирмену, «где имели несколько битв с татарами, всегда одерживая победы, а подкрепя города, как требовалось, возвращались обратно»¹.

Так само героїчно козаки воюють під проводом гетьмана на боці Росії й у війні проти Швеції. Антоновський повідомляє, що в 1701 р. Мазепа з усім

¹ Георги И. Г. Указ. соч. — С. 307.

військом і артилерією вирушив до Пскова, але за наказом царя передав командування над двадцятьма тисячами козаків миргородському полковнику Данилу Апостолу, а сам з іншою частиною повернувся додому. З'єднавшись із російськими солдатами боярина Шереметєва, українські вояки отримали перемогу над численною шведською армією біля Юр'єва Лівонського, причому в битві загинув охочекомонний полковник Пашковський. Того ж року весь Гадацький полк брав участь у боях під Ригою. Під 1702 р. історик повідомляє, що козаки Стародубського полку разом із союзними Росії поляками взяли місто Бихів, польський гарнізон якого підтримував шведів, і захопили в полон його коменданта.

Активна участь українців у боротьбі Росії за вихід до Чорного й Балтійського морів мала служити, на думку Антоновського, головним доказом відданості його земляків російському монарху.

Під час російсько-турецької та на початку Північної війни Мазепа діє як вірний васал Петра I. Гетьман зумів особисто сподобатися молодому цареві ще під час свого шеститижневого візиту до Москви в серпні-вересні 1689 р. Відтоді монарх повністю покладався на нього і вважав своїм надійним слугою. Історик підкреслює, що володар булави неодноразово зустрічався з царем і за свої заслуги завжди отримував монаршу милість.

Будучи обмежений вимогами жанру, Михайло Іванович не вдавався до розгорнутих, докладних описів воєнних кампаній 1692–1702 рр., а обмежився стислим викладом матеріалу, сподіваючись привернути увагу читача захоплюючими подіями. Варто зазначити, що в цій частині нарису він показує тільки позитивні сторони діяльності гетьмана, хоча

й робить це в інформативній манері, уникаючи особистої характеристики чи коментарів. Саме завдяки цьому Іван Степанович не виступає у нього однозначно негативним антигероєм. Щоправда, викладені дослідником факти разом з підтекстом не набирають тут «критичної маси», яка необхідна для того, щоб змусити читача після тривалих роздумів розвінчати офіційну імперську оцінку ролі Мазепи в історії України.

Перехід гетьмана на бік шведів зображено на сторінках нарису як повну несподіванку. «1703 (sic! – І. Д.), – пише без будь-яких коментарів Антоновський, – открылась Мазепина измена его царскому величеству и союз со шведским королем» (С. 308). Історик не намагається розібратися в причинах такого кроку володаря булави. Він навіть не пробує пояснити його тими чи іншими рисами характеру Мазепи, не кажучи вже про якісь суспільно-політичні мотиви. Варто також зазначити, що, на відміну від багатьох інших авторів, Антоновський ніколи прямо не називає Мазепу «зрадником».

Так само протокольно, без будь-якої суб'єктивної оцінки, повідомляє вчений і про страту гетьманом В. Кочубея та І. Іскри: «Он казнил под Белою Церковью, при селе Борщаговке, смертью генерального судию Василия Кочубея и Искру, свояка Кочубеева полковника полтавского, за то, что сии доносили государю о его измене»¹.

Як справедливо зауважує Микола Корпанюк, характерною рисою козацьких літописів «є небажання літописців детально описувати хід подій

¹ Там само. – С. 307–308.

шведсько-українсько-московської війни 1708–1709 рр.»¹ Цієї традиції повністю дотримується й М. Антоновський. Він стисло інформує читача про вибори Івана Скоропадського, скупо розповідає про зруйнування Олександром Меншиковим Батурина, похапцем згадує про анафему, виголошену Мазепі в Глухові на церковному соборі 9 листопада 1708 р. (23.11.1708 р. – І. Д.).

У своєму нарисі Антоновський прагнув довести, ніби перехід гетьмана на бік Карла XII був суто індивідуальним вчинком, який не знайшов ніякої підтримки серед тодішнього українського суспільства. Тому автор не забуває нагадувати, що «козаки малороссийские отнюдь не приставаая к Мазепе, знатно споспешествовали тогдашним преславным везде государя Петра Алексеевича победам над врагами России, и покорению многих городов и целых провинций»². На думку вченого, не співчувала намірам Мазепи й більша частина козацької старшини. Розчаровані наслідками гетьманської політики, його спільники за першої можливості почали повертатися під владу царя. «В сие время, – підкреслює Михайло Іванович, – удерживаемые ласками и угрозами Мазепы при войске его, полковники малороссийские миргородский Данило Павлович Апостол и киевский Иван Сулима ушли тайно от Мазепы, явились к его царскому ве-

¹ Корпанюк М. Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К., 2005. – С. 618.

² Георги И. Г. Указ. соч. – С. 308.

личеству, приняты милостиво, и служили паки верно государю против неприятелей»¹. Переповівши рядки праці Рубана про партизанську війну проти шведів на Лівобережжі взимку 1709 р., історик додає, що «малороссияне, соблюдая присяжную верность государю своему, и охраняя общее благоденствие (...) перевели шведского войска около двух третей»². З цих слів читач повинен був зробити висновок, що саме ці серйозні втрати Карла XII і призвели пізніше до корінного перелому в ході всієї Північної війни. Лаконічну згадку В. Рубана про Полтавську битву Антоновський поширює доказами, які мають свідчити про вирішальну роль козаків у розгромі шведської армії: «Нельзя не сказать при сем случае, что и для победы, толь важной для всей России при Полтаве, промысел предначинил знатную показать услугу малороссийским же козакам, подстрелившим, как сие по истории всему свету известно, короля, хотя и по собственной его дерзости; без чего, судя по решительности и предприимчивости короля, битва сия, влекущая за собою толь важные для обоих государств следствия, может быть имела бы другой вид. Немало же однако самой важной помощи великороссийским войскам оказали малороссийские, удержав первое с фуриею шведских войск, особливо конных, устремление, отразя и разбив оные, да и по окончании битвы сей знатно, во всех важных покушениях неприятеля противодействуя и разрушая оные»³. Таке умисне

¹ Там само. — С. 309.

² Там само. — С. 308.

³ Там само. — С. 309.

підкреслення воєнної доблесті та бойових заслуг українців у Північній війні було природним для лівобережної старшини, яка сподівалася загладити враження від вчинку Мазепа.

В епілозі ми спостерігаємо традиційно-риторичну моралізацію щодо долі зрадників. Історик пише, що після втечі в Бендери Іван Степанович «от мучительных угрызений совести и стыда скоро-постижно умер». Отже, Антоновський намагається переконати читача, ніби, усвідомивши жахливі наслідки своєї авантюри й особисто для себе, і для співвітчизників, Мазепа був вимушений розкаятись у власному вчинку. Тут ми, звичайно, маємо справу не з реальними думками Івана Степановича, а з прийомом літературного етикету. Автор вважає, що саме такі думки повинні були виникнути у свідомості Мазепа за тих обставин. Використовуючи засоби літературного етикету, Антоновський намагається відтворити поведінку свого героя.

З тавром «зрадника» виступає Мазепа й на сторінках другого нарису М. Антоновського – «О козаках запорожских бывших...». Історик схвалює зруйнування Чортомлицької Січі полковниками Петром Яковлевим і Гнатом Галаганом, «поелику держались в оной козаки, приставшие в 1708 году с кошевым своим Костею Гордиенком к изменнику гетману Мазепе, и которые за измену свою и получили заслуженное наказание...»¹. Учений зазначає, що за Петра I й Катерини I було наказано всіх полонених запорожців за перехід на бік шведів вішати. Пізніше ж «начали поступать с ними не так строго,

¹ Там само. – С. 348.

да и можно уже было прощать, потому, что едва ли уже оставались в живых участвовавшие в измене Мазепиной»¹.

Підцензурний характер видання й використання лише одного історичного джерела не дозволили Антоновському уникнути тенденційності в зображенні постаті Івана Мазепи. Адже, як доводить Д. Дорошенко, «до самого кінця ХІХ ст., в Росії (...) неможливо було об'єктивно писати про Мазепу без небезпеки стягнути на себе підозріння в політичній нелояльності, трохи не в державній зраді»². Тим більше це стосується часів павлівської реакції. На думку В. Ф. Горленка, Антоновський, «надо полагать, боясь репрессий, не поставил своей подписи»³ під нарисами, вміщеними до ІV тому «Описания всех обитающих в Российском государстве народов» Й. Г. Георгі.

Дослідник не виявився настільки творчо самостійним і талановитим, щоб внести такі зміни до тексту першоджерела, які б дозволили йому створити об'єктивний образ гетьмана. Так, Антоновський некритично запозичив з «Короткого літопису Малої Росії» кілька легенд і усних переказів (наприклад роль Мазепи в засланні В. Голіцина, Мазепа і Палій), на підставі яких неможливо було підвищити науковий рівень дослідження. Авторські привнесення незначні, вони виражаються лише в подальшому поглибленні й розвитку окремих рис характеру

¹ Там само. — С. 351.

² Дорошенко Д. І. Назв. праця. — С. 343.

³ Горленко В. Ф. Становление украинской этнографии конца XVIII — первой половины XIX ст. — К., 1988. — С. 45.

героя (наприклад дипломатичний хист). Обробка фактичного матеріалу «Короткого літопису Малої Росії» в нарисах – це зразок редакторської обробки, що полягає в першу чергу в мовностильових правках. Намагаючись пом'якшити різко негативне ставлення В. Рубана й О. Безбородька до особи Мазепи, Антоновський не переносить до своїх нарисів частину використаних цими істориками образливих образно-виражальних засобів, зокрема епітетів «злбный», «изверг» тощо. Тому, хоча процес створення сюжету про діяльність Мазепи полягав у редагуванні відповідних сторінок «Короткого літопису Малої Росії», проте стверджувати про цілковиту відсутність творчого начала у М. Антоновського не можна. Адже сам хід редакторської роботи у вітчизняній історіографічній традиції XVIII ст. ще був невіддільним від творчого підходу до матеріалу.

Укладач нарисів використовує психологічну характеристику свого героя. Він пояснює вчинки й дії Мазепи тими чи іншими рисами його характеру, забарвлюючи свою оповідь у песимістичні відтінки. У Антоновського гетьман виступає справжнім майстром політичної інтриги, якому властиві прагнення до влади, жадоба до збагачення, честолюбство, лукавство й віроломство. У той же час йому притаманні талант полководця й хист державного діяча. Правда, Антоновський не прагнув вияснити причини появи та зростання в характері історичної особистості тих чи інших якостей, розглянути вплив однієї людини на іншу. Як справедливо зауважують Ю. Пінчук і О. Ковалевська, психологічний метод «міг бути ефективним, коли б його використовували як додатковий, але на даному етапі розвитку історичної

науки використання такого методу як головного приводило істориків до помилкових висновків та не давало можливості вибрати новий напрям досліджень і виробити нові підходи»¹.

Як бачимо, у нарисах подано односторонню, негативну оцінку постаті І. Мазепи, що в основному збігається з офіційною імперською точкою зору. Загалом Антоновському не вдалося дотриматись історичних фактів під час характеристики Мазепи як історичної особистості. Він не зміг дослідити об'єктивні й суб'єктивні причини, котрі могли впливати на ті чи інші вчинки Івана Степановича. Історик розповідає про його біографію та події гетьманства крізь призму звинувачень у зраді оточуючих осіб: гетьмана І. Самойловича, князя В. Голіцина, полковника С. Палія і нарешті самого монарха Петра І. На думку М. Корпанюка, використані в історико-літературних творах як позитивні, так і негативні «штампи-кліше мають одну досить високу перевагу. Вони виразно окреслюють образи головних героїв подій, з якими пов'язані здобутки або втрати, сприяють широкому тиражуванню їхніх імен, а через них і розповідей про конкретного героя чи антигероя; сприяють зростанню зацікавленості до його постаті, обставин, які сприяли його формуванню, діям, вчиненню подвигів чи навпаки. Створюються добрі умови для зацікавлення читачами історією, розвитку у них допитливості, уяви, фантазії...»². Тому, незважаючи на всі недоліки, нариси Антоновського сприяли популяризації вітчизняного минулого та

¹ Пінчук Ю., Ковалевська О. Назв. праця. – С. 120.

² Корпанюк М. Назв. праця. – С. 258.

його провідних діячів, зокрема й гетьмана Івана Мазепи. Прилучившись до друкованої продукції, вони здобули значну читацьку аудиторію, потрапили до загального потоку історичної літератури кінця XVIII ст. Створений автором політичний і людський портрет Івана Мазепи, хоч не посів першорядне місце в тогочасній історіографії, проте дав можливість наступному поколінню дослідників більш науково й критично подивитись на справу гетьмана та його особу.

Людмила Алексашикіна (Черкаси, Україна)

Постать гетьмана України Івана Мазепи в творчій спадщині Дмитра Яворницького

Видатне місце в історіографії запорізького козацтва належить українському вченому Дмитру Івановичу Яворницькому (1855–1940), якого вже сучасники вважали Нестором Запорізької Січі, а геніальний живописець Ілля Рєпін назвав його енциклопедистом козаччини. Саме як історик запорізького козацтва, збирач і зберігач козацьких старожитностей Д. Яворницький відомий широкому загалу. Водночас він продемонстрував широчінь наукових зацікавлень, вагомим є його внесок у різні галузі вітчизняної гуманітаристики.

З науковою творчістю вченого була тісно пов'язана і його культурно-громадська діяльність, що відзначалася масштабністю й змістовністю. Д. Яворницький був добре відомий в Україні й за її межами передусім як неперевершений знавець історії запорізького козацтва і його витвору – Запорізької Січі, що уособлювала вільнолюбні ідеали українського народу. Твори Д. Яворницького відігравали й відіграють сьогодні вагомий роль у формуванні національної свідомості, патріотизму, в збереженні історичної пам'яті, традицій та мови.

Активна громадська діяльність Д. Яворницького ґрунтувалася на його світобаченні, обумовлювалася своєрідністю творчої лабораторії. Уперше в історіографії вчений здійснив комплексне дослідження історії запорізького козацтва. В його працях було висвітлено різні аспекти козащини: політичні та воєнні події, внутрішній устрій, економічне життя, побут, стосунки із зовнішнім світом, культура, релігія та духовний світ запорожців. Як зазначив історик Микола Ковальський, заслугою Д. Яворницького була реалізація нових підходів до вивчення історії запорізького козацтва – прагнення її реконструкції шляхом звернення до середовища козаків, майже в тотальному ареалі їхнього проживання, з урахуванням автентичних природних, кліматичних умов та топонімів поселень запорожців¹.

Творча спадщина Д. Яворницького велика – понад 200 опублікованих праць з історії, археології, етнографії, фольклористики, лексикографії, археографії, архівознавства, музейної справи, спеціальних історичних дисциплін, мистецтвознавства, пам'яткознавства, краєзнавства, а також художні твори – прозові й поетичні². Окреме місце у творчій спадщині видатного дослідника історії козацтва посідають розвідки про персоналії доби козащини,

¹ Абросимова С. В. Д. І. Яворницький: творча спадщина вченого в культурно-громадському контексті кінця XIX – початку XX століття // Наддніпрянська Україна: Історичні процеси. – Дніпропетровськ, 2003. – Вип. № 2. – С. 106–122.

² Її ж. Дмитро Іванович Яворницький – енциклопедист козащини // Український історичний журнал (далі – УІЖ), 2005. – № 4. – С. 4–46.

матеріал яких склав свого роду протограф для певних розділів пізніших його фундаментальних праць. Серед розмаїття представлених там постатей козацьких ватажків протягом усього творчого шляху дослідник особливу увагу приділяв гетьманам Богдану Хмельницькому та Іванові Мазепі, кошовим отаманам Іванові Сірку й Петру Калнишевському¹. У контексті такого загального, дещо популярного уявлення він намагався визначити місце і роль гетьмана Івана Мазепи в історії України, дати оцінку його діяльності².

Доба Івана Мазепи — це час відродження України — політичного, економічного, культурного розвитку після Руїни, що знищила великі плани Хмельницького, обмежила Українську державу тереном Лівобережжя, поставила гетьманську владу віч-на-віч зі зростаючою силою старшинської аристократії.

Постать гетьмана Івана Мазепи протягом двохсот років привертала та привертає до себе увагу вітчизняних історіографів, адже його особа на небосхилі української історії чи не найвидатніша, а водночас і найсуперечливіша. Історичні дослідження про гетьмана Івана Мазепу численні. Про нього, найбільше від інших українських історичних персонажів, знає світова література.

¹ Верменич Я. В. «Запорозькі вольності» під пером Д. Яворницького: до оцінок історіографічної спадщини // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. Мат-ли міжн. наук. конф. — К., 1997. — С. 376.

² Жуковський А. Гетьман Іван Мазепа в оцінці Грушевського // УІЖ, 1998. — № 6. — С. 134–144.

Історики ХХ століття, передусім загальна українська політична думка, оцінюють гетьмана Івана Мазепу та його значення для визвольної боротьби через участь у антимосковській коаліції та царя Петра I. Думка сучасників гетьмана представляла його далеко не в такому світлі, в якому він постає сьогодні перед українською нацією та перед судом історії. Тож аналіз постаті гетьмана Івана Мазепи на тлі його доби, оцінку ролі його в історії України знаходимо в працях відомих українських істориків Д. І. Яворницького, М. С. Грушевського, М. І. Костомарова, Д. І. Дорошенка, В. М. Липинського¹.

Значне місце серед широкого загалу праць Д. І. Яворницького посідає образ гетьмана України Івана Мазепи. Особливо важливим для вченого є об'єктивна оцінка постаті гетьмана, що царськими монархічними ідеологами всіляко перекручувалася, фальсифікувалася — на догоду пануючій системі². Оцінку постаті Івана Мазепи знаходимо у таких працях Д. Яворницького: «Історія запорізьких козаків», «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків», «Запорожжя в залишках старовини і переказах народу», «Сборник материалов по истории запорожских козаков», «Вольности запорожских козаков», «По следам запорожцев», «Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний». Поодинокі згадки

¹ Костишева Н. Гетьман Іван Мазепа та його доба в працях Теодора Мацьківа // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — К., 2001. — Т. 6. — С. 136–140.

² Федак С. Великий син козацької України (До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького) // Рідна Україна, 2005. — 25 листопада.

про Івана Мазепу є і в численних листах та спогадах, адресованих Д. І. Яворницькому¹.

Коротко в хронологічному порядку переглянемо найважливіші праці Д. Яворницького, в яких він аналізує віхи життя і діяльність гетьмана Івана Мазепи.

Провідне місце у творчій спадщині вченого посідає тритомна «Історія запорізьких козаків», що по праву вважається енциклопедією запорозького козацтва. В ній Д. Яворницький в повній мірі розкриває портрет гетьмана України Івана Мазепи на тлі його доби². Аналізуючи громадську і політичну діяльність гетьмана, вчений частково засуджує, а в деяких випадках і виправдовує вчинки Івана Мазепи, шукаючи відповіді на запитання, поставлені історією. Саме в третьому томі праці Д. Яворницький критично розглядає різні періоди діяльності Івана Мазепи.

Неоднозначно оцінює у своїй монографії Д. Яворницький гетьмана Івана Мазепу – «натура досить складна й тому труднодоступна для розуміння». В його характері, відзначив Д. Яворницький, поєднувалися риси приватної людини й українського суспільно-громадського діяча, який хотів бачити свою батьківщину політично незалежною³.

¹ Абросимова С. В. Дмитро Іванович Яворницький – енциклопедист козащини. – С. 4–46.

² Ї ж. Нестор Запорізької Січі (До 150-річчя від дня народження Д. І. Яворницького) // Вісник.

³ Ї ж. Дмитро Яворницький (До 150-річчя від дня народження) // Історія України. – 2006. – № 2. – С. 12–15; Коляда І., Куриленко О., Мельничук І. Дмитро Іванович Яворницький про гетьманів та козацьких ватажків України // Історія в школі, 2005. – № 10. – С. 20–25.

Критично оцінюючи обрання гетьманом України Івана Мазепу, Д. Яворницький зауважує: «...марні були старання запорожців: Мазепа не міг бути справді національним діячем. Не міг бути тому, що за вихованням і за поглядами він був більше поляком, ніж українцем і його натурі відразливі були всі протонародні прагнення і традиції українців. Але приховуючи до часу свої справжні інстинкти, Мазепа, будучи спритною, вихованою і високоосвіченою людиною, чудово підлаштовувався під тон Москви й прагнув видавати себе за поборника великоросійських інтересів і монархістських основ на Україні... Тому він не знав справжнього духу українців, і в цьому його найголовніша помилка: звернути масу з уторованого нею історичного шляху не можуть навіть геніальні люди, не кажучи вже про людей посереднього розуму й здібностей... Російські царі безумовно вірили у щирість Мазепи і подавали в його руки усі засоби (російські війська і наймані компанійські полки) для захисту від його злозичливців і уявних ворогів Великої Росії. Отже, Мазепа, прикриваючись силою і правом, наданим йому Москвою, виступив проти прагнення нижчого класу людей України і водночас проти маси Запорізького Війська. Але українська маса й маса Запорізького Війська, розуміючи справжні прагнення Мазепи, усіма засобами опиралися йому, і ця боротьба, то посилюючись, то слабшаючи, залежно від часу й обставин, тривала протягом двадцяти років (1687–1708) і становила суть стосунків між Мазепою і Запорізьким Кошем»¹.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3-х томах. – Львів, 1992. – Т. 2. – С. 144.

Д. Яворницький не виправдовує довгу співпрацю Івана Мазепи з московським царем, його антисоціалну політику, і віддає належне гетьманові тільки у меценатстві, культурі і церкві. Він вважає, що Іван Мазепа не був ініціатором зміни політики щодо Москви, а його до цього примусила козацька старшина. Тому Іван Мазепа не був улюбленцем народу і мусив себе охороняти найманим військом з чужинців, сердюками.

Гетьманування Івана Мазепи припадало на дуже складні часи, коли Україна стала тереном військових дій, а козацька армія — авангардом у походах проти Туреччини. Москва і Польща, ще раз підтвердивши Андрусівський договір про поділ України між собою, у так званому Вічному мирі (1686), намагалися використати козаків — кожна для своїх цілей: Москва, прагнучи домогтися виходу до Чорного моря, мусіла знищити кримських татар, а Польща, втративши частину Побережжя й Поділля за Бучацьким договором (1672), намагалася повернути втрачені землі. Війна Росії з Туреччиною шкодила торговельним зв'язкам з Кримом і Чорноморськими країнами, що позначилося на господарстві України. При таких умовах Іван Мазепа став перед вибором, або залишитися вічною «колонією» Росії, або за допомогою сильного союзника почати нову сторінку розбудови української державності¹.

Характеризуючи перехід гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля, Д. Яворницький, з одного боку виражає негативне ставлення до його вчинку, а з іншого, частково виправдовує цей важливий

¹ Костилюєва Н. Назв. праця. — С. 136–140.

крок, наводячи переконливі аргументи. Поразка російських військ у боротьбі зі шведським королем наштовхнула гетьмана на такий важливий крок як перехід на бік Швеції. Переорієнтацію політичних інтересів гетьмана вчений констатує в праці так: «Бачив Мазепа й те, якими сумними були успіхи російського царя при першому зіткненні його під Нарвою з шведським королем. Він, врешті, добре знав і те, яким був шведський король і якою була його слава полководця. І старий гетьман поринув у роздуми з приводу майбутнього України: як зберегти йому Україну на випадок поразки російського царя від шведського короля? А така поразка була неминучою. Для цього потрібно наперед зайти в таємні стосунки з шведським королем. Тоді тільки й саме через шведського короля можна домогтися для України незалежних прав. І Мазепа зважився на такий страшний крок... Тому немає підстав погоджуватися з думкою тих істориків, котрі характеризують Мазепу тільки як страхітливого егоїста й ненаситного честолюбця, який задля особистої користі й інтересів цілковито забував про становище керованого ним народу й майбутнє батьківщини»¹.

Більшість українських істориків, а за ними й українська свідомо громадськість, оцінювала лише останній політичний акт Івана Мазепи – розірвання стосунків з Москвою і союз зі Швецією. Натомість Д. Яворницький оцінював увесь період гетьманування Івана Мазепи, вважаючи, що його дії до 1708 р. перекреслили успіх нової орієнтації.

¹ Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. – Т. 2. – Т. 2. – С. 249.

Народ і навіть більша частина провідної верстви не були підготовлені до радикальної зміни української політики, а страх перед російськими репресіями позбавив гетьмана народної підтримки, що й довело до катастрофи під Полтавою: «В Україну увійшов з полками шведський король Карл XII. На бік шведського короля відкрито перейшов гетьман Мазепа. І тут для запорожців настав щасливий час, коли вони могли відкрито висловити всю свою ненависть до Москви. І що ж? Запорожці зовсім не відразу й зовсім не всі пішли на заклик гетьмана й короля... І якби не щедрі обіцянки Карла XII, не подарунки з боку Мазепи, не наполегливість Гордієнка, то навряд чи запорізьке товариство в загальній масі зважилось би на війну з російським царем»¹.

В історичній монографії «Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозького низових козаків» Д. Яворницький звертає увагу на стосунки кошового отаман Івана Сірка з гетьманом Іваном Мазепою. Він зазначає, що: «Дізнавшись з листів та розповідей невірників, куди й навіщо їхав Мазепа, запорожці до того були обурені, що вирішили тут же його порішити. Але за Мазепу заступився Сірко і старі козацькі отамани: „Панове браття, просимо вас, не убивайте цього чоловіка, може, він нам і вітчизні нашій колись знадобиться“. Запорожці послухались, і Мазепа був порятований»².

Епізодично згадується Іван Мазепа Д. Яворницьким

¹ Там само.

² Яворницький Д. І. Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. — Дніпропетровськ, 1990. — С. 74.

в історичній монографії «Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний», «Сборнику материалов по истории запорожских козаков» та в працях «Вольности запорожских козаков» і «По следам запорожцев».

Творча спадщина Д. Яворницького, особливо епістолярна, свідчить про те, якого значення надавали прогресивні українські історики, письменники, лідери національно-визвольного руху історії запорізького козацтва і окремим козацьким ватажкам як каталізуючому фактору у формуванні історичних уявлень народу, у побудженні його історичної пам'яті, формуванні самосвідомості.

О. Бородай, Б. Грінченко, Є. Чикаленко та ін. у листах до Д. Яворницького неодноразово наголошували на актуальності створення ним белетристичних книг з історії запорізького козацтва, «які захоплять читача і вернуть його до бажання ґрунтовніше познайомитись з минулим України, її історією».

«Наша українська історія, — зазначав Г. Доброскок, — від Богдана до Мазепи, має великий інтерес задля сучасного стану, і всяка белетристична детально намальована річ має в наші часи велику вартість...». Саме вислів «Українська історія — від Богдана до Мазепи...» частенько полюбляв повторювати Д. Яворницький, який уважав, що запорізьке козацтво в своїй історії мало першого гетьмана Богдана Хмельницького, а останнім козацьким ватажком в українській історії був гетьман Іван Мазепа¹.

¹ Абросимова С. В. Запорозьке козацтво в культурно-історичній традиції українського народу (За матеріалами епістолярної спадщини Д. Яворницького) / Історія: Збірник тез та повідомлень. — Ч. 2. — С. 101–107.

У книзі спогадів «Таромські зошити» Михайла Лояна — українського письменника, громадського діяча, краєзнавця і вчителя з Дніпропетровщини, а також близького знайомого Д. Яворницького згадується історія про особисте життя гетьмана Івана Мазепи: «Одного разу при зустрічі я обмовився, що вчився в другокласній школі в с. Романково-му. Яворницький зацікавився й переповів мені таку сумну історію. Гетьман Мазепа мріяв одружитися з Мотрею Кочубей, але то був би великий гріх, бо дівчина — його хрещена донька та ще й молодша від нього на 50 років. Після того як Кочубей, її батько, був страчений, дівчина збожеволіла й жила у монастирі. Іноді, як приходила до пам'яті, то начебто приїздила до своєї тітки в Романкове. Під час одних відвідин Мотря вмерла, й її поховали в Романковому, на горі, недалеко від старовинного цвинтаря. Могила була добре помітна в часи існування другокласної церковнопарафіяльної школи (1903—1905 рр.), бо знаходилася недалеко від шкільної садиби (тепер на цьому місці Дніпродзержинське море, яке поховало під своїми водами багато безцінного). Дмитро Іванович планував розшуки для перевірки цих даних, бо вважалося, що Мотря Кочубей похована в Полтаві, але цьому перешкодили якісь обставини»¹.

Отже, Дмитро Яворницький є яскравим прикладом самовідданого служіння історичній науці, беззастережної відданості рідній минувшині. Це був діяльний історик: патріот, який не на словах, а на ділі зробив усе від нього залежне для відродження

¹ Шевцова З. Життя для людей // Берегиня. — 2007. — № 3. — С. 83—91.

історичної пам'яті про запорізьке козацтво, науковець, який проявив себе практично в усіх напрямках козакознавства. Він залишив величезну наукову спадщину, яка й по сьогодні не є належним чином введена до сучасного наукового обігу. Саме українська історіографія в особі Д. Яворницького представляє гетьмана Івана Мазепу визначною постаттю козацької доби, яка після «руїни» започаткувала новий період, коли Україна виступила з новими, своєрідними вартостями в культурному, церковному, економічному і політичному житті. В працях Д. Яворницького Іван Мазепа і його однодумці висунули яскравий ідеал незалежної України. Для майбутніх поколінь цього вистачало, щоб витворити культ Мазепи, навіть коли це сталося наприкінці життя гетьмана, всупереч його попередній діяльності і навіть коли велика спроба не завершилася успіхом.

Державотворча діяльність гетьмана Мазепи в умовах Північної війни (1700–1708 рр.)

Для українського народу Північна війна була важким тягарем, що ліг на його плечі. Петро I змушував козацьке військо воювати за чужі йому інтереси. Гетьман Іван Мазепа завжди відгукувався на накази московського царя, інколи навіть не враховуючи можливості казни та наявності резервів. Відтак постачання війська постійно переживало скруту, а командування, що складалося з великоросів, тримало себе щодо козаків брутально, зневажало їхню честь і гідність. Український тил також натерпівся злигоднів, оскільки Петро I вимагав будівництва Києво-Печерської фортеці, нової російської столиці Санкт-Петербурга, що потребувало робочих рук, транспорту, матеріалів. Про долю будівничих П. Орлик писав: «Зачалася та робота, коло фортифікації печерської, наступили переходи через українські міста до головної армії — то рекрутів, то всяких начальників. І полковники з старшиною, часто приходячи до гетьмана, з жалями оповідали, що пристави коло той фортифікаційної роботи козаків палицями по голові б'ють, уха шпагами обтинають і всяку наругу чинять. Козаки, покинувши дома свої, косовицю і жнива, зносять тяготу і спеку на службі

царського величиства, а там великоруські люди доми їх грабують, розбирають, палять, а жінкам і донькам їх чинять насильство, коней, худобу і всяке майно забирають, старшину б'ють смертним боєм»¹.

Усе це підривало економічний потенціал України. Одночасно зростали натуральні і грошові побори. Листування Івана Мазепи з можновладцями рясніли скаргами на дії присутніх в Гетьманщині російських військ. Однак Петро I не реагував, більше того, продовжував обтяжувати козаків. Так, довірений посланець німець Паткуль, якого цар призначив інспектором козацького війська в Познані, наказав загін козаків оточити, старшину арештувати, коней вилучити. Козаки змушені були пішки йти до Кракова, де їх побили шведи й поляки, що були на боці короля С. Лещинського. В результаті до України повернулося із 1700 тільки 80 чол. Іншого разу той же Паткуль силою захопив коней, які були реквізовані в миргородському полку для перевезення козацької військової арматі, табірної оснащення, а також хворих, і продав їх у Франкфурті².

Саме тоді, в розпалі Північної війни, у Петра I та його чиновників з'явилися наміри звести нанівець самостійність української держави, скасувати її державний устрій. У лютому 1707 Петро I передав Київ та інші «черкаські городи» у відання Білгородського розряду, а з 1708 р. в Україні запровадив губернське правління.

¹ Грушевський М. Ілюстрована історія України. — К., 1992. — С. 348.

² Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. — К., 1993. — С. 75.

Перед Гетьманом постала політична дилема: який шлях обрати — бути під Москвою чи Польщею? А тим часом виникло дві коаліції з-поміж старшини — одна за створення Великого Князівства Руського у федерації з Річчю Посполитою; друга — союз з Кримом і Туреччиною для боротьби за самостійність Української держави. Перша відповідала Гадяцькій угоді часів Виговського (1658), прихильниками якої виступила старшина північної та центральної України, серед неї були генеральний обозний І. Ломиковський, полковники: миргородський Д. Апостол, прилуцький — Д. Горленко, лубенський — Д. Зеленський, стародубський — М. Миклашевський та ін. Ця концепція схоже була в інтересах України, зокрема, забезпечувала об'єднання Лівобережжя і Правобережжя України та прагнення старшини. До неї тяглися деякі політичні діячі Речі Посполитої, прихильники Августа II. У 1703 р. М. Миклошевський розпочав переговори з литовсько-польськими магнатами. Оглоблин цю версію називає політичною грою Мазепи¹.

Друга концепція, на думку її прихильників: генерального судді В. Кочубея, полтавського полковника І. Іскри, кошового Запорозької Січі К. Гордієнка мала сприяти незалежності України від Польщі і Москви, її витоки сягали часів Б. Хмельницького, П. Дорошенка. У самого І. Мазепи плани були ширші, він хотів створити незалежне «особое княжение». Саме так відгукувалися про гетьмана П. Орлик, полковник Г. Галяган, про це ж були записи в «Дневнике» бойових

¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. — Нью-Йорк—Київ—Львів—Париж—Торонто. — 2001. — С. 264.

дій за 1708–1709 рр., так само згадував і Петро I перед Полтавською битвою. Тому Мазепа пішов на переговори з С. Лещинським, а йому допомагала княгиня Дольська, що доводилася королю Карлу XII рідною тіткою. На початку 1708 р. була укладена угода з Лещинським, за якою Україна як Земля Князівства, входила до складу Речі Посполитої, а гарантом мав виступити король шведський Карл XII.

Була ще одна концепція, дуже засекречена, в особі московської опозиції до Петра I, в її складі були так звані «старовіри», цебто противники царських реформ, з деякими її представниками Мазепа був у тісних стосунках, зокрема з фельдмаршалом Б. Шереметєвим, канцлером Г. Головкіним та ін. Вони високо цінували І. Мазепу як політика і прихильно ставилися до його ідеї самостійності України. На цю опозицію зробив ставку і Карл XII, намагаючись детронізувати Петра I, як зробив це з Августом II у Польщі.

Отже, старшина була розколота: Мазепа губився, на кого зробити ставку. Прихильники В. Кочубея поступово набирали політичної ваги. У той же час у суспільстві зростало незадоволення політикою гетьмана, яка нібито вела до зміцнення зв'язків з Москвою. Серед селянства і козацтва зростав дух протесту, який вилився у відкриті виступи проти здириства і насильства з боку московських воєвод. Тож не випадково М. Грушевський звинувачував І. Мазепу, який не скористався спротивом населення України і не підняв його на повстання проти Московії. Врахувавши розкол серед старшини, гетьман робив ставку на міжнародно-політичний чинник. Так виникли передумови для українсько-шведського союзу.

Названі концепції для І. Мазепи не були чужими.

За своїм походженням і політичними планами гетьман був зв'язаний з Правобережжям, а крім того, він, імовірно, поділяв погляди П. Дорошенка і його орієнтацію на Туреччину. Як зазначав О. Оглоблин, «є підстави думати, що Мазепа вважав союз з Кримом корисним для державницьких інтересів України, що він був ідейним натхненником українсько-кримської угоди Петрика 1692 р.»¹.

Однак на початку XVIII ст. у І. Мазепи змінилися державотворчі погляди. Доля України відтепер залежала від великих міжнародних подій, які відбувалися не на Півдні, а на Півночі, де тривала війна між Швецією і Росією. Крім того, «кримська» концепція була для Мазепи неприйнятною через соціальні мотиви Запорожжя, яке порозумілось з політичними прагненнями старшинської опозиції з полтавського полку.

Але ж цікаво, чи «гадяцька» (польська) концепція відповідала державно-політичним прагненням І. Мазепи? Він добре знав, що «Велике князівство Руське» не більше ніж принада для української старшинської аристократії і що в разі перемоги Польщі, вона ніколи не погодиться навіть на фікцію «Великого князівства Руського». Тому гетьман писав у липні 1708 р.: «Радше на землі зорі будуть, а небо сохою зоране, перш ніж Україна зможе коли-небудь повернутися до Корони Польської, і народ козацький, що з віків мав ненависть до польського і до поки світ світом, не буде козак полякові братом, бо обпікся на воді побратимства лядського»².

¹ Там само. — С. 249

² Там само.

Мазепа був патріотом, а тому глибоко розумів державні інтереси України, добре знав її історичне минуле, вагу його традицій, чудово орієнтувався в тогочасній міжнародно-політичній обстановці, тому не міг стати на примарний проект Гадацької угоди. Як свідчать листи І. Мазепи до Карла XII, які потрапили як трофей до рук москалів після розгрому шведів під Полтавою, гетьман прагнув, щоб малоросійські козацькі народи мали особливе княжіння, а не були під Російською державою.

У присязі І. Мазепи перед вищою українською старшиною у 1708 р., яка була згодом офіційно оголошена в Бендерах після смерті гетьмана, сказано: «Мав за свій обов'язок, із своєї синівської любові до отчизни, матки нашої, і з повинності свого гетьманського уряду, проти ворогів москалів, за добро отчизни, в обороні законів і свобод, повстати усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними збройними силами св. королівського маєстату Швеції й Війська Запорозького, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крові, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська отчизна й Войсько Запорозьке від диспотичного московського ярма, й наші Закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану»¹.

Ця концепція спиралася на стару українську політичну традицію, освячену ім'ям Б. Хмельницького, який виступав союзником шведського короля Карла X Густава. Не випадково в Бендерській

¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — К., 2007. — С. 534.

конституції Пилипа Орлика підкреслювалося, що Мазепа «віддав себе під непереможну опіку» Карла XII «йдучи слідами свого попередника, славної пам'яті найхоробрішого гетьмана Богдана Хмельницького, який з найяснішим королем Швеції... Карлом X уклав односторонній військовий договір...»¹.

З перших кроків гетьманування І. Мазепи турбувало питання соборності України. Однак воно могло бути вирішене тільки з благословення Москви. Весною 1700 р. до Батурина з Москви прибув дядько державної Посольської канцелярії Борис Михайлов, який зустрівся з гетьманом і вів переговори на предмет уступок української території для Польщі, щоб схилити її до участі у війні проти шведів. Польська корона бажала отримати Трахтемирів, Стайки, Трипілля і низку сіл Стародубського полку, а також дозвіл на заселення земель навколо Чигирини. Мазепа повідомив посланця, що названі містечка можна віддати полякам без особливих збитків для України, окрім Чигирини, Канева та Черкас.

Улітку 1702 р. Правобережжя охопило селянське повстання, причиною якого були соціальне і національне гноблення польською шляхтою. Прилучилось і козацтво, яке було не задоволене рішенням польського сейму про ліквідацію козацтва (1699 р.). З Гетьманщини на допомогу повстанцям прибуло 20 тис. козаків. Вони поповнили полки Самуся та Іскри. Восени того ж року територія Львівщини була повністю звільнена від поляків. Антипольський рух на Правобережжі очолив фахівський полковник Семен Палій.

¹ Оглоблин О. Назв. праця. – С. 251.

Повстанці зуміли оволодіти майже всією Київщиною, і рух перекинувся вже на Волинь і Галичину. Мазепа отримав наказ Петра I (1704 р.) виступити на Правобережжя, допомогти полякам у війні зі шведами, а повстанцям на чолі з С. Палієм підкоритися польській владі. Звичайно, Мазепа діяв не тільки з волі Петра I, але й власної. Як політик, він давно мріяв об'єднати під своєю зверхністю обидві частини України. Мазепа знав, що в Польщі є патріотичні сили, які бажаючи врятувати вітчизну, пішли на союз зі шведами, щоб скинути Августа II й обрати королем Станіслава Лещинського.

У складному переплетінні військово-політичних сил гетьман Мазепа, як йому здавалося, знайшов єдино правильний орієнтир — підтримати з-поміж польської шляхти шведську партію на чолі з Лещинським. Семена Палія, який тягнувся до Московії, за його наказом було арештовано та вислано до Сибіру.

Прибувши на Правобережжя, Мазепа став вирішувати низку політичних та соціально-економічних проблем. У серпні 1704 р. він підписав універсал звернення до жителів Фастова, у якому намагався переконати їх в необхідності відсторонення від полковницького уряду Семена Палія. Петро I в таємних інструкціях до Мазепи схвалив його дії, що були спрямовані на підкорення Правобережжя. Для зміцнення своєї адміністрації гетьман не тільки зберіг, але й розширив полкову організацію. У 1708 році вже діяли сім полків: Білоцерківський, Богуславський, Корсунський, Чигиринський, Уманський, Брацлавський і Могилівський. Очолювали їх старі полковники, ті, хто визнав Мазепу і перейшов під його владу, зокрема Самусь у Богуславі, але здебільшого гетьман

призначив нових — М. Омельченка у Білій Церкві, Г. Іваненка у Брацлаві, С. Волошина у Могилеві. Згодом сюди перевів лівобережну старшину — А. Гамалію (до Білої Церкви), А. Кандибу (до Корсуня й Умані), К. Мокієвського (до Чигирина). Головним військово-адміністративним центром зробив Білу Церкву, ввівши туди сердюцький полк К. Бурлая. Як припускає О. Оглоблін, І. Мазепа хотів зробити Білу Церкву постійною резиденцією українського уряду об'єднаної козацької держави. Подбав гетьман і про людинність краю, як писав київський губернатор князь Д. Голіцин до московського уряду: «На цій стороні поселено 50 тис. жителів». Навіть посадив своїх економів у вище названих полках, які збирали щорічний дохід з оренди й мита, що йшли до Військового скарбу, а певна частина — до приватного скарбу гетьмана. Було доведено до відома місцевих органів про суму оренди: по 2 тис. золотих з полків і Фастова, а з Чигиринщини, Корсунщини і Канівщини — по 15 тис. золотих¹.

На Правобережжі гетьман Іван Мазепа запровадив ті ж соціально-економічні відносини, що існували в Гетьманщині. Так, у січні 1706 року він підписав універсал полковнику брацлавському Г. Іваненку про надання йому містечка Бірки в Чигиринському повіті. У грудні 1706 року гетьманський універсал надав компанійському полковнику А. Танському села Яхни й Микитинці в Корсунському повіті з підлеглими посполитими. У 1707 році гетьман надав М. Булавці ґрунти в Каневі та ін. Тут розвивалися, такі ж, як і на Лівобережжі, промисли, осаджувалися

¹ Там само. — С. 214–215.

хутори і цілі містечка. Скажімо, за дорученням Івана Мазепи Василь Лукомський був осадником цілого Уманського повіту, в т. ч. знищених за Рутни Умані, Ладижина, Монастирища, Маньківки та ін., за що був призначений уманським отаманом і наказним сотником¹.

Важлива політична та соціально-економічна діяльність гетьмана І. Мазепи на Правобережжі була підпорядкована великій меті відродження соборної України. На жаль, її обірвали події 1708–1709 рр. Гетьман ні на хвилину не полишав поза увагою головний аспект державотворчої проблеми.

Він встановив контакти з польським королем С. Лещинським, аби з його допомогою вийти на політичні зв'язки з Карлом XII. Перша зустріч посланців І. Мазепи зі шведським королем відбулася на початку листопада 1708 р., коли його війська вже знаходились на Сіверщині. Згодом була укладена перша угода між Карлом XII і Мазепою. Наступна угода з'явилася на початку квітня 1709 р. у Великих Будищах, коли на бік шведів перейшла частина козаків Запорозької Січі на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком. Автентичні тексти обох угод до нас не дійшли, тому історики реконструюють їх за іншими наявними джерелами.

Згадані угоди не були відомі всій козацькій старшині, не кажучи про широкі верстви населення України. Чому ж гетьман тримав свої високі патріотичні помисли у глибокій таємниці? Це пов'язано з тим, що старшина була поділена на два табори, один з яких був прихильником московського уряду.

¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 230–231.

Саме ця старшина складала на гетьмана доноси і направляла до Москви. Цар їм не довіряв, звинувачення відмітав, а донощиків передавав на розправу самому гетьманові. Ці явища були не новими, згадаймо ставлення окремої старшини до гетьманів Б. Хмельницького, І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича. Була й інша причина – це ідея династичної влади гетьмана, яку започаткував Б. Хмельницький. Вона стала одним з головних чинників постійної опозиції старшини, що намагалася зберегти власне вагоме становище, вплив на різні сторони політичного життя. Схиляння до династичних аспірацій виявив також І. Мазепа, який хотів передати булаву своїм близьким родичам (позаяк не мав власних синів) – небожам І. Обидовському та А. Войнаровському.

Виступ проти І. Мазепи генерального судді В. Кочубея став кульмінацією взаємовідносин між гетьманом та старшиною. До вищеназваних причин щодо вчинку В. Кочубея додалися спільні таємниці, а також ображена батьківська гідність Кочубея, з дочкою якого, Мотроною, старий гетьман мав інтимні стосунки. Генеральний суддя та його спільник – полтавський полковник І. Іскра – за наказом царя були страчені. Хоч окремі дослідники вказують, що гетьман Мазепа давав їм можливість утекти до Криму, аби врятувати своє життя. О. Оглоблин пояснює причину відмови Кочубея та Іскри від втечі: вони мали намір довести провину І. Мазепи, але в умовах жорстоких тортур, зреклися своїх обвинувачень проти гетьмана¹.

¹ Оглоблин О. Назв. праця. – С. 274.

Виступ В. Кочубея заставив гетьмана відкрити свою таємницю вищій старшині — генеральному обозному І. Ломиковському, миргородському полковнику Д. Апостолу, лубенському полковнику Д. Зеленському. Генеральний писар Пилип Орлик довідався раніше. Були втаємничені й представники вищого духовенства — київський митрополит Й. Кроковський, архімандрит Батуринського монастиря, колишній ректор Київської академії Г. Одарський. Але вони нічого не зробили, щоб допомогти І. Мазепі в реалізації державницької ідеї. Це можна пояснити, по-перше, тим, що пізно довідалися про плани гетьмана. По-друге, на той час в Україні було неспокійно: в другій половині 1708 р. почалися масові виступи населення, що охопили практично всю Гетьманщину. Про це доповідав гетьман у листі на ім'я канцлера Г. Головкина¹.

Наступ шведів на Україну, як доводять історики, для гетьмана був несподіванкою. Він навіть висловлював незадоволення Пилипу Орлику та іншій старшині, оскільки це тягнуло за собою появу великої маси російського війська і, звичайно, неминучу руйну. Розкол старшини поглибила справа Кочубея та Іскри. Широкі верстви населення знаходилися в непевності та остраху у зв'язку з наступом шведів. Відносини між Гетьманщиною та Запорожжям залишалися напруженими. Все це не могло сприяти війні проти Московії.

Разом з тим військове становище в Україні було вкрай несприятливим для реалізації планів гетьмана. З 10-ти лівобережних полків, лише три знаходилися

¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. — С. 286.

при Мазепі (Лубенський, Миргородський і Придубський). Де ж були інші? Полтавський – на Дону, де за наказом царя вів боротьбу проти повстанців К. Булавіна. Київський і Гадяцький – направлені на Правобережжя, на допомогу польським союзникам Московії. Стародубський, Чернігівський, Ніжинський та Переяславський за наказом царя послані до Білорусії і знаходилися у розпорядженні московського військового командування. Цар Петро I вимагав, щоб на Правобережжя йшов і Мазепа з рештками своїх полків, але йому через хворобу вдалося цього уникнути.

Отож слід було поспішати щодо злуки з Карлом XII. 23 жовтня гетьман відвідав Батурин і зробив останні розпорядження. Вранці 25 жовтня переправився через Десну поблизу с. Оболоння, а 28 жовтня 1708 р. у супроводі всіх членів уряду, тобто генеральної старшини, службовців Генеральної Військової канцелярії з невеликим військом (близько 3-х тис. чол.) прибув до шведської штаб-квартири в селі Горки (Новгородська сотня) і вперше, віч-на-віч зустрівся з Карлом XII.

Князь О. Меншиков першим повідомив Петра I про перехід І. Мазепи на бік шведів. Царя охопив шал люті і ненависті до гетьмана, а коли оговтався, вдався до демагогії і брехні. Одним маніфестом, що був адресований українцям, оголосив І. Мазепу зрадником, який нібито хотів силоміць їх обернути в католицьку віру, знищити православну церкву та монастирі. Другим маніфестом давав обіцянки скасувати податки, які без його, мовляв, згоди запровадив Мазепа. Однак такі дії царя не могли затьмарити славу українського гетьмана, який у складних умовах зробив спробу звільнитися від «царської ласки».

Іван Мазепа та його образ у баченні автора «Історії Русів»

Список історичної «Мазепіани» за три століття нараховує тисячі назв й інтенсивно поповнюється¹. Не міг пройти повз цю постать й автор «вічної книги українського народу» — «Історії Русів». Саме на її сторінках бачимо одну з перших комплексних оцінок постаті І. Мазепи та його неоднозначної ролі в історії України. Знаний дослідник «Історії Русів» В. Шевчук висловлює думку, що автор загалом дивився на І. Мазепу очима освіченої людини кінця XVIII століття². Дещо іншої точки зору щодо оцінки постаті І. Мазепи в «Історії Русів» дотримувався О. Оглоблин: «Автор явно недолюблює Мазепу (можливо, тут відбилися якісь фамільні порахунки й традиції), зазначає негативні риси його як людини й володаря, вживаючи трафаретної російської оцінки його дій, продиктованих нібито „власною його злобою і помстою“, а ніяк

¹ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. — К., 2004. — С. 458–549.

² Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. — К., 1991. — С. 20.

не „національними інтересами“, і в той же час підкреслює його „хоробрість, заповзятливість і військову вмлість“, його „глибоку мудрість“, „великодушність“, набожність тощо, й наводить цілості „промову Мазепа“, цей блискучий твір українського автономізму кінця XVIII століття»¹.

Незважаючи на певну дискусійність точок зору В. Шевчука та О. Оглоблина, можна знайти спільне в їхніх оцінках позицій автора «Історії Русів» стосовно І. Мазепа — поміркованість та об'єктивність, додамо — об'єктивність критично-наукову.

Навіть побіжний погляд на позицію автора «Історії Русів» щодо І. Мазепа, одного з двох трьох цілісно зображених ключових образів у цьому не надто об'ємному творі, приводить до розуміння складності втиснення оцінок автора в «прокрустове ложе» просвітницької ідеології². В принципі це логічніше, ніж зведення його поглядів до позиції виразника вузько-станових інтересів старшинської верхівки, проти чого почасти виступав ще О. Грушевський³. Не дивно, що В. Кравченко змушено виділяє дві найхарактерніші, але взаємно протилежні на його думку, особливості твору. З одного боку традиційно архаїчна концепція українського

¹ О. Оглоблин. «Історія Русів»: вічна книга України // Український історик. — 2000, № 1–3. — С. 74.

² Міщук О. «Історія Русів» у контексті доби — перша половина XIX століття. — К., 1997. — С. 92–94.

³ Грушевський А. К характеристике взглядов «Истории Русов» // Известия отд. Русского языка и словесности императорской Академии наук. — СПб., 1908. — Кн. 4. — С. 394–427.

етногенезу, перекручення фактів, тенденційність автора, з іншого — історіософська зрілість твору¹. Можливо ця дилема була розв'язана більш успішно, коли б і сама «Історія Русів» і погляди її автора не включались так жорстко в схему української історіографії, запропоновану В. Кравченком².

Виключення «Історії Русів» з цієї схеми саме як історіософського твору, що почасти і зроблено В. Кравченком, і сприйняття його як праці перехідного етапу або твору, котрий уперше (з часів Нестора Літописця) на високому рівні спробував знайти відповідь на «вічне питання» — «звідки пішла земля Руська...», здається цілком логічним. Такий шлях і погляд на твір з позицій, характерних для романтизму, призводить до досить несподіваного результату. Образ І. Мазепи цілком вписується в характеристики ранньої романтичної історіографії, як її оцінює, дещо нижче, сам В. Кравченко. Себто виходячи з вищого рівня опрацювання фактичного матеріалу (автор «Історії Русів» більш точно визначає основні щаблі кар'єри Мазепи, ніж його сучасники, наприклад, В. Рубан³), при визначенні категорій краси, естетизму, моральності та добра, через призму яких з залученням фольклорного та етнографічного матеріалу і мали трактуватись історичні події та особи⁴.

¹ Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження. (Др. пол. XVIII — середини XIX ст.). — Харків, 1996. — С. 147–172.

² Там само. — С. 34–101.

³ Рубан В. Краткая летопись Малые России с 1506 по 1776 годы... — СПб., 1771. — 248 с.

⁴ Кравченко В. В. Назв. праця. — С. 252–256.

Саме застосування такого категоріального підходу дозволяє більш повно зрозуміти бачення автором «Історії Русів» постаті І. Мазепи. Якщо в цей ряд ми додамо розуміння автором «Вітчизни» як Руси-України, що сформувалось у XVIII ст. на Лівобережжі, то стає зрозумілішим і ставлення до І. Мазепи як до «зайди», й вкладення в його вуста знаменитої промови в контексті «війни прокламації» 1708–1709 років¹. Важливо також враховувати, що саме з романтизмом пов'язана поява в історіографії образу колективного героя – «народу нації», «стану захисника», котрий характеризується «розмаїттям волі, дій»². Поряд з цим для романтичної оцінки особи є важливим і «герой індивідуум», котрий протистоїть безжалній долі, навіть усупереч власній волі. Аналізуючи з таких позицій схему в тексті «Історії Русів», як твору певною мірою історіософського, отримуємо високу ступінь відповідності. Це стосується й погляду на образ І. Мазепи.

Це не суперечить поглядам більшості дослідників «Історії Русів», котрі підходячи до аналізу цього твору з різних позицій, звертали увагу на ключові аспекти, спираючись на його датування кінцем 18 сторіччя³.

¹ Плохій С. В ім'я малої Вітчизни: вірність та зрада Івана Мазепи. // Соціум. Вип. 6. – К., 2006. – С. 267–281.

² Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст. // Соціум. – Вип. 4. – К., 2004. – С. 216–218.

³ Иконников В. Опыт русской историографии. – К., 1892. – С. 1230; Дорошенко Д. І. Огляд української історіографії. – К., 1996. – С. 73–77; Оглоблин О. Назв. праця. – С. 55–61; Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст., Т. 1. – Одеса, 1925. – С. 103–105.

Це хронологічно не суперечить можливості впливу ідей романтизму, поряд з традиціоналізмом та просвітництвом, оскільки автор був сином свого часу на зламі епох. Таке припущення органічно виходить з тексту та концепції «Історії Русів», котрі не зважаючи на позірну суперечливість висловлювань, думок, ідей — насправді цілісно-концептуальні, органічно пов'язані. На таку обставину почасти звернув увагу З. Когут, пов'язуючи «малоросійський світогляд» старшини з впливами ідеології Речі Посполитої¹. Розвиваючи цю думку, логічно долучити до автономістсько-просвітницького інструментарію автора «Історії Русів» ще й романтичну компоненту, оскільки саме вона поєднує протиріччя в оцінках І. Мазепи та не суперечить ідеї божого провидіння.

Варто враховувати і те, що автор «Історії Русів» залишається людиною свого часу, з особистими образами. Проте він намагається бути і є об'єктивним, виходячи з ідеалу правди. О. Оглоблин слушно підкреслив значення для історіософії «Історії Русів» саме ідеалу правди й справедливості, як вищої — Божої, так і звичайної — людської. Вся діяльність людини, громади, нації має виходити з цих принципів. В основу ж політичної ідеології висунуто кредо: «Всяке створіння має право боронити буття своє, власність і свободу, і щодо того сама природа або творець дає йому достатнє знаряддя, або спосіб»². У цьому автор «Історії Русів»

¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія: ліквідація Гетьманщини. 1700–1830. — К., 1996. — С. 236.

² Цит. за Оглоблиним О. Назв. праця. — С. 70.

залишається глибоко віруючою, релігійною людиною, котра в основному терпимо ставиться до представників інших релігій та конфесій, хоч дражлива до уніатів.

Отже, знову приходимо до певної межі та допустимого висновку — розуміння положень «Історії Русів», поглядів її автора, аналіз образів, у тому числі І. Мазепа, є неповним без визначення особи автора та обставин створення твору: твору з особливою долею, твору написаного на межі епох піднесення та занепаду, книги, що була предтечею¹.

Олександр Оглоблин вказував: «Отреченна книга» української історичної науки стала настільною книгою української національної філософії, програмою української національно-визвольної боротьби, разом з тим ніколи не слабшав науковий інтерес до цього пам'ятника, настирливе бажання кількох поколінь учених розгадати таємницю його утвору, відкрити імення його правдивого автора. Проблема „Історії Русів“ панує над українською історіографією й тепер як і сто років тому. Хто ж написав цей твір?»².

Підводячи підсумок праці численних дослідників, О. Оглоблин та В. Шевчук на підставі довершеного наукового аналізу твору прийшли до ряду гіпотез щодо автора «Історію Русів». Твір могла створити людина, що:

— добре знала Новгород-Сіверщину й спеціально нею цікавилась. При цьому автор чудово знав місцеві архівосховища, в тому числі Спасо-

¹ Шевчук В. Назв. праця. — С. 4–5.

² Оглоблин О. Назв. праця. — С. 55.

Преображенського й Крупицького монастирів, місцеву топографію, топоніміку, перекази (!);

– швидше за все належала до Новгород-Сіверського патріотичного гуртка кінця 18 – початку 19 ст.;

– якимось була пов'язана з кн. О. Безбородьком: службовими, особистими, можливо родинними й ідейно-політичними інтересами;

– виходячи з особливостей мови і знання місцевих реалій, мала бути уродженцем Чернігівщини, швидше за все її північної частини;

– народилась близько 1745 року (В. Шевчук вважає автором А. Худорбу, котрий народився між 1748–1750 рр.);

– навчалася у Києво-Могилянській академії і була добре підготовленим знавцем формальних дискусій;

– походила з землевласників, швидше за все, враховуючи ставлення до І. Мазепи та Румянцевського опису, з сумнівними чи неналежно оформленими правами власності;

– добре знала Південь України;

– була глибоко віруючою з негативним ставленням до Унії;

– критично ставилась до абсолютизму й була прихильником виборчого начала і т. ін.

До цього додамо добре знання топоніміки Переяславщини й Білорусі, особисте знайомство з Г. Кониським і можливо з Г. Полетикою, любов до книг і бібліотечної справи, обізнаність в теологічних дискусіях 18 ст., церковній історії і т. п.

О. Оглоблин, проаналізувавши обставини творення «Історії Русів», зробив висновки, що «Історія...» написана невідомим автором, можливо не однією особою, близьким до Новгород-Сіверського гуртка.

Він вбачав шлях у визначенні автора в подальших студіях тексту твору та його джерел¹.

В. Шевчук, погоджуючись в основному з О. Оглоблиним, продовжує обстоювати кандидатуру А. Худорби². Певні ідеї щодо авторства висунув С. Плохій у 2005 році на конгресі МАУ в Донецьку.

Запропонована гіпотеза певною мірою дає змогу пояснити ставлення автора «Історії Русів» до І. Мазепа. Зрозуміло, що це питання потребуватиме подальшого вивчення, але саме цей персонаж практично ідеально відповідає всім умовам, висунутими до нього дослідниками. Це надзвичайно важливо, оскільки в класичному варіанті перший етап пошуку автора полягає в знаходженні особи, біографія котрої відповідає вимогам до невідомого автора. Лише наступний етап передбачає стилістичний, фонетичний, літературознавчий аналіз спадщини ймовірного автора на відповідність твору аноніма. Без попереднього етапу дослідження наступний практично неможливий чи максимально ускладнений.

На нашу думку, з кола відомих діячів кінця 18 – початку 19 століття так історіософськи осмислити історію України, в тому числі історію козацтва, оцінити постать І. Мазепа, міг видатний педагог та державний діяч Варлаам (Григорій) Шишацький.

У цілому така думка не суперечить гіпотезі О. Оглоблина про певне колективне авторство «Історії Русів». Не можна вважати випадковістю факт присутності у Вступі до «Історії Русів» імен, хоч завуальованих, двох Григоріїв: духовного навчителя

¹ Там само. – С. 61.

² Шевчук В. Назв. праця. – С. 22–23.

Григорія Шишацького – Григорія (Георгія) Кониського та по суті політичного замовника, представника старшини депутата Григорія Полетики¹. Такі логічні загадки в кінці 18 – на початку 19 століть були досить популярними.

Стосовно знання реалій Новгород-Сіверщини Г. Шишацьким, дозволимо таку цитату: «Не дивно, що тут гуртуються визначні громадсько-політичні та культурні сили того часу... (стосовно Новгород-Сіверського гуртка)... Варлаам Шишацький, ректор Новгород-Сіверської Духовної Семінарії, згодом архієпископ Могилівський і Вітебський(!), вчений богослов, глибоко відданий ідеї національної Української Православної Церкви, що виступив 1812 року на боці Наполеона й був за це жорстоко покараний російським урядом»². Додамо, що саме Григорій (у монашестві Варлаам) Шишацький був засновником Новгород-Сіверської семінарії й фактично фундатором Новгород-Сіверського гуртка, настоятелем Макошинського монастиря. Він доклав багато зусиль до збереження їх архівосховищ, а його бібліотеки викликали заздрість сучасників.

Григорій Шишацький народився в селі Красилівка на Чернігівщині 1750 року. Тобто за датою та місцем народження він повністю відповідає вимогам, що гіпотетично висувались до автора «Історії Русів». Землі села Красилівка (зараз Козелецький район) межують з селами Ніжинського, Чернігівського, Остерського повітів. Проте в службовому формулярі його батько вказаний землевласником Переяславського

¹ Історія Русів. – С. 33.

² Оглоблин О. Назв. праця. – С. 60.

повіту, заможним, освіченим¹. Це можна пояснити саме сумнівними правами його батька на земельну власність та втратою прав на нобілітацію. Про претензії сім'ї на шляхетство свідчить прізвище – Шишацький².

Добре знання топоніміки Переяславщини Г. Шишацьким пояснюється його навчанням у Переяславській семінарії, де він вивчав інфіму, граматику, синтаксис, поетику, риторику, філософію, богослов'я, латинь, грецьку, німецьку, польську. Після закінчення семінарії він продовжує навчання в Києво-Могилянській академії, де є кращим студентом. Після завершення курсу академії він направляєтся з товаришами на навчання до Риму, але через політичну ситуацію подорож була перервана³.

У подальшому Григорій Шишацький, працюючи вчителем, приймає постриг під іменем Варлаама. З 1776 року стає спочатку префектом, а потім ректором Переяславської семінарії. Після цього у відповідності до традиції, що Переяславська єпархія представляла інтереси православних Речі Посполитої, відряджається як ігумен до Мошногорського монастиря під Мінськом. У 1785 році згідно з указом Катерини II засновує Новгородівську семінарію, стає фундатором

¹ Хойницький А. Ф. Правда о архиепископе Варлааме // Вольнские епархиальные ведомости. 1879. № 8. – С. 324.

² Принаймні до 1990-х років у селі Красилівка фіксувалось прізвище Шиш, очевидно похідним від якого є прізвище Шишацький.

³ Соколов О. Варлаам Шишацький. Давнишний архієпископ Могилевський і Витебський. – Вильно. 1883. – С. 5.

наукового гуртка в новоствореному Новгород-Сіверському намісництві¹. Простий перелік особистостей, пов'язаних з Новгород-Сіверщиною 1780–1790 рр. викликає захоплення: Григорій Долінський, Павло Коропчевський, причетний до повстання пікінерів, Федір Туманський, Володимир Сокальський – архімандрит Січі, Архип Худорба, архімандрит Мелхидесек Значко-Яворський, Григорій Полетика та багато інших². Це середовище не могло не вплинути на здібного та вже знаного організатора й педагога.

З 1787 указом Сенату Варлаам Шишацький знову відряджений до білорусів, у Свято-Духовський монастир під Вільно, а потім під егідою Г. Кониського активно протистоїть унії. Піддавшись гонінням, живе під Петербургом і працює в духовній академії. В подальшому він робить досить швидко кар'єру, стає вікарним єпископом на Волині та фундатором Острозької семінарії. З часом єпископ Варлаам отримав вищі нагороди Російської імперії для духовних осіб, орден Анни 1-го ступеня. Згодом займає посаду свого вчителя Г. Кониського – архієпископа Могилівського. Все це закінчилось у буремному 1812 році: присяги уряду Наполеона I, суд не духовний, а імператора Олександра I, розстриг, церковне ув'язнення в Спасо-Преображенському монастирі Новгорода-Сіверського³. Найімовірніше, саме тут була ним дописана чи поновлена «Історія Русів».

¹ Там само. – С. 6–7.

² Оглоблин О. Назв. праця. – С. 60–61.

³ Соколов О. Указ. соч. – С. 43–54.

Саме така доля, гоніння, які він пережив, залишившись із паствою та ради неї, можуть пояснити і жорстку оцінку І. Мазепи, котрий почав діяти через власне благополуччя. Стає зрозумілим і позитивний контекст дій І. Мазепи щодо спалення перед смертю особистої переписки з своїми прихильниками в Росії, адже В. Шишацький сам пережив подібне.

Перебуванням В. Шишацького в Новгороді-Сіверському, з літа 1813 по вересень 1823, можна пояснити, що вже в 1817–1818 роках тут був відомий текст «Історії Русів», і той факт, що саме близько 1823 року починається поширення її списків¹. Очевидно, що ставити на форзаці такого «крамольного твору» ім'я державного злочинця вважалось було принаймні нерозумним. Григорій (Георгій) Кониський архієпископ Могилівський, один із предтеч автора, міг стати вдалою підміною Григорія (Варлаама) Шишацького — архієпископа Могилівського, розстриженого в Чернігові волею імператора Олександра І, котра оформилась церковним судом.

Таким чином, аналізуючи життєвий шлях І. Мазепи в баченні автора «Історії Русів», можна спостерегти певні паралелі з долею Григорія (Варлаама) Шишацького. Отримання доброї освіти (ієзуїтської в І. Мазепи, православної в Г. Шишацького), робота вчителем, але один вибрав політичну кар'єру і досягав усього, не гребуючи нічим, інший присвятив своє життя служінню Богові і людям. Обидва фундували храми та заклади освіти, в міру своїх можливостей. У результаті, досягнувши успіху, обидва потрапили на територію Речі Посполитої, обидва в Білорусі

¹ Оглоблин О. Назв. праця. — С. 62–65.

радикально змінили свою долю, хоч і різними способами, та втратили все. Причому Іван Мазепа згубив багатьох соратників, а В. Шишацький своїх рятував, обидва потрапили в безвихідь. Обидва падали важливі та дорогі їм папери, не бажаючи віддати безжальній машині своїх кореспондентів. Тому стає зрозумілим непросте ставлення автора «Історії Русів» до І. Мазепа, хоч його позиція часто протилежна і він прихильніше ставиться до інших героїв свого твору. Проте в умовах Російської імперії доля І. Мазепа у викладі автора «Історії Русів» та доля самого В. Шишацького демонструють певну закономірність.

Останній шлях Івана Мазепи Миколаївською землею

Сьогодні на Миколаївщині розповідають легенду про Івана Мазепу, який зі своїм загоном зупинився влітку 1709 року біля села Піски з надією віднайти воду, бо прокляті татари всю воду в криницях степу отруїли. «Люди, дайте води напитися, я вам золотом заплачу», а мешканці села відмовляються: «Нащо нам твоє золото? За нього води не купиш». Тоді Мазепа зняв з себе хрест з Матінкою Божою та промовив: «Ісусом Христом і Владичицею вас благаю». Народ взяв той хрест, привів Мазепу до доброго джерела. Козаки, напившись води та напоївши коней, рушили далі. Але згодом до села долетіла звістка про смерть Івана Мазепи. З тих пір у церкві завжди поминали Мазепу і Божу Матінку благаючи упокоїти його душу¹.

Відступ Івана Мазепи разом зі шведами та його шлях південною Україною був нелегким: у дорозі козацький загін переслідували росіяни, пересування

¹ Гетьман Мазепа в Пісках. Записала О. М. Караульна від жительки с. Піски Баштанського району Миколаївської області Н. В. Тихоненко // Козацькі поселення на Миколаївщині. Історія та легенди. – Миколаїв, 2001. – С. 37.

степами ускладнювалося ще й природними умовами. Але сучасна територія Миколаївщини була тією українською землею, по якій в останнє ступав Іван Мазепа.

Зараз ми маємо чимало досліджень, присвячених Мазепі. Серед них публікації краєзнавців Миколаївщини як минулого, так і сьогодення, та всесвітньо відомого науковця, нашого земляка Ілька Борщака, який досліджував тему Мазепа та мазепинців в українсько-французькому аспекті та видав спільно з французом Рене Мартелем книгу «Мазепа», що перевидавалася дев'ять разів. Україномовне видання було здійснене в 1933 році у Львові під назвою «Іван Мазепа. Життя і пориви великого гетьмана».

Збереглося багато доказів того, що шлях війська Карла XII з козацьким загоном Мазепа проходив територією Миколаївщини. Це було підтверджено фінським ученим Ф. Лагусом, який в середині ХІХ століття повторив шлях відступу шведського короля та Мазепа. Описуючи шлях відступу, науковець вказував, що війська трималися лівого берега Інгулу та проходили територією, що поблизу сучасних сіл Христофорівка, Піски, Калинівка, Воскресенськ, Погорелове, і вийшли на околицю міста Миколаєва у районі, що має назву Водопій. Маршрут був зумовлений близькістю до джерел питної води, про які знали козаки-провідники. Одне з джерел, що називалося «турецький фонтан», знаходилось південніше від злиття Інгулу з Південним Бугом. Зараз це територія Яхт-клубу міста Миколаєва. Друге – у Вітовці – Богоявленську (Корабельний район міста). Про зупинку відступаючих на відпочинок у Спаському (тепер – Яхт-клуб) на початку

липня 1709 року свідчать знахідки. Однією із знахідок була гармата, віднайдена майже через сто років у пісках на березі Південного Бугу моряками та офіцерами, що вивчали лоцію Чорного моря неподалік від джерела, де перепочивали шведи з козацьким загоном. За наказом Олексія Самійловича Грейга вона була доставлена в Миколаїв у штаб Головного командира Чорноморського флоту та знаходилась там до 1871 року, а згодом її відправили до Санкт-Петербургу, де й зараз експонується в артилерійському музеї.

Те, що бронзова гармата, довжиною 2 м 39 см, з литим виноградним гроном і гербом полтавського полковника Павла Герцика з абрєвіатурою ИЦПВВЗПСПП належала козацькому загонову Івана Мазепи, свідчить надпис на ній: «За щасливого рейментарства ясновел(можного) Його м(и)л(ості) пана [Іоанна Мазепи] Гетмана війск ИЦВ Запа(рожских) старанієм Його м(и)л(ос)ти пана Павла Семеновича По(л)ко(в)ника Полтавского з товариством сія армата в Глухові в полк Полтавский року 1692». Вона була виготовлена видатним українським людвісаром О. Т. Балашевичем, про що свідчить двовірш:

О тебе боже враги наши отойдутъ
з дороги
И о имени твоєм встаючи на
нас падаючи под ноги
Иосиф Тимофеевич делатель¹.

Безсумнівно, гармата була залишена в ті часи, бо ніякі інші факти не свідчать про бої на цій території

¹ Жолтовський П. М. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII століття. – К., 1973. – С. 39–41.

періоду Полтавської битви та після неї. Крім того, діяв наказ Петра I, знищити все, що нагадувало про Івана Мазепу — як на території імперії, так і за її межами. Скоріш за все, не маючи можливості переправити гармату далі, за відсутністю плавзасобів, Іван Степанович був змушений її залишити.

Про знаходження гармати в Миколаєві краєзнавцю Ф. Т. Камінському сповістив чиновник Морського відомства П. Д. Шипицин, який сорок два роки завідував господарством у штабі Головного командира Чорноморського флоту.

Засвідчують перебування шведів та мазепинців на нашій миколаївській землі й інші факти. Переконливим доказом цього є археологічні знахідки в дореволюційні та довоєнні часи краєзнавців Миколи Дмитровича Лагути, а особливо Феодосія Тимофійовича Камінського¹, археолога за фахом, який провів розкопки в районі Спаська та обстежив Руську косу на Південному Бузі (місце переправи шведсько-українських військ під керівництвом Івана Мазепи) та віднайшов сліди укріпленого табору короля Карла XII.

У 70-х роках ХХ століття місцевий науковець В. В. Рубан під час розкопок на Волоській косі знайшов три предмети, що відносяться до тих часів: залізну пряжку від пояса шведського солдата, аптекарський флакончик та дерев'яний кубок, який добре зберігся у вологому піску.

Відомо, що Микола Аркас у 1908 році мав малюнок, на якому було зображено, як Мазепа спочиває біля Бугу, що поруч з Миколаєвом. Записана

¹ Лагута Н. Д. Хронология главнейших исторических событий города Николаева. — Николаев, 1927. — С. 37.

Є. Разінкиним легенда розповідає, що біля Турецького фонтана зморений 70-літній гетьман Мазепа грав у шахи з 29-літнім Карлом XII.

Останньою їх зупинкою була Руська коса, а для деяких – остання крапка в їхньому житті. Археолог В. Нікітін стверджує, що шведських кладовищ на території сучасної Миколаївщини було два: одне у Спаську, друге – на Руській косі. Через підняття рівня води в лимані їх затопило і вони не збереглися¹. За переказами, збереглися лише декілька козацьких могил та хрестів, тому що козацький цвинтар був вище, ніж шведський, а ховали своїх воїнів, померлих від ран і хвороб, два табори окремо.

На Руській косі за Богоявленськом 4–5 липня 1709 року козаками та шведськими солдатами було збудовано 320-метровий земляний вал, і розпочалася підготовка до переправи. Кордон тоді проходив по річці Південний Буг. Саме тут вони витримали бій з російською кіннотою князя Григорія Волконського. Діставшись турецьких суден, переправились на інший бік Бузького лиману на Волошську косу².

Потім ще довго в цьому районі можна було відшукати шведські, турецькі та польські монети, інші предмети озброєння того часу. А легенда нашого краю розповідає: «...переслідувані військом Петра I козаки та шведи, йшли спекотними шляхами Очаківської землі. Зупинилися біля Руської коси у балці. Горє

¹ Микитин В. И. Последний путь гетмана // Вестник Прибужья, 5 июня 2003.

² Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. – К., 1994. – С. 133.

поразки, загибель тисяч рідних людей не давали спокою 70-річному гетьману. Не міг він і спати.

Шведи з козаками будували оборонний вал та готувалися до переправи, а старий Мазепа забрався на курган і сів на його вершині. Звідси було добре видно широкий степ, глибоку річку. А за нею — вже зовсім чужа земля. Знав старий козак, що назавжди прощається з рідною землею. Довго сидів на вершині кургану зі своїми невеселими думками. Аж поки ніч не прийшла. А потім став на коліна, озирнувся навколо, перехрестився на всі чотири боки і важкою ходою пішов з кургану на переправу.

З того часу курган дістав назву Гетьманський (Мазепинський), а хутір, в якому потім жили козаки, що залишилися на цьому березі, назвали Гетьманським»¹.

Наш земляк Микола Миколайович Аркас у своїй відомій праці «Історія України-Русі» подіям 1709 року відвів не менше 10 відсотків тексту книги.

Сьогодні, коли науковці та прогресивна громадськість України готуються відзначити 300-річну історію цих подій, генерал Буго-Чорноморського коша Микола Миколайович Діденко та нинішні козаки Миколаївщини планують встановити пам'ятник на Руській косі на згадку про ті події, бо нам українцям, не гоже забувати про таку видатну особистість, як Іван Мазепа, який своїми діями намагався відстоювати самостійність України в ті далекі часи XVIII століття, будучи прибічником європейського вибору нашої держави. Світ давно вже визнав його. Час це зробити в повній мірі і нам.

¹ Гетьманський курган. Записала С. В. Бойчук від жительки Жовтневого Є. Прокопенко // Легенди та перекази Південного Прибужжя. — Миколаїв, 2007. — С. 91.

Ζυμπουρα

Traces of hetman Ivan Mazepa in Sweden

Introduction

Hetman Ivan Mazepa is probably the greatest figure in Ukrainian history. As such he is fairly well known in Sweden as he for two years led Ukraine in an alliance with Sweden. His fate was tragic after leading the Hetmanate for twenty-two years. Mazepa was a realist statesman and a gifted diplomat who had to deal with the brutal policy of the Moscovite Tsar. When the Swedish army commanded by Sweden's King Charles XII he had two choices. He could live out his life in comparative luxury in his capital of Baturyn or he could save Ukraine from «Muscovite slavery» and seek independence. On the eve of his break with Moscow Mazepa said that he was seeking nothing for himself but happiness for his people which had honoured him with the rank of Hetman and entrusted him with its fate.

Mazepa's dream was destroyed at Baturyn in 1708 and at Poltava in 1709 but he kept the dream of Ukrainian statehood. It was this statehood that Tsar Peter feared most. He termed the Ukrainian Hetman «traitor» and «criminal». In the Russian propaganda he was depicted as «egoist» and «careerist» who followed only his own interests. The

Russian Orthodox Church excommunicate the hetman. As he escaped into Ottoman territory Tsar Peter exploded in rage and demanded that he was not to be admitted or receive by the Crimean Khanate, be apprehended and kept under guard. The Sultan in Constantinople did not react to the fury of the tsar but granted him asylum.

Mazepa never visited Sweden but he has been kept in high regard as an old ally of Sweden. The picture of Ukraine and Hetman Mazepa was for a long time shaped by the Swedish author Alfred Jensen who travelled the country on the eve of the 200th anniversary of the Poltava battle in 1909. His picture of the Hetman when I he came back was not very positive. Under the influence of the First World War and the collapse of the Russian empire he changed his mind. He now attempted to create understanding in Sweden for Ukrainian history and the aspiration of the Ukrainian people for independence. In his book *Ukrainarna* (The Ukrainians; 1921) he presented a number of essays by prominent Ukrainians among them the famous historian Myhailo Hrush-evskiy. Unfortunately the Soviet propaganda had a certain effect in Sweden. Ukrainian freedom fighters was not given a kind presentation by CPSU. The Soviet genocide in Ukraine 1932–1933 with millions of victims was also not given particular attention in Swedish media. After Sweden had recognized Ukraine in 1992 the Swedish National Archive presented Ukraine in an exhibition. Among the exhibits was a letter written by Hetman Bohdan Khmelnytskyi on June 28, 1654, to Queen Kristina of Sweden. There were also three letters in Polish written by Ivan Mazepa to a Polish magnate in 1704. The letters

were apprended by Swedish troops and they belong to the finest treasures of the archive¹.

In 1993 the Swedish Embassy in Kyiv was approached by Mr. Victor Savchenko, then chairman of the Organization of Political Prisoners in Ukraine. This organization intended to send an exhibition of six members to Romania to search for the grave of the hetman. Information on the request was sent to the Foreign Office in Stockholm and it contacted the then chairman of the Caroline Society, Director Erik Norberg of the National Archive. I do not know if the expedition was finally carried out but the question of the whereabouts of the grave of Hetman Ivan Mazepa certainly is an important matter.

The Cederström Painting

Count Gustaf Olof Cederström (1845–1933) was a leading Swedish painter of historical scenes. In the manorhouse where he grew up there was an armoury with numerous old weapons was a «land of discovery» for him. Leaving Uppsala with a high school diploma he joined the military. It was not uncommon in these days that young took up painting as a hobby. In 1867 the young officer with friends travelled to Düsseldorf in Germany, which had a famous art school. Back the next year he asked for three years of leave of absence 1868–1869 but decided to follow his artistic calling and resigned in 1870. His next years was spent in France. It was during the coming years he finally mastered what was to be his main calling: historical

¹ Extranea: Polen (earlier preserved in the Office of the Director of the Swedish National Archive).

painting. Cederströms most famous picture is «The Funeral Procession of Charles XII», which was displayed at the Paris World Fair in 1878. Ten year later he joined (as professor) the Stockholm Academy of Art. He remained there until 1911. Cederström continued to choose subjects from Swedish history in his work and his picture was very popular. He collected uniforms and weapons. In 1878 «The Funeral Procession» had been bought by a Russian colonel but it was later purchased to be placed in a Swedish museum. For four decades. His main theme was to be Charles XII and his soldiers. In 1880 he completed one of his most liked pictures, «Mazepa and Charles XII». In Noember, 2008, this picture was sold in Stockholm. Valued at over 130,000 US dollars it was sold at more than 170,000 US dollars. No doubt this picture has contributed greatly to keeping the memory of Hetman Mazepa in Sweden alive¹.

The Mazepa Portrait at Gripsholm Castle

The Swedish State Portrait Collection at Gripsholm Castle not far from Stockholm is the oldest such institution in the world. It contains over 4,500 pictures from the 16th century to the present. The centrepiece is the collection of portrait of Swedish kings. Most of the paintings as well as other pictures of well-known Swedes are available at the Swedish Portrait Archive at the National Museum in Stockholm. No doubt one of the most remarkable pictures in the collection is that of Hetman Mazepa, in my view the best of all preserved for our time.

¹ For an account of Cederström and his relation to King Charles XII see: Kulling J. Gustaf Cederström och Karl XII // Ord och bild, 1946.

Mazepa's Bulavas and the Buntschuk

The story about these insignia is a fascinating one and the mystery is not yet solved. It started in Bender (present day Moldavia) when in 1710 Pylyp Orlyk was elected hetman of Ukraine. He then received the bulavas (in Ukrainian) in the form of spike clubs (in Sweden also designated as «fältherretecken» [military command sceptre] and «silverstav» [silver staff]). They were goldplated and covered with precious stones. Also was added the buntschuk, the traditional Ukrainian military command banner. Mounted on a staff it was crowned with a golden raven and a large, white horsetail. In September 1714 the force of Swedish soldiers still in Bender with civilian staff personnel (in all around 1,000) left for home commanded by General Axel Sparre, a member of the close circle of Charles XII. Leading Kozak members of Orlyk's government joined this force with Hetman Orlyk and his family. Charles had offered them asylum in Sweden. The force passed through Siebenbürgen and Hungary. In a latter dated Vienna, January 1, 1715, in Latin with new year greetings from Orlyk to the king. Saxon and Prussian territories were avoided. From Vienna the force moved westward through northern Bavaria to Hesse-Cassel, where the local ruler was friendly (later a prince of Hesse-Cassel was to rule Sweden as King Frederick I). Turning northward Hannover was reached. The intention was to reach the city of Stralsund in the Swedish territory of Pommerania. Stralsund had a harbour which would allow the Hetman, his family and government to continue on ship to Sweden (the city of Ystad). Arriving in Stralsund the Orlyk family took up residence at Grahlhof on the Island of Rügen.

This was a manor owned by the St. Jürgen Monastery. A problem was that the city was besieged by a coalition of several of the states making war on Sweden (the Great Northern war was raging in its fifteenth year). In December Orlyk left Stralsund on a Swedish warship bound for the city Ystad on the coast of Scania Province. From there the family and government continued by coach to the city of Kristianstad in northeastern Scania. This city had been designated by the king as residence for the Orlyks. His government continued to Stockholm. From 1716 to 1719 Pylyp Orlyk remained in Kristianstad, A number of letters from him in Kristianstad are preserved in archives.

After the death of King Charles in November, 1718, the situation for the Orlyks deteriorated. The Ukrainian state had given Charles large loans and with the king gone the government did not find it a priority to repay Hetman Orlyk. Most of the preserved letters deal with these financial questions. In 1719 the situation for the Orlyk family in Kristianstad was so desperate that Orlyk was forced to turn over the bulavas and the buntschuk as security for a loan from Conrad Kampf¹. He was a German immigrant silversmith who had come to Sweden in 1686. In the 1670s he was an apprentice and received his master's diploma in 1676 in Germany (Braunschweig). Ten years later he was

¹ Information on Kampf from the documents of the Goldsmith Office, the Museum of Kristianstad. For further information on Kampf's teacher in Braunschweig (birthplace), Hinrich Rosenhagen see: Spies G. Braunschweiger Goldschmiede III// Meister und Marken, 1996. Kampf himself is listed in E. Andrén, B. Hellner, C. Hernmarck, K. Holmquist. Svenskt silversmide – Guld och silverstämplar 1520–1850. – Stockholm, 2000.

a burger of the city and rose to become a guild master in 1703. In 1711 he resigned to become owner of an inn. So by 1719 he was an innkeeper with a knowledge of valuable objects (several of his works can be found at museums and churches in northeastern Scania. He died in 1743³) and I have not yet seen his estate inventory to check if the bulavas and the buntschuk are listed in it. For the next phase we have to move northward to the city of Linköping in Östergötland County. Here the local museum keeps a bulava which is on loan to the Ukrainian National Museum in Kyiv for the Mazepa exhibition January 7 to June 1, 2008. It is claimed by Linköping that the bulava belonged to Ivan Mazepa. It would in my opinion be unlikely that this would be a third bulava belonging to the hetman. The question is however if it is not more likely that it is one of the two bulavas sold by Pylyp Orlyk to Conrad Kampf in Kristianstad. Now, if the objects are not listed in Kampf's estate inventory they must have either been collected by Orlyk before he left Sweden or sold by Kampf between 1719 and 1743. According to the museum the bulava in Linköping was donated in 1784. The length of the bulava is given at 62,2 centimeters and the donor was the church notary Samuel Gustaf Harlingson (1740–1810), also a teacher and professor. Much investigation is still needed*.

The Mazepa Palace Drawing in Stockholm

In 1995–1997 and 2000–2002 Baturyn was the center of major archaeological excavations by several

* The next step will obviously be to check the estate inventory of Kampf and find out more about how the bulava in Linköping came into the possession of Harlingson

institutes and universities from inside and outside Ukraine. The tragedy at Baturyn in 1708 had fatal consequences both for Hetman Mazepa and Charles XII. The estimated total number of victims of the Russian attack has been estimated at between 13,000 and 15,000. The city held important stores that had been of great use for the Swedish army. There is probably no extensive knowledge about the Baturyn tragedy in Sweden. One remnant can however be found in the National Museum, Stockholm. It is a drawing of the front Mazepa palace at his Honcarivka country residence near Baturyn from 1744.

The Mazepa Silver Candle Sticks in
Tryserum New Church near Valdemarsvik,
Östergötland County.

An important trace of Mazepa in Sweden is preserved in Tryserum New Church, near Valdemarsvik in Östergötland. The nobleman Arvid Horn, who rose to prominence long after the death of Charles XII, has donated two silver candlesticks to the church. On them is the weapon of Ivan Mazepa and local information claims that it was a gift from the hetman to Horn in Ukraine. The two candlesticks were brought home by Horn, who had an estate nearby.

A Biography in Swedish on Ivan Mazepa

During the Second World War there was an unofficial Ukrainian information bureau in Stockholm. It was headed by the historian Bohdan Kentrschynsky. In the 1950s and 1960s he published extensively in Swedish on Ivan Mazepa and on Swedish-Ukrainian relations in the 17th century. His biography *Mazepa* (1962) is the standard work on the hetman in Swedish and I believe it has also been published in Ukraine. In

1958 Kentrschynsky published an essay in the Yearbook of Karlinska Förbundets Årsbok (Yearbook of the Caroline Society) on the propaganda war in Ukraine 1708–1709.

Conclusion

From the examples of traces of Hetman Ivan Mazepa in Sweden above it can be concluded that he is a fairly well known personality among Swedes, who know their history. For Mazepa and the people of Ukraine Poltava was a great tragedy. It almost ended the struggle for independence, although the successor of Mazepa, Pylip Orlyk, continued the fight until his death in 1742. The Mazepists were at first based in Stockholm but in 1720 moved their struggle to the European continent. With short lived independencies the Ukrainian nation was not freed until the Soviet tyranny collapsed. The battle of Poltava was Sweden's most costly and largest military defeat. It in effect ended the empire in northern Europe that Sweden had built from 1580 although although some remnants survived until the beginning of the nineteenth century, mainly Finland. The losses in the field at Poltava were 57 percent. In comparison the losses at Waterloo were 34 percent. The winter 1708/1709 had been harsh and malnutrition in the army was severe. Also the king was stretcher-bound with fever. As a result the moral was low. A book published in 1988 by historian Peter Englund, *Poltava*, (also in English) opened the eyes of many Swedes to the tragedy of the lost battle. It is, however, mainly a book on the Swedish army and individual officers and soldiers on the fatal day. Around 23,000 men, women and children went into Russian

prison camps. Only a few thousand returned home after 1721. Sweden is now a small country watching the great power conflicts from non-aligned sideline. Some observers want to see an early preview of today's well-organized Swedish society in the way the surrender was conducted after Poltava.

Threehundred years after 1708–1709 the historic regard for Ivan Mazepa is high both in Sweden and Ukraine. In Ukraine of to-day he is a national hero. He has survived decades of Soviet propaganda and disinformation. The military defeat at Poltava have actually left Ivan Mazepa and Charles XII greater heroes than the victor.

Ambiguity as a main component in the discourse of «Mazepian literature»

Over the last 15 years numerous new publications have provided considerable insight into the most controversial personality of Ukraine and Russia's shared history. Mazepa, his deeds and his time have mostly been put back into their rightful Ukrainian context and the focus has been on his European dimension as a leader, a politician and a «cultural dealer». Recently, a new examination of the Baturyn documents allowed T. Jakovleva to offer a full, «three-dimensional» portrait, in which Mazepa is no longer seen as a cunning «traitor», nor as the purely Ukrainian «hetman-prince» guiding a practically independent principality, but rather in his manifold activities as the Hetmanate's military and political chief, as the man behind Peter's rise to power and as one of the protagonists of Russian history at the turn of the 18th century. Over the last few years, critics have also paid some attention to literary works that flourished at the time of the hetmanate and around the figure of Mazepa. I will focus here on a couple of key words that appear in the panegyrics and on the verbal use of some other works pertaining to other genres.

The figures of the Sun, Moon and Stars belong

to the most frequent commonplaces and metaphors of baroque literature for both religious and political discourse. The panegyrics addressed by Javor'skyj to Varlaam Jasyns'kyj, apparently, make use only of the symbols of the moon and stars to extol the metropolitan's wisdom and (religious) virtue¹, but the symbol of the Sun seems to have been applied to metropolitans in panegyrics for Konstantyn Ostros'kyj and Syl'vestr Kosov². The question arises of whether any «political» significance can be attributed to the symbol of the sun as applied to the metropolitan? In other words: can calling the metropolitan a Sun imply that the Church enjoyed strong authority in Ukraine, an authority that may have been even stronger than the hetman's? I do not think that the data now in our possession can give a definitive answer to the question, even if the Xmel'nyc'kyj time may give valuable indications in this direction. Things may have evolved during the second half of the 17th century. Indeed, the power of the metropolitans may have been growing as a legitimization factor for Xmel'nyc'kyj's authority and as a «depository» of moral, civic and ideological (religious and cultural) values during the following period of *ruïna*, when the authority of the hetmans was unstable or too biased towards Moscow (or Poland). In Mazepa's time, however, the latter accumulated such far-reaching political, civic, cultural and moral power that the

¹ Radyszewskyj R. *Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku.* – Kraków, 1996. – P. 214–216.

² For this information I am indebted to Natalja Jakovenko. I wish to thank her also for the useful questions addressed during the discussion.

hetman's relationship with the metropolitan was, as it were, between peers. They represented two centers of power – one spiritual and moral, the other political, military and civic – that cooperated with each other, but each in its own sphere and with its own goals. The attitude to political life of figures such as Jasyn's'kyj, Tuptalo and Javors'kyj in Ukraine in the 1680s-1690s (and until 1708) may be interpreted in this sense. Unfortunately, unlike in Western countries, political and ecclesiastical ideas never found explicit theoretical formulation in treatises or philosophical and literary works. The task of finding the necessary data in extant texts is long and complex, but I think it would be useful to investigate all kinds of literary, historical, polemical, epistolary and other sources to find possible information on these issues.

Leaving such questions for future research, let us look now at some examples of astral symbols applied as a definition or a glorification of political power. The heraldic tradition was a direct invitation for poets and orators to exploit the moon and the star of the Mazepa family coats of arms, which they did without hesitation. In the works written for Mazepa by two of his most important panegyrists, the topos of the Sun was introduced as well, though it was not present in the coat of arms. As Sazonova pointed out¹, the sacralization of power in Russia led to the use of the Sun-symbol for

¹ Sazonova L.I. Literaturnaja kul'tura Rossii. Rannee Novoe vremja, (Jazyki slavjanskich kul'tur). – Moskva, 2006. – P. 363–480. In the following (P.483–517) and other pages of her book, Sazonova includes partial descriptions of Javors'kyj's panegyric devoted to Mazepa and of the sermon «Vinograd Xristov». Certainly, Mazepa was a key-figure not only in Ukraine, but also in

tsar Aleksej Mixajlovič: it was probably no coincidence that it was Simeon Polockij who extensively exploited that symbology (or at least made it popular, since it was known already in earlier Byzantino-Slavic tradition).

the Russian Empire and was part of both the Russian and Ukrainian political milieu. In this sense he may also be considered a participant in the history of Russia; moreover, Baroque exaltation of Mazepa's deeds may have been useful for him, since he had to deal with the tsar and the highest Russian authorities on every occasion of his public life. One should not forget, however, that the main object of the panegyrics was Mazepa as the glorious «duke» of the hetmanate, they were written in Ukraine and for the Ukrainian public, they were written in Polish and Latin (in the 1680s these languages were neither official nor at all widespread in Russia), they were addressed to the Ukrainian hetman, to his court and to what we may call the 'Cossack principality'. Moreover, they reflected in every sense the most representative genres, tropes, symbolism and culture of the Polish-Lithuanian Commonwealth and of Ukrainian Baroque culture. It is not the place here to compare Javor'skyj's and Poloc'kyj's panegyric literature, but this should probably be done next. Similar considerations concern the sermon for Ivan Obedovs'kyj: it was written for Ukraine and Ukrainians, mostly in a language mixed with 'prosta mova', for an event concerning only the hetmanate and the hetman's family: the fact that the groom was a colonel in Peter's army is rather formal and marginal: first, he was a Cossack and the nephew of the hetman. Thus, the sermon «Vinograd Xristov» hardly belongs to the Russian Baroque, as Sazonova suggests in describing it in her book. A final consideration: as I have written elsewhere (*Arte della predicazione nell'Ucraina del Seicento: la Mowa duchowna di Pietro Mohyla e la variante del Trebnik // Die slavischen Grenzen Mitteleuropas: Festschrift für Sergio Bonazza zum 70. Geburtstag, a cura di S. Aloe, Sammelband Sbornik, «Die Welt der Slaven», 2008. — P. 66–77; Die Kunst der Variation: zur Barockpredigt in der Ukraine und in Russland // «Festschrift für Hans Rothe zum 80. Geburtstag», a cura di Christians, D. Stern, V. Tomelleri, in print*), it seems that Russia wedding sermons like the one in question were not in use before the 18th c. (maybe before Javors'kyj's and Prokpovyč's sermons for Catherine I?). The issue is important and needs to be investigated.

The symbol of the Sun can also be found with reference to other contexts apart from political power. In Stefan Javors'kyj's «Vinograd Xristov» (Kyiv 1698) – the wedding sermon pronounced for Jan Objedovs'kyj's marriage – the Sun appears in conjunction with the Moon as a symbol of fertility for the Earth, which becomes an ideal image of the harmonious fertility of the groom and the bride: «що на небе две светиле, Солнце и Луна, к умножению плодов земных, тоє на земле Муж и жена на умножению рода человеческого» (р. 26)¹. The Sun is also the Divine Light of Christ that warms the vine (heraldic symbol of the groom) that will procreate children for God (р. 42). At the beginning of the sermon, however, the author attributes the symbol of the Sun directly to Mazepa, to whom he dedicates the work: «моему источнику, моему Солнцу, моему небу» (р. 7). In this text of Javors'kyj the Sun is used both as a religious symbol and for the poet's «personal» expression of gratitude towards his protector. Heaven appears as a symbol of the political, cultural and ideological space created by the hetman in the Ukrainian lands. However, the preeminence of the Sun is suggested by the capital letter.

About 10 years before, in Černihiv, Jan Ornovs'kyj wrote a panegyric where the Hetman's palace was told to pierce through the heavenly sphere: here the Moon shows its circle and the golden face of the Sun sheds its light².

¹ In these and the following quotations I use simplified spelling, since our focus is purely literary and cultural, not linguistic. The pages of the old prints are not numbered: the numbering is mine.

² Radyszewskýj R Op. cit. – P. 224.

In a much more explicit way the symbol of the Sun was used by Javors'kyj in «Echo głosu wołającego na puszczy» (Kyiv 1689), published almost 10 years before «Vinograd Xristov». Here too, the Sun serves as a symbol of Christ («Sam JAN [the Baptist] co Przedwiecznemu Słońca Marszałkuje»), but more often it refers to political power. In the initial heraldic poems, the Author despises the Ottoman Hydra destroyed by «wielkie luminarze», since Mazepa acts as Phoebus-Sun to push the other «little planets» against the Muslim Moon (p. 3, cf. Note 4). The Sun, however, also has another symbology: in the part where the panegyrist records the main events of Mazepa's life (a part that is written in the epic strophe of octava) it represents the Polish king (p. 23):

Tobie to stąd iest C[h]wały Trybut wieczny
Gdy Twa Jutrzenka piękna w swym pożarze
Przed ziemskim Słońcem czyniąc krok bezpieczny
W iasnym Krolewskich Dworow była klarze:
W ten czas prawdziwie Iutrzenka iasniała
Polskiemu Słońcu gdy marszałkowała.

The polysemantic use of symbols and metaphors is typical of Baroque poetics, and of the mentality and rules of behaviour of the 17th-18th centuries. Hence one should not be surprised by Javors'kyj's free use of such devices, pertaining to the domains of poetics and rhetoric, and to that of political and religious thought as well. Nonetheless, though in principle panegyrics have little chance of being considered historical sources, there are precise links between the poet's use of the metaphors and the actual situation he lived in. In 1689 Javors'kyj had only returned from Poland a couple of years earlier and was still imbued

with the literary customs and cultural background of that country. Moreover, the «Eternal Peace» and the submission of the Ukrainian metropolitanate to the Muscovite patriarchate had taken place just 3 years earlier and the consequences had probably not been exactly assessed. One may assume that the hopes for a «universal» (and effective) «anti-Ottoman league» moved the minds of intellectuals in the Kyivo-Mohylean milieu. On his side, Mazepa himself addressed much of his policy in the subsequent years to fostering the unification of the Ukrainian lands. In these efforts he had the support of the Church hierarchy, beginning with archimandrite V. Jasyn'skyj, who was soon to be elected metropolitan: his efforts to subdue to his jurisdiction the bishops of the lands beyond Kyiv and on the Right Bank are documented by his letters and the missions of several hierarchs who were sent to Luc'k, Vilnius and other centers of Orthodoxy. It is well known that Jasyn'skyj strongly opposed submission to the Moscow patriarchate, but was convinced by Mazepa to accept this agreement: among the arguments the latter may have used, the prospect of reuniting most of the Ukrainian lands under the rule of the metropolitan of Kyiv and the hetman may have been fundamental. The 3 panegyrics written by Javors'kyj for Varlaam and for Mazepa between 1685 and 1690 seem to reflect precisely this situation of cooperation between the hetman and the metropolitan. So, by lavishing attention equally between the symbolic «three Suns» (the tsars, the Polish king and the hetman), the poet's work may simply reflect the political and intellectual climate of the period between 1686 and 1690. Both Mazepa and Javor'skyj were deeply rooted in Polish culture, but – as T. Jakovleva

has demonstrated – in those years Mazepa began to play a fundamental role in Muscovite political life as well, since his discreet actions in the war opposing Sophia to Peter considerably influenced the events that brought the Naryškins to power¹.

Astral symbolism becomes even more explicit and ambitious as a legitimization of the hetman's power in the end of the panegyric «Echo głosu...». The poet celebrates the heraldic Moon, which Jupiter ordered to be accompanied by a host of stars (in turn they are told to represent the virtues of the «Wódz», a term corresponding to the Latin *Dux*)², but he does not explain where the light illuminating them comes from, whether it is the Moon-Hetman or the Phoebus-Sun that makes the stars shine when they progress towards and kneel before Helicon (p. 32):

Innych niemało gwiazd w tej kawalkacie
W pozorney idąc za Xiężycem szacie
Wypogodzone iasnym blaskiem lice
Schylają do nog przeswietney Helice.

In the next pages, the shining of gold seems to substitute the gold of the Sun:

Niechay ci [to you, Mazepa – GBB]
hoynie z Niebieskiew Altany
Złotem święące płyną Erydany ... (f. 34).

No less important are other metaphors connected with the idea of the power of the hetman and its

¹ Tairova–Jakovleva T. Mazepa. – Moskva, 2007.

² During the Conference, K. Gerner mentioned the title of «Duque of Kiev and Ruthenia» as a possible expression of the idea of a «Grand-Duchy», for example Grand-Duchy of Lithuania, of Muscovy or Prussia and Brandebourg.

legitimization. By way of example, I mention the «key» that appears in the Korczak coat of arms (in the first heraldic triptych of Javors'kyj's panegyric): it allows him «to open the halls of power», for Mazepa knows, thanks to the inspiration of John the Baptist, how to open the hearts of his compatriots and to gain the favour of kings (Mazepa served at the Polish court) and Tsars (the actual sovereigns). This is a legitimization of the hetman's rule, coming from all layers and chronological centers of power: first Poland, then Moscow, and – most important – Ukrainian society¹. Similar legitimization of the spiritual power of the metropolitan was embedded in Javors'kyj panegyric dedicated to Jasyns'kyj's election to the metropolitan see².

Coming back to «Echo głosu...», the «Orły Monarsze» (the tsars) are said to have often filed away the horns of the «Lunatyk» Turks, but immediately after it is Mazepa who embodies the decisive opposition to the threat of the Hydra: he too is an «Orzeł», he has the *bulava* of power and thunderbolts in his paws and is endowed with «Nayiasnieyszego Maiestatu» (while the adjective probably corresponds to the Latin *Serenissimus*), – in Western terminology this closely resembles the attributes of a king. Evidence suggests that Mazepa posited himself (and Javors'kyj must have been aware of that) as a sovereign-king who recognised the formal imperial power of the

¹ Radyszewskij R Op. cit. – P. 227.

² Brogi Bercoff G. Stefana Jaworskiego kultura posłkojęzyczna // Contributi italiani al XII Congresso Internazionale degli slavisti (Cracow 1998), a cura di F. Esvan. – Naples, 1998. – P. 347–371.

tsars, but intended to exert his authority with royal attributes in his hetman state. The question arises of how Javors'kyj imagined this kind of *Maiestas*. In the final part of the panegyric (f. 33) Mazepa is called «Pan Panów», the «Lord of Lords», a sort of «Primus inter pares» as the Polish king was considered. Nonetheless, a pure identification with the political order of the Polish Rzeczpospolita would be inadequate not only because of its dependence on the tsars. As already mentioned, in his panegyrics Javors'kyj extolled the fact that the highest offices in the hetmanate (hetman and metropolitan) were elected by the representatives of all the social strata: the Cossacks, the people and the clergy. To a certain degree, and following the hierarchic and political ideas of the 17th century, this might be considered as a special kind of democratic order – a republican order, based on (Cossack) nobility – which has many characters similar to the Polish conception of *politia*. However, the relationship with Church power makes the hetman «Republic» different: the hetman and the metropolitan represent a sort of «diarchy» responding to the principle of «symphonia» governing the relationship between emperor and patriarch in the Byzantine tradition. This character was apparently very distinct from the Polish relationship between state and church.

More important for Mazepa's image are the considerations at the closure of the panegyric *Echo...*, where the alternation of periods of war and peace are celebrated. Poetry – Javors'kyj writes – is certainly less important than the heroism of arms, as demonstrated by the deeds of the hetman, but now the time has come to sing songs of triumph and to invite «silent Echo» to

glorify «the powerful Chief» («Możny wodz», Lat. *Dux*) twice over, because after war he has brought «Pokoy z Nieba Święty». Rather than on the reference to John the Baptist and his «Word preceding the Word of the Lord», I will focus here on the further development of Javors'kyj's narrative of Mazepian deeds and glory.

The Muses, invited to sing songs for Mazepa, must compete with the «prophets» (z wieszczami) of the Roman lands (Rzysmskie strony), first with Virgil himself:

[...] niech zażyją winszując Patrona
Wysmienitego impetu Marona (f. 33).

The message is ambiguous because of the lack of any mention of the Imperial myth of August, but the presence of Virgil as a model of a poet glorifying his «patron» is probably not only an affirmation of Javors'kyj's self-confidence as a poet able to compete with Virgil: indeed, he does not seem to have been a specially ambitious man, his letters and elegiac poetry indicate a rather modest figure, however passionate, inflexible and even cruel, he may have been in the domain of ideology and religion. By identifying the poet with Virgil, he is probably making an elegant attempt to create a link between August and Mazepa, both glorious patrons of the arts, both having crowned their careers as military commanders with the most glorious gift of peace, a «Pax augusta», which Mazepa may have introduced as a «Pax Rossica» (whereas Rossica here means Russian, not Russian!). These ideas are certainly not formulated explicitly. However, they are bound to have occurred to any late 17th century mind steeped in Baroque culture and its polysemantic interpretation of texts, whether historical, doctrinal, literary, oratorical or simply from the Bible itself.

The question arises whether Javors'kyj – still living in Ukraine – was aware of the importance of the Augustan myth in Russian political culture of the 17th century: did he avoid mentioning the Roman emperor because he recognized that this parallel was «reserved» only for the imperial power of the tsars? Or did he ignore the fact that the «Roman heritage» had already been one of the components of Russian pro-to-imperial discourse at the time of Ivan IV? Could he already have a presentiment of how important that idea was to become in mature Petrine discourse, mainly after Feofan Prokopovyč emigrated to Russia? Let us not forget either that the August-discourse was current in Poland as well as in Sobieski's time.

Unfortunately, there is no solid documentation to clarify these questions. The lack of documents and of clear writings about political thought in the Eastern Slavic lands makes the question ambiguous. It is probably safe to point out that Mazepa and the elites around him had a fairly positive and well-defined perception of the potential extent of the hetman's power, and also of its limits: the Moon-Mazepa was declared to receive his light from the Sun-Tsar; nonetheless this did not stop the poet from exploiting the polysemanticism of Baroque culture – and generally of metaphorical interpretation of symbols – to extol the sovereignty («maiestat»), expressly defined as «nayasnieyszy» (*serenissimus*), of the hetman-eagle, whereas the latter terminology appears as an evident parallelism to the «imperial eagles» mentioned just a couple of lines before¹.

¹ Giovanna, perdo il filo di questa frase; è troppo lunga e, almeno per me, non chiara.

At least the verses quoted and their symbolism seem to indicate that in 1689 this was a panegyrist's perception of Mazepa's position in Ukraine between Russia and Poland. Valerij Ševčuk is correct in pointing out the Machiavellian character of Mazepa's policy¹. Earlier D. Beauvois wrote about «Les sinuosités d'un Machiavel» when describing Orlyk: he pointed out how falsity went hand in hand with religious piety and political utopia². For sure this was a «Baroque Machiavel» who had undergone the «Christian washing» by 17th century European «tacitism», by «crypto-Machiavellists» such as Just Lipsius or A. M. Fredro³. If Machiavelli was considered the prototype of ambiguous behaviour in politics, ambiguity between Christian ethos and cunning political intelligence became a system of thought, a total *weltanschauung* in the whole of Europe. The conflict between moral and political

¹ Ševčuk. V. Prosvičenyj Volodar: Ivan Mazepa jak budivnycej Kozackoji deržavy i jak literaturnyj heroj. – Kyjiv, 2006.

² Beauvois D. Le Journal de Philippe Orlik: du mirage de l'exile au mythe identitaire ukrainien // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società – Mazepa and his time. History, culture, society, G. Siedina Edt. – Alessandria, 2004. – P. 147–177.

³ For «Tacitism» in Europe, Poland and Russia cf. G. Brogi Bercoff, V. N. Tatiščev: l'innovation et la tradition. Dall'opus oratorium alla ricerca documentaria: la storiografia polacca, ucraina e russa del XVI-XVIII secolo // «Europa orientalis», V, 1986. – P. 374–420 (Polish transl. // Eadem. Królestwo Słowian. Historiografia renesansu i Baroku w krajach słowiańskich. – Izabelin, 1998. – P. 197–255); Eadem. Rhetorical Reworking and Ideological Background in the 'Istorija Rossijskaja' of V.N. Tatiščev // Contributi italiani al X Congresso Internazionale degli Slavisti – Sofija 1988 // «Europa orientalis», VII, 1988. – P. 339–360; Głębicka E.J. Lekture Andrzeja Maksymiliana Fredry // Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società. – P. 279–290.

principles tried to find a solution in the proposal of a sort of «legal lie», an «honest dissimulation» that even received a series of theoretical justifications in intellectual and political circles: the most famous example is Torquato Accetto's *Della dissimulazione honesta* (Naples 1641).

Dissimulation (or cunning) has always been and continues to be inherent in any political discourse. The Baroque concept of «honest dissimulation», with its theoretical justifications, should, however, be recognized as a specific intellectual and cultural trend that achieved a dominant position in Western and Central European culture and thought in the 17th century. Though it probably never became a declared object of theoretical speculation east of Poland, it should be kept in mind as an important component of the mentality and of social and political life in Baroque Ukraine as well. I would like to recall here the well-known episode related by Pylyp Orlyk in his letter to Javors'kyj: when Mazepa initiated Orlyk into his secret ideas, late in the night, the former asked the latter to go home and to pray God, because his (Orlyk's) prayers were certainly more welcome than his (Mazepa's) own ones, so great a sinner did he consider himself. I will not discuss here the historical value of the episode narrated by Orlyk almost 15 years after it happened. From the point of view of cultural history, however, it may be highly significant of the sense of guilt that the double-dealing inspired in Mazepa's thoughts and feelings: being a sincere believer, the conscience-conflict with his political «Machiavelism» was unavoidable. In this sense, in Mazepa's view, Orlyk was pure of heart and his prayers could be welcomed by God.

The reading and interpretation of texts written in Ukraine or by Ukrainians in Russia or related to Russia in Petrine time can hardly be correct without considering the dominant duplicity inherent in late Baroque European culture.

Let us now briefly¹ focus from this point of view on two texts of that time: Javors'kyj's famous sermon «Trost' vetrom koleblema», pronounced on November 12, 1708², together with the anathema against Mazepa, and the above-mentioned Letter by Pylyp Orlyk to Javor'skyj (1721).

In the first part of the sermon, commenting the opening «Thema», the Olive tree praises moral strength and righteousness against the flexible Reed, even if the former is condemned to destruction. It seems to me that the first idea that comes to mind is that Mazepa had been destroyed, but he had the opportunity of demonstrating his strength: he was a true olive tree. Immediately after, this idea appears fallacious since Mazepa is said to have been a reed bowing to the gelid wind of Hell. I recall, however, that Javors'kyj himself, precisely in 1707, in a letter to Tuptalo, praised the flexibility of the reed (here a symbol of monastic intellectual life) because the strong oak tree was the first to be struck by lightning. Of course, in the sermon of 1708 the preacher could not help considering Mazepa's last action as a «betrayal» and explicitly condemning it: he declared the hetman an Absalom, a Judas, an infernal lion, a false

¹ Shortly significa «tra breve» mentre briefly significa brevemente.

² Published // TKDA, 1865, III. – N. 12. – P. 499–512.

wolf, a «painted grave», a serpent filled with poison, an «apple of Sodom», a treacherous fox, and other similar. What else could he have done? Javors'kyj had no choice. By the same token, one should not think that he in any way approved Mazepa's choice: the fact that the latter had looked for an ally in the Swedish king was unacceptable to the metropolitan of Rjazan' since this meant having switched from the Orthodox tsar to the side of the heretic (Lutheran) king. However difficult his relationship with Peter may have been, he was not only a Church hierarch, but also – and first and foremost – a violent enemy of Lutheran «Heresy»: since spending his youth in Polish Jesuit colleges, he had never ceased to attack Lutheranism and any other Protestant confession. By way of example, I recall the long anti-Lutheran digression in the sermon «Vinograd Xristov» and the famous «case Tviritinov». The sense of sorrow and deception Javors'kyj may have experienced was at once personal and religious: he probably admired Mazepa's steadfastness, but could not help hating the religious «apostasy» with all his might.

In the sermon of 1708 this opposition finds expression in the rhetorical forms of biblical symbolism organised in two constrative series of questions and answers. With the first series, the Author seems to offer precisely the opposite picture to what he is expected to say, presenting the extraordinary merits of the hetman: «Twenty years and more he was hetman, and in all this time he showed himself to be an olive tree. Look at his pure understanding, at his civility: this appears to be an olive tree. Look at his piety, the construction of houses of God, the riches given to monasteries and churches [...] his generosity towards

the poor and pilgrims [...] he really seems to be an olive tree giving fruits in the house of God. And what shall I say about his faithfulness to the sovereign? Here he was not only an olive tree, but an oak and a cedar of Lebanon, strong and unwavering»¹. The text leads to the expected damnation of Mazepa introducing the question that negates the positive image given by the previous rhetorical questions: «What do we hear now?» – the preacher asks, and the answer is evident: «That oak and cedar appeared to be a reed...». The above-mentioned phrases extolling Mazepa's extraordinary deeds for the church and the tsar are not the only ones in the sermon. It is impressive to read a full paragraph (p. 510) elaborating the same metaphor of «светлая денница» that Javors'kyj had used in his panegyric of 1689. No less impressive is the imitation of Jeremiah's lamentation where the symbol of Jerusalem is applied to Mazepa's soul before the betrayal. Should we forget that in a letter to Tuptalo, Javors'kyj had compared Kyiv to Jerusalem and Moscow to Babylon? More examples may be added. Thus, given the relative (unusual) brevity of the text, the praises of the hetman's past deeds are numerous, long and easily

¹ «Двацать лет и слишком гетманом был, и чрез все тое время являлся быти маслина. Воззришь на благоразумие, на политику, мнится быти маслина. Воззришь на благочестие, на строение домов божиих, на обогащение монастырей, церквей, на созидание богаделень, на нищелюбие, страннолюбие и иные добродетели, ей, поистинне, мнится быти маслина плодовита в дому Божии. Что ж о верности к государю своему возлагаю? Ту уже не токмо маслиною, но дубом и кедром ливанским мнился быти непреклонным и неподвижным: ныне же что слышим? ...» (p. 507).

discernible. Though now a traitor, Mazepa still appears as a hero and one that it is difficult to imagine as a liar. The sermon is clearly not intended to extol Mazepa: it is and remains a malediction against the Judas and the servant of the Devil; any record of his past merits is accompanied by the contrasting malediction of his infamous falsity. Nonetheless, the degree of ambiguity is very high, despite the fact that we will probably never know if the author actually sought such ambiguity consciously and deliberately or not. It should probably be considered a mere example of the double-dealing and double-thinking inherent in any action and word in the given epoch and milieu.

Other questions arise. Javors'kyj and his Ukrainian fellow-hierarchs of Petrine time must have spent dreadful months in fear of their lives and the institutions they represented: as a matter of fact, no church hierarch was willing or able to oppose active resistance against the tsar for the man who had dared refuse obedience to the authority of the legal sovereign. The sad fate of metropolitan Ioasaf Krokovs'kyj in 1718 confirms the impossibility of any kind of opposition. At the same time it is hard to imagine that those who had been Mazepa's companions or had received his benefices were not aware of the terrible loss the hetman's end was to bring for the Kyivan church and the Mohylean Accademy, and for the hetmanate as well. They had lost the man who had brought them to success in culture and society, the protector of the church, the patron of art and literature, the man who fostered the ideas and the intellectual world they lived in. In this situation, I wonder whether Javors'kyj – or the other churchmen of the same circle – ever really thought about what the history of Mazepa and his

anathema meant for the future of Ukraine? Or was their concern limited to their own fate, that of the Mohylean Accademy and of the intellectual and spiritual world they lived in?

There is no easy answer to this question, it is related to the general question of the attitude of church hierarchs towards Ukrainian autonomy, their consciousness about the destiny of Ukraine as a people and a «quasi-state», or a «possible-state». It is also connected to the question of whether some of them – first of all metropolitan Jasyms'kyj or people like I. Krokovs'kyj – actually knew about Mazepa's political plans (with or without actual double-dealing) of 1706, 1707 and 1708? Is there any writing testifying to some secret maneuver the church hierarchs may have known of and «concealed»? If Mazepa's mother knew – as Pylyp Orlyk writes –, is it possible to imagine that no other ecclesiastical authority knew about (or imagined) the suspect contacts the hetman had with high ranking Poles?

The ambiguity of the texts we have read only lead to suppositions and reading «between the lines». Literary convention and prudence were obligatory: they make Baroque literary texts obscure for contemporary historians or critics.

Let us look once again at Javor'skyj's sermon. Hints about his concern for Ukraine as a land and a people may be found, but they finally convey the author's ideas about state power as an expression of the need to submit to the Russian tsar as the only legal Orthodox sovereign. Mazepa is presented with metaphors reminiscent of the panegyric of 1689: he was the «Little-Russian star», the «shining star» (денница светлая), but this star shone «на российском

небе» – the preacher writes, whereas here the adjective «российское» beyond any doubt refers to Russia. The hetman was adored like a star by all the boiars and notable people in Russia¹. However, Javor'skyj points out very clearly that the sovereign was the sun and the hetman was the moon, thus establishing the officially correct political hierarchy. Moreover, Mazepa is said to have acted as the «бунтовщики» Stenka Razin and Bulavin, he betrayed his sovereign as Brutus did. After that the preacher posits himself from the point of view of the tsar: he had given all his confidence, love, riches, privileges to the hetman, receiving in exchange an unbearable wound, an offence similar to the one Christ received «от оних разбойников ерусалимских в вертограде» (p. 508). At this point, the Metropolitan of Rjazan' seems to address a message to his people, to the Cossack community that might have been willing to offer resistance and to support Mazepa: «Вам же буди бессмертная слава и благословение Божие, благочестивое и верное Богу и государю своему, войско запорожское: генералы, полковники, сотники, атаманы и вси сердечные молодцы, яко во след Каинов не идосте» (p. 509). No doubt: Javors'kyj invites his people not

¹ «Смотри только на малороссийскую денницу. Боже мой! В какой светлости она денница была! Возришь на высокую почесть и властительство: денница светлая. Посмотришь на богатство и славу и великолепие: денница светлая. Возришь на милость государево, неизреченную к нему бывшую: денница светлая. Возришь на друголюбие, которое имел у князей, у бояр, у вельмож: и ту денница светла. Кратко рекше: гетман в Малой России был то денница, сияющая на российском небе. Государ – солнце, а гетман – денница» (p. 509).

to follow the apostate, to remain faithful to God and the tsar.

Thus, if any ambiguity may be detected in the word describing Mazepa's former splendid deeds, here there is no possibility of doubt as to the metropolitan's message: the church hierarchs of Ukraine had to submit to the tsar's will and the Cossacks had to reject the former «star» that followed the Devil instead of Archangel Michael, thus becoming «Judas». In Javors'kyj's damnation of Mazepa there might have been the cold calculation of the uselessness of any attempt to rebel against Peter, but certainly there was also the clear declaration of his opposition to any idea of challenging the legitimate power represented by the tsar. If the idea of an autonomous status of the social body formed by the Cossacks and the Kyivan ecclesiastic community may have shimmered in Javors'kyj's mind when he was a brilliant poet and scholar in Mazepa's environment in the 1680s and 1690s, he must have gradually abandoned any illusion when he viewed the evolution of the situation from the center of the Empire he lived in, when he saw the growing pressure of Peter's power over society, church and policy. Moreover, he appealed to obedience to the legal power of the Orthodox sovereign and condemned any possible alliance with a «heretic» king.

Thirteen years later, in 1721, a person whom Javor'skyj had known since the 1680s-1690s wrote a very long letter to the Metropolitan of Rjazan': it was Pylp Orlyk who had published the same kind of panegyrics for Mazepa as Stefan, but had not abandoned his hetman until death. He was exiled and wrote to ask the Metropolitan to intercede with the

tsar for him: his desire was to go back to Ukraine in the Russian Empire¹. The letter was written in a different style and language than Javorsky's sermons or other works, or even letters: this reflects the different social status, the cultural background and the personality of the two protagonists. Orlyk was a secretary and a Cossack, Javors'kyj a learned monk and one of the most refined cultural dealers of his time and milieu. Both had been very close to Mazepa, his protégés for many years, but fate had sharply divided their paths.

In Orlyk's letter, however, it is easy to unveil several similarities with Javor'skyj's writings. Orlyk's goal was to present himself as innocent with respect to Peter, since he had followed Mazepa's deeds of the last year of his hetmanate without having any knowledge of Mazepa's secret contacts: even more – he writes – Mazepa had asked him to write letters to rebuke any proposal of an alliance with the Polish and the Swedish kings; he had also said he would send information to the tsar about the «proposals» sent by that «stupid woman» (Anna Dolska). Orlyk describes all this in order to give an innocent image of himself, he declares that Mazepa has been a traitor, that he concealed the compromising documents instead of sending them to Peter and Golovkin, and handed them out to Orlyk only after they had already switched to Charles XII's

¹ The letter is published in «Osnova», 1860. – № 10. The manuscript contains many words written in several languages (Polish, French), as it corresponded to the use of Mazepa's time (for this information I am indebted to Gary Marker). My quotations from this letter follow the text of «Osnova», so they may be somewhat different in language from the original.

camp. Here Orlyk writes that the hetman cheated him: «Але он Мазепа обманил мене...» (р. 15). This means that Mazepa was a cunning person, a traitor to his sovereign and to his subjects, hence Orlyk was to be considered innocent. D. Beauvois underlines the scarce ethic integrity of the exiled follower of Mazepa, who did not hesitate to accuse Mazepa looking for the hypothesis of Russian support¹. There is no doubt that Orlyk had a most ambiguous attitude and it is very difficult to distinguish when he actually and sincerely believed in his actions, myths and writings, and when he just played a (sometimes untruthful, even dishonorable) game. At the same time, however, the letter to Javors'kyj seem to exploit every possible opportunity to present the image of Mazepa in the most glorious light, as a faithful servant of the tsar until the last weeks, as a splendid patron and a most honest chief, first of all as the «good prince» who cares about his land and his people. Orlyk introduces a lively dialogue between himself and the hetman in the letter: to the question of what will happen if the tsar beats the Swedes, Mazepa gives the following answer full of genuine political wisdom and cool (Machiavellian) evaluation of opportunities or dangers: «яйца курицу учат! Албо я дурак, прежде времени отступать, пока не увижу крайней нужды, когда царское величество не доволен будет, не токмо Украину, но и государства своего от потенции Шведской оборонить». The dialogue rises to highly pathetic tones when Mazepa justifies his contacts with foreign sovereigns: in front of the double Swedish attack on Ukrainian and

¹ Beauvois D. Op. cit. – P. 159–163.

Russian territory – he maintains in Orlyk’s account –, the Cossack army was not able to defend itself, but the tsar refused to send 10,000 soldiers to defend Ukraine. Thus – Mazepa concludes – «I have been obliged to send that Trinitarian priest to princess Dolska». According to Orlyk’s assertions, Mazepa’s maneuvers are apparently ambiguous: Mazepa has cheated Peter and has cheated Orlyk himself; the latter, however, fully justifies the hetman’s double-dealing: he did this for the sake of Ukraine under the pressure of Peter’s refusal to help the Cossacks, more exactly because of the tsar’s total disdain for the hetman, his land and his army.

There is no time here to analyze other details of the letter, but the way Orlyk tries to remind Mazepa seems to adapt perfectly to the kind of double-dealing and double-thinking that was so characteristic of Javors’kyj’s way of writing. Orlyk condemns Mazepa’s treason, but justifies his own innocence by also explaining and justifying the hetman’s deeds. With his letter Orlyk probably intended not only to condemn Mazepa’s «treason», he intended to move (in the rhetorical sense of the Latin *movēre*) Javors’kyj resorting to «shared memory» and using the arguments he thought were concealed in the metropolitan’s mind: the latter could not have forgotten the community of thoughts and hopes that united the Cossacks, the metropolitan and the learned Mohylean monks during the period of their «service» under Mazepa. If the exiled hetman’s expectations were actually of this kind, one must admit that his calculations appeared to be totally wrong: more than 20 years had passed since Orlyk and Javors’kyj wrote the panegyrics and sermons devoted to the hetman, his family and his

military and administrative staff. Orlyk seems not to take into due account how the situation had changed: Javors'kyj was not only sick and old, he was under attack from both the tsar and Feofan Prokopovyč, he could certainly not allow himself to think about Orlyk! One should also consider other circumstances for the evaluation of facts by the émigré-hetman and the metropolitan of Rjazan': the latter looked at the situation of 1721 (and also of 1708–1709) from the very «centre» of the Empire and from the point of view of its highest Orthodox authority; he perfectly understood Russian political games and knew how weak the situation of the traditional church was; he certainly bothered more about the fate of the «old» ecclesiastic institutions and its members than about the fate of the Cossack hetmanate. Orlyk wrote in the spirit of the past glory of the hetmanate, of the people who remained in direct contact with the Ukrainian reality until 1709, but lived in exile after the battle of Poltava: his representation of the Cossacks, of Ukraine and of himself remained «frozen» at the moment of the adventurous flight to Bender. Orlyk's rhetorical skills are remarkable and reflect the same type of culture and mentality as Javors'kyj's. Their intellectual dialogue, however, had been interrupted by the evolution of events. If Javors'kyj ever received and read the letter (and if the letter as we read it now corresponds to the original text), it is easy to imagine that he very carefully avoided satisfying Orlyk's desire. Javors'kyj had a much more genuine and clear perception of political reality (and of *Realpolitik*) than the dreamer Orlyk might have had. A somewhat similar situation may be revealed with respect to metropolitan I. Krokovs'kyj. As historical tradition relates, the latter celebrated

the last rites on Mazepa who pretended to be mortally ill in Borzna and wrote a certificate of this act to be sent to Peter; in 1708 he even made an attempt of passive opposition against anathematizing Mazepa and electing the new hetman; in 1718 he was summoned to Petersburg to justify himself when he was accused of cooperation with tsarevič Aleksej Petrovič: he died (poisoned?) immediately after his arrival. In 1721 Javors'kyj, of course, knew about all these facts and probably understood perfectly that there was no reasonable chance of planning any opposition to the tsar's will: being in Russia, he did not indulge in any positive action that might be interpreted as opposition to the tsar in defense of Cossack autonomy; he only opposed Peter at a level of canonical law and anti-heretic polemics. I would suggest that Javors'kyj's position in the capital permitted him to perceive exactly the impossibility of any active resistance. Being respectively in Ukraine and in exile, Krokovs'kyj and Orlyk may have had a different perception of reality, indulging in attempts of opposition and false hopes. In this sense, the critical attitude of Daniel Beauvois towards Orlyk, his «constitution» and his political utopias appears sensible and realistic¹.

Mazepa's political activity during the whole of his hetmancy (and even before) was unprecedentedly far-sighted; he possessed a political genius worthy of the best princes and kings of 17th century Europe. By all evidence, despite the brilliant culture he was able to foster around him, he was unable to achieve the main goal he might have needed: a sense of national unity

¹ Ibid. – P. 147–155.

and civic responsibility. To be sure, nothing allows us to maintain that Charles and Mazepa had any chance of winning the war, had the noble Ukrainian families, the Cossacks and people followed their hetman en masse: there are many reasons to suggest that possibilities of victory were scanty. We may, however, consider as a fact that only a handful of Cossacks followed the hetman in October 1708 and 1709, that Russian propaganda pointing to the defence of the «true» Orthodox faith against the «cunning Judas» had much more impact on Ukrainian society than any possible dream of independence, and even of autonomy. Mazepa's dream had to wait almost 3 centuries before finding the chance of coming true thanks to a special international situation. The question of how far Mazepa's program has chances to be realised in contemporary Ukraine remains open.

Ольга Ковалевська (Київ, Україна)

Портрети Мазепи: критерії достовірності та проблеми ідентифікації

Перші наукові зацікавлення істориків та мистецтвознавців проблемою пошуку портретів І. Мазепи хронологічно відносяться до кінця ХІХ – першої третини ХХ ст.¹ Завдяки наполегливій праці вчених протягом зазначеного часу було виявлено чималу кількість зображень, які були пов'язані з ім'ям гетьмана і потребували ґрунтовних досліджень, систематизації та типологізації.

Як відомо, після переходу І. Мазепи на бік шведського короля Карла ХІІ і розриву стосунків з московським царем Петром І останній наказав не лише оголосити гетьмана «зрадником», піддати його церковній анафемі, але й знищити все, що тим

¹ Уманець Ф. Гетман Мазепа. – СПб., 1897; Лазаревский А. Заметки о портретах Мазепы (к рисунку) // Киевская старина. – Т. 64. – 1899. – № 3. – С. 433–462; Барвинський Б. Портрет гетьмана Мазепи в замку в Підгірцях // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. І. – Жовква, 1908. – С. 96–108; його ж. Портрет Мазепи кисти артиста-маляра Осипа Куриласа // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. – Т. 2. – Львів, 1909. – С. 22–28; його ж. Гетьман Іван

чи іншим чином нагадувало б про нього. Передовсім це стосувалося зображень І. С. Мазепи. Внаслідок цієї нищівної акції вже у 20-х роках XVIII ст. проблема наявності в Україні достовірного зображення колишнього союзника Петра I стала вельми актуальною. Сучасники гетьмана, які пам'ятали, як він виглядав, намагалися тримати цей образ лише у своїй пам'яті, а ті, хто знав, де знаходяться його прижиттєві портрети, воліли про те мовчати. Таким чином, утаємничення візуального образу І. Мазепи призвело до прикрого результату, констатованого О. Лазаревським: «Как ни странно, но мы до сих пор не знаем достоверного портрета Мазепы»¹.

Отже, на кінець XIX ст. жодне з відомих ученим зображень не могло стовідсотково бути атрибутоване як портрет гетьмана І. Мазепи. Це примусило істориків та мистецтвознавців, крім використання традиційної практики візуального порівняння, коли для визначення достовірності певного зображення

Мазепа в всесвітній літературі і штуці // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. — Т. 2. — Львів, 1909. — С. 29–37; його ж. Причинок до питання про т. зв. «Бекетівський» портрет Мазепи // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. — Т. 2. — Львів, 1909. — С. 38–51; його ж. Доповнення до статей про Мазепу // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. — Т. 2. — Львів, 1909. — С. 77–94; Грушевський М. До портрета Мазепи // Записки НТШ. — 1909. — Т. 92. — С. 246–248; його ж. Ілюстрована історія України. — Київ–Львів, 1912; Широцький К. «Мазепа аetat 70» Норблена // Сяиво. — 1913. — Число 10, 11, 12. — С. 245–247; Эттингер П. Материалы для будущего издания «Словарь русских гравированных портретов» // Русскій библиофиль. — СПб. — 1913. — № 7. — С. 23–25.

¹ Лазаревский А. Указ. соч. — С. 433–462.

слід зіставити його з еталонним зображенням, визнаним за таке більшістю фахівців, звернутися до залучення різноманітних критеріїв оцінки та аналізу. При цьому ці критерії проходили перевірку на придатність уже в процесі їх використання. Не зайвим буде вказати, що виявленням портретів І. Мазепи та оцінкою їх достовірності займалися в основному історики, у той час як мистецтвознавці приєдналися до цього процесу досить пізно, що не могло не вплинути на результати досліджень.

Одним із перших критеріїв, який був запропонований О. Лазаревським, стала відповідність візуального образу психологічному типу зображуваного. Саме за цим критерієм відомий історик з усіх розглянутих ним зображень віддав перевагу лише портрету роботи Я. П. Норбліна. На його думку, образ Мазепи, створений польським гравером, цілком відповідав характеру та мотивам вчинків гетьмана. До того ж, історик вважав, що достовірний портрет І. Мазепи взагалі не варто шукати в Україні. Місцем зберігання такого зображення могла бути лише Польща. «Вот где нужно искать достоверного портрета Мазепы», — писав історик, бо саме «польские вельможи сохраняли портрет этого более или менее близкого им человека»¹. Будучи переконаним у своїй правоті, О. Лазаревський відкидав будь-які інші доводи, які ставили під сумнів його власну точку зору. Однак це не завадило іншим вченим піддати його висновки критиці та продовжити свої пошуки більш обґрунтованих аргументів «за» чи «проти». Невдовзі, у 1904 р., це вдалося зробити

¹ Там само.

польському досліднику З. Батовському, який вивчав творчість Я. П. Норбліна¹. Дослідник довів, що на гравюрі польського майстра насправді було зображено «жида-орендаря» з маєтку Чарторийських, прозваного «Мазепа»², риси обличчя якого абсолютно не відповідали описам зовнішності українського гетьмана. На користь цього твердження промовисто свідчив факт перебування Я. П. Норбліна в маєтку Чарторийських, де він учив дітей князя малювати. Підтвердження цим відомостям, що надало їм більшої ваги, учений отримав безпосередньо від представників родини Чарторийських. Пізніше, вже наприкінці ХХ ст., сучасними дослідниками іконографії І. Мазепа було зафіксовано, що згадане зображення атрибутовано саме як портрет «жида-орендаря в маєтках Чарторийських» (*Żyd rąchciarz w dobrach Czartoryskich*) у графічному фонді Бібліотеки Народової у Варшаві та в колекції графіки у бібліотеці Оссолінеуму у Вроцлаві. Отже, критерій «відповідності візуального образу психологічному типу» зображуваного виявився занадто суб'єктивним та невиправданим.

Іншим критерієм достовірності, про який також заявив О. Лазаревський у своїх «Замітках», був, умовно кажучи, «географічний». Тобто, на думку історика, для визначення достовірності того чи іншого портрета варто знати, де саме він був написаний (країна/місцевість) та/або де він зберігався. У випадку

¹ Batowski Z. Norblin. – Lwów, 1904. – 220 s.

² Вергун І. Гетьман Іван Мазепа у французькім мистецтві, літературі, енциклопедіях, історіографії // Визвольний шлях. – 1987. – № 12. – С. 13–79.

з «норбленівським» та «підгорецьким» портретами, для О. Лазаревського найбільш важливим було те, що обидва переховувалися саме на польських теренах. З цієї ж причини вони, як і низка інших (зокрема «краківський» портрет), не були свого часу знищені з наказу Петра І. Водночас «географічний» критерій дозволив іншим дослідникам, зокрема В. Січинському, стверджувати, що на користь достовірності певних зображень свідчить саме той факт, що вони були виконані саме в Україні і довгий час переховувалися в родинах, у навчальних закладах чи при монастирях, які були пов'язані з гетьманом І. Мазепою. Продовжуючи свої міркування щодо критеріїв достовірності, В. Січинський звернув увагу на ще два з них. По-перше, частина з відомих нині зображень гетьмана робилася за життя І. Мазепи (тобто йдеться про критерій «відповідності часу»)¹, а по-друге, вони виконувалися майстрами, які його особисто бачили (критерій «пам'яті»)².

Важливим критерієм достовірності можна вважати наявність супровідних зображень, які за певними ознаками можуть підтвердити припущення

¹ Тут варто згадати, що всі відомі на сьогодні гравюри на честь гетьмана, а також один з його гравірованих портретів були виконані саме протягом 1705/6–1708 рр.

² Назва цього критерію є досить умовною, але його сутність полягає в тому, що такі відомі свого часу гравери як І. Мігура, Д. Галяховський, І. Щирський, О. та Л. Тарасевичі і навіть М. Бернігерот бачили І. Мазепу протягом його життя і навіть не один раз. Відомостей про те, що гетьман хоча б раз позував цим майстрам, не існує, а отже, усі твори виконувалися ними «по пам'яті». Саме тому, наприклад, зображення І. Мігури та Д. Галятовського можуть різнитися деталями, але в передачі загальних, основних рис збігатися.

дослідників або спростувати їх. Зокрема, у випадку з портретами Мазепа маємо кілька прикладів, коли використання цього критерію для обґрунтування позиції вченого, як допомагало справі, так і шкодило. Так, саме на підставі того, що в «лаврському» зображенні І. Мазепа була відсутня головна ознака його гетьманської гідності – булава, О. Лазаревський відкинув цей портрет як недостовірний. Натомість наявність булави (хоча й домальованої пізніше від основного зображення) в «підгорецькому» портреті довгий час примушувала дослідників триматися думки про достовірність цього зображення, яке згодом виявилось портретом Станіслава Ревери Потоцького. Наявність таких супровідних зображень, як герб (або елементи герба), аббревіатура титулу, відзнаки (зірка та стрічка Ордена св. Андрія Первозванного), речі, що могли символізувати шаблі його попередньої кар'єри, а згодом гетьманської влади, архітектурні споруди, побудовані коштом гетьмана тощо, як правило, сприяють атрибуції та визначенню достовірності портрета. Однак бували й винятки. Так, досить довгий час за портрет І. Мазепа вважалось зображення чоловіка з булавою в алегоричній композиції «Ю TRIUMPH» А. Тарасевича (1695). Незважаючи на текст присвяти Б. Шереметьєву, В. Січинський вважав його за портрет українського гетьмана саме через те, що зображуваний не лише тримав булаву, але й у нижній частині композиції були зображені гетьманські клейноди: булава, чорнильниця, ключ, печатка, меч і короґва, що, на думку мистецтвознавців, мали символізувати мудрість, владу, мужність І. Мазепа і відноситися до

різних етапів його кар'єри¹. Натомість зображення невідомого козацького старшини, що донині зберігається в Дніпропетровському художньому музеї, тривалий час іменується «портретом Івана Мазепи»² без жодних для того підстав. Більше того, у правому верхньому кутку картини зображено герб портретованого, який нічого спільного не має з гербом «Курч», до якого традиційно відносять рід гетьмана. Історикам поки що не вдалося визначити зображений герб, а відтак ідентифікувати особу, яка була його носієм, хоча за супровідними зображеннями можна припускати, що на портреті зображено представника сотенної старшини.

Останній наведений приклад застосування «супровідних зображень» для визначення достовірності портретів І. Мазепи виводить на існування наступних критеріїв – критерію «атрибуційного напису» та критерію «легендарної традиції». Використання обох критеріїв так само, як і в попередньому випадку, може приводити до цілком різних результатів. Окрім уже згадуваної історії з «норбленівським» портретом, де містився запис «Мазера aetat 70», можна навести приклади з атрибуцією портретів роботи невідомих художників, які не мали жодного напису на самому полотні, але мали атрибуційні

¹ Прив'язка до І. Мазепи в цій композиції є не випадковою, бо згадане зображення було розміщено в книзі П. Терлецького «*Sława heroicznych dzieł / Borysa Petrowicza Czeremety...*», яка була замовлена українським гетьманом як панегірик Б. Шереметьєву у зв'язку з узяттям турецької фортеці Казикермен 1695 р.

² Невідомий художник. Портрет Івана Мазепи. Кінець XVIII ст. Полотно, олія, 70 x 58. // Дніпропетровський художній музей. – Дніпропетровськ, 2001. – С. 26–27.

записи в інвентарних книгах Державного історичного музею (ДІМ) у Москві¹ та картинної галереї замку Гріпсгольм у Швеції². Згідно з записом в інвентарі ДІМ, під номером 65873 зберігався портрет І. Мазепа. Така ситуація тривала приблизно з 1921 р. до початку ХХІ ст., коли внаслідок тривалих пошуків працівників музею, які почали сумніватися у правдоподібності «атрибуційного» запису, а також дослідженню польського мистецтвознавця М. Каламайської-Саєд, яка займалася іконографією родини Сапег, удалося дошукатися істини. Виявилося, що на портреті зображено великого гетьмана литовського — Казимира Павла Яна Сапегу. Та ж сама була зображена й на портреті зі Швеції, хоча згідно з записом в інвентарній книзі замку, полотно було подаровано музею ще 1823 р., після чого його атрибутували як портрет українського гетьмана. Взагалі подібні випадки хибної атрибуції портретів, а відповідно й ідентифікації зображуваної особи, залишаються досить поширеними. Для наочної демонстрації цього масового явища достатньо переглянути каталог виставки «Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь віки» або відповідний розділ великого ілюстрованого видання «Україна — козацька держава», де представлено значну кількість

¹ Невід. худ. Мазепа (?). Поч. ХVІІІ ст.; полотно, олія; інв. № ГІМ 65873 Див.: Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепа // Сіверянський літопис. — 2006. — № 1. — С. 102—108.

² Невід. худ. Мазепа (?). Бл. 1700 р.; полотно, олія; інв. № 947 / Національний музей Швеції (замок Гріпсгольм) [Див.: Ковалевська О. До питання атрибуції портретів І. Мазепа // Сіверянський літопис. — 2006. — № 1. — С. 102—108.]

найрізноманітніших зображень (частина з яких дійсно має підписи типу «МАЗЄПА», «ГЕТМАН ИВАН МАЗЕПА» або інші подібні написи), які кардинально відрізняються одне від одного, але мають спільну атрибуцію. Винуватити в цьому музейних працівників або видавців не можна, бо проблема тут не стільки в похибках атрибуції, скільки у відсутності в нас сталої іконографічної традиції в зображенні І. Мазепи, а також нерозвиненості іконографічних досліджень узагалі. Натомість є тривала «легендарна» традиція, згідно з якою велика кількість зображень приписувалася саме І. Мазепі.

Одним з найбільш показових «сценаріїв» того, як відбувалося творення традиції приписування того чи іншого зображення І. Мазепі, є випадок із «нікітінським» портретом. Питання про те, кого насправді малював І. Нікітін, залишимо осторонь, однак звернемо увагу на те, як було переказано версію створення зображення одним з істориків: «Нікітін забажав намалювати студію на тему сучасного Каїна, розбійника, або запорожця. Входить до нього його знайомий і, побачивши малюнок, крикнув: „Что за мазепу ты нарисовал?“. Було се вже після „ізмін“ Мазепи. На те відповів артист: „В самом деле Мазепа!“ вдоволений тим, що удалося йому схопити і перенести на полотно признаки душевного неспокою, який приписувано очевидно Мазепі після його „ізмін“»¹. На думку того історика, про якого згадав

¹ Барвинський Б. Причинок до питання про т. зв. «Бекетівський» портрет Мазепи // Причинок до питання про т. зв. «Бекетівський» портрет Мазепи // Історичні причинки. Розвідки, замітки і матеріали до історії України-Русі. — Т. 2. — С. 42.

у своєму дослідженні Б. Барвинський, саме таким чином сформувалася традиція вважати «нікітінський», або «академічний» портрет зображенням І. Мазепи.

Окрім такого роду шляхів формування традицій хибної атрибуції того чи іншого портрета, існують й інші, більш сучасні. Зокрема, в експозиції одного з українських музеїв представлено гіпсовий барельєф скульптора В. Білоуса під назвою «І. Мазепа». Цей твір не має жодного коментаря стосовно того, що він був виконаний скульптором за гравюрою Я. П. Норбліна «Мазепа» і відповідно відтворював риси не українського гетьмана, а невідомої особи, яку історики та мистецтвознавці вже давно визнали «жидом-арендарем з маєтків Чарторийських».

Нарешті, одним з найпоширеніших критеріїв визначення достовірності зображення, а також підставою для правильної ідентифікації зображуваної особи, є визначення спільних/схожих рис обличчя та їх відповідність описам зовнішності портретованої особи, що були зафіксовані в різноманітних джерелах. У випадку з пошуками універсального критерію щодо визначення достовірності портретів І. Мазепи дослідники одночасно використовували два схожих підходи. З одного боку, збиралися описи зовнішності гетьмана, на підставі яких визначалися загальні риси його зовнішності. Внаслідок цього зовнішність І. Мазепи можна було описати таким чином: «...середнього зросту, стрункий, стан тонкий; руки тонкі, білі, з довгими пальцями; на голові повно кучерів або „польських кіс“; гладке високе чоло; очі темні, блискучі, пронизливі, жваві; погляд гордий, суворий, розумний; вуста вузькі, тонкі; вуса на польську моду, довгі, обвислі». З іншого боку, дослідники намагалися виділити спільні риси на тих зображеннях,

які вони вважали за портрети І. Мазепи. Свого часу результати цієї роботи були оприлюднені редакцією журналу «Киевская старина». Згідно з ними загальними рисами зовнішності І. Мазепи за його портретами можна вважати типовий трикутний склад передньої частини голови, прямий продовгуватий ніс, не випнуті вилиці, широкий відкритий лоб, правильно окреслені очі, брови, губи, довгі висячі вуса, обличчя спокійне та приємне, зір зосереджений¹.

Застосування обох підходів дало певні результати, які згодом були поєднані з сучасними методами судово-криміналістичної експертизи, що дало змогу визначити коло достовірних портретів І. Мазепи². Ці портрети одночасно були схожі між собою та збігалися з описами зовнішності, зафіксованими нарративними джерелами. Зрозуміло, що визначення цього переліку містить певну похибку вірогідності. Це пов'язано з тим, що жоден з портретів так і не був стовідсотково визнаний за портрет І. Мазепи, і це можна вважати за об'єктивний чинник, який впливав на результати цих досліджень. Суб'єктивним чинником слід вважати особисте бачення художником портретованої особи та індивідуальні особливості відображення її на полотні або іншому матеріалі.

Таким чином, при визначенні достовірності портретів гетьмана І. Мазепи протягом тривалого часу використовувався значний перелік основних

¹ К портрету И. С. Мазепы // Киевская старина. – 1887. – № 1. – С. 189

² Ковалевська О. Нові підходи до пошуку достовірних зображень гетьмана Івана Мазепи // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 152–167.

критеріїв, серед яких були відповідність візуального образу психологічній характеристиці портретованого, місце виконання/зберігання портрета, наявність супутніх зображень та їхній зміст, наявність написів та атрибуційних записів, легендарна традиція приписування того чи іншого портрета особі гетьмана, а також спільність/схожість рис зовнішності портретованого як на портретах, так і за описами в наративних джерелах. У певних випадках ці критерії могли бути використані з метою ідентифікації людини, зображеної на портреті. Проблема використання цих критеріїв для визначення достовірності зображення та ідентифікації портретованої особи полягає в тому, що частина критеріїв може бути з однаковою результативністю використана як аргумент «за», так і «проти». Крім того, на результат застосування кожного з цих критеріїв для досягнення мети іконографічного дослідження постійно впливає суб'єктивне бачення дослідником портретованої особи та трактування ним історичних фактів щодо його зображення. Отже, досягнення абсолютної істини в іконографічних дослідженнях, присвячених образу І. Мазепи, є апріорі неможливим, але прагнути того варто.

Наталя Цікра (Відень, Австрія)

**Образ Мазепи у повісті
«З-під Полтави до Бендер» Богдана Лепкого
як втілення національних ідей
учасників Першої світової війни**

На ідейний зміст повісті «З-під Полтави до Бендер» Б. Лепкого як останньої із циклу повістей, пов'язаних із образом гетьмана І. Мазепи, найбільше вплинули події другої половини життя письменника. Із початком Першої світової війни він із сім'єю втікає від російської інвазії до Відня. Адже царські війська всіх свідомих українців, «мазепинців» вивозили на схід. У столиці Австро-Угорщини письменник зустрівся з багатьма давніми знайомими, з якими почав видавати просвітницькі брошури, календарі, читанки для українських біженців та полонених українців — солдатів царської армії. Друзям удалося врятувати вже немолодого Б. Лепкого від фронту. Його було призначено для культурно-освітньої діяльності в таборах для військовополонених українців, які розташовувались в Австрії та Німеччині.

Із початком Першої світової війни в українського народу з'явився реальний шанс отримати незалежність, як і в інших поневолених народів двох воюючих імперій — Російської та Австро-Угорської. Свідомі українці Галичини й Наддніпрянської України

розуміли, що цей шанс зросте за умови поразки у цій війні Росії. Тому відразу ж 1 серпня 1914 р. у Львові було створено Головну Українську Раду як представника українського суспільства Галичини. У своєму маніфесті до українського народу Галичини вона закликала боротись за незалежність всієї України¹. Одночасно було розпочато формування Легіону Українських Січових Стрільців як національного війська, яке виступило у війні на боці Австрії та Німеччини проти Росії та боролось за свободу України.

Українськими політичними емігрантами із Наддніпрянської України у Львові 4 серпня 1914 р. було створено «Союз визволення України» як представника інтересів Великої України. Його засновники також виступили за державну самостійність України й реалізацію своїх національно-політичних і економічних прагнень вбачали в розгромі Росії. На випадок прилучення до Австрії української території від Росії Союз мав домагатися створення в Австрії окремого українського автономного краю². Згодом Головна Українська Рада переїхала до Відня і реорганізувалася у Загальну Українську Раду як представника українського народу в Австро-Угорщині на період війни (травень 1915 р.). «Союз визволення України» також перебрався до Відня (серпень 1914 р.), і тут був створений його друкований орган — «Вісник Союзу визволення України» — періодичне видання для поширення національних ідей серед українських військовополонених³.

¹ Дорошенко Д. Історія України. — Ужгород, 1932. — С. 22.

² Там само. — С. 32.

³ Там само. — С. 31.

Серед січових стрільців був і брат Богдана Лепкого Левко. Тому все, пов'язане з боротьбою за українську незалежність виявилось дуже близьким для письменника. Він стає активним дописувачем «Вісника Союзу визволення України» та займається просвітницькою роботою у таборах для українських полонених, солдатів царської армії. Журналістська та педагогічна діяльність Б. Лепкого дала великі плоди. Українські піддані російського царя, що сиділи в австрійських та німецьких таборах для військовополонених, відчували себе українцями. І згодом з них було сформовано полки, які повернулись на Наддніпрянську Україну й виступили в боротьбі проти більшовиків на захист молодого української держави як основне національне військо. До них приєдналися січові стрільці.

У ході Першої світової війни українці розпочали національно-визвольні змагання. Після повалення російського самодержавства у Києві було створено Центральну Раду (березень 1917 р.), яка своїм Третім Універсалом проголосила про створення Української Народної Республіки, а Четвертим – про незалежність УНР. Розпад Австро-Угорської імперії привів до створення Західно-Української Народної Республіки. Обидві українські держави об'єдналися в одну – Українську Народну Республіку (22 січня 1918 р.). Але їй не вдалось вистояти перед більшовицькою навалою, розпочалась нова колонізація України Росією.

Б. Лепкий, як очевидець та безпосередній учасник історичних подій, пов'язаних з Україною та боротьбою за її державну незалежність, важко пережив поразку молодого УНР. Тому закономірним є те, що в його історичній повісті «З-під Полтави

до Бендер» головною темою авторського осмислення та оцінки виступає історична доля України, боротьба за її незалежність. Уже на початку твору автор згадує пісню «Ой горе тій чайці» (Лепкий дає інший варіант назви «Ой біда, біда тій чайці-небозі»), як символ трагічної долі України. А ще ця пісня асоціюється із гетьманом Мазепою як із ймовірним її автором. «Пісню про чайку-небогу гетьманові Мазепі приписала Історія Русів...Тут дуже добре відчутна беззахисність України через брак в неї природних кордонів. Нема даних твердити, чи пісня про чайку була твором Івана Мазепи, чи ні, але в усякому разі та пісня була популярна на поч. 18 ст., бо попала в один із найстаріших рукописних співаників. Пісня увійшла в чумацький репертуар, а скорочений її текст Максимович як „народну“ надрукував в першій збірці українських пісень»¹. Отже, тема історичної долі України та боротьба за її незалежність у повісті Б. Лепкого тісно пов'язана із образом І. Мазепи, хоч він тут не є домінуючим. Образ українського гетьмана змальовано дещо зідеалізовано: «Двадцять літ мазепинського режиму привчили людей шанувати людину»². Він постає як ідеальний приклад політика, мудрого та досвідченого воєначальника. Адаже навіть шведський канцлер Піпер, потрапивши в полон до Петра I після Полтавської битви, порівнює Карла XII з Мазепою: «Чи не зробив король знов якої

¹ Возняк М. Історія української літератури. Том 3. — С. 432–433.

² Лепкий Б. З-під Полтави до Бендер. — Нью-Йорк, 1955. — С. 163.

нової дурниці? Це йому не купити. Добрий вояк, але марний політик. Вся надія на Мазепу: старий лис, не раз у залізах бував і вихопився. Може, й тепер знайде який вихід?»¹. Письменник пише у творі, що шведський король довіряв рішенням українського гетьмана. Адже після поразки під Полтавою Карл XII погодився з пропозицією І. Мазепи прямувати в Бендери, а не в Крим, як це пропонував його генерал Левенгавпт. Така характеристика образу українського гетьмана небезпідставна. Вольтер, який першим написав про І. Мазепу в Європі, так описує гетьмана у творі «Історія Карла XII» (1731 р.): «Це була відважна людина, далекозорна, невтомна у праці, хоч поважного віку», а також — «Один лиш козацький володар (Мазепа. — *Авт.*) дав змогу втриматися шведам. Без його допомоги шведська армія загинула б від голоду та злиднів»². Схожа характеристика образу Мазепи й у Б. Лепкого: «Розум небуденний і досвід незвичайний, добутий пильною працею довголітнього життя»³, «старий дипломат передбачав усі Петрові ходи»⁴.

Для Б. Лепкого І. Мазепа є великим патріотом та захисником України: «Як печерську обитель тривкою огорожею обвів, так, здавалось, що й країну свою муром непорушним околотить»⁵. Образ Мазепи був втіленням послідовного й незламного борця за національну ідею: «Поки є Мазепа, доти Україна

¹ Там само. — С. 17.

² Січинський В. Чужинці про Україну. Прага, 1942. — С. 141–142.

³ Лепкий Б. Назв. праця. — С. 301.

⁴ Там само. — С. 268.

⁵ Там само. — С. 300.

не приборкана до кінця»¹. Образ гетьмана, який прагнув створити незалежну від Росії українську державу, змальовано також Вольтером в «Історії Карла XII»: «Той, що правив у ті часи, називався Мазепа і мав колись статус шляхтича Польщі, бо народився на Поділлі. Слава Мазепа призвела до того, що цар іменував його володарем України. Одного разу, як Мазепа був у Москві, звернувся до нього цар, щоб він допоміг зробити козаків більш залежними. Мазепа відповів, що становище України і характер її нації не дозволяють здійсненню планів царя. П'яний цар назвав Мазепу зрадником і виказав погрозу, що посадить його на палю. Повернувшись в Україну, вирішив Мазепа повстати. Він хотів стати незалежним володарем і створити могутнє королівство з України та уламків Росії»². Немає свідчень, що Б. Лепкий читав Вольтера. Але схожість образів Мазепа у цих двох авторів дає підставу це припускати.

У повісті Б. Лепкого «З-під Полтави до Бендер» ми не бачимо опису українського гетьмана. Є лише поодинокі замальовки: «Король, як молодець, прорану буцім і забув, відживає, а гетьман, як пізньоосінній день, блага усмішка на обличчі, але в очах утома...»³, «Гетьман ще гірше посивів»⁴, «Іван Степанович ледве на ногах тримався. Добре, що вітру нема, а так повалив би його. Тільки очі блищать і усмішка на устах тремтить. Як пізньоосіннє сонце на листку...»⁵.

¹ Там само. — С. 268.

² Січинський В. Назв. праця. — С. 141.

³ Лепкий Б. Назв. праця. — С. 241.

⁴ Там само. — С. 275.

⁵ Там само. — С. 210–211.

Письменник намагається у повісті осмислити причини поразки боротьби за незалежність України на чолі із гетьманом І. Мазепою. Це осмислення є відкрито авторським або звучить від імені героїв повісті, найчастіше від запорозького сотника Мручка й шведського короля Карла XII, та втілює собою історіософічні моменти повісті. Б. Лепкий, осмислюючи поразку національно-визвольних змагань під проводом І. Мазепи, намагається пояснити також і причини поразки незалежності Української Народної Республіки. Він вважає, що військове та політичне керівництво несе велику відповідальність за долю держави. Вустами П. Орлика автор каже: «Хто вище стоїть, мусить далі глядіти»¹. Але він не звинувачує І. Мазепу як українського керманіча в тому, що шанс на незалежність України на поч. 18 ст. було втрачено, що мало трагічні наслідки для майбутнього країни. Він більше винить підлеглих гетьмана, які «люблять раду радити, а не наказ виконувати»². Автор словами запорозького сотника Мручка засуджує українців: «Не гетьманова вина, а наша. Такий ми народ, що за добротою зітхаємо, а під силу йдемо»³. Свої думки про негативні сторони українського менталітету як одну з причин поразки у боротьбі за українську незалежність Б. Лепкий висловлює від імені шведського короля. На репліку І. Мазепи про те, що залежність України від Росії є принизливою та небезпечною і що українці хотіли і хочуть відірватися від неї, Карл XII відповів:

¹ Там само. — С. 119.

² Там само. — С. 153.

³ Там само. — С. 158.

«Заслабо хочете і брак вам збірного, загального хотіння. Ваше хотіння ані спонтанічне, ані розумове. До першого ви перевтомлені, до другого замало підготовлені, особливо бракує вам дисципліни і пошанування влади»¹.

Також автор пише, що в Україні завжди велась боротьба за булаву. Адаже замість того, щоб об'єднатися і воювати проти численних зовнішніх ворогів, українці завжди займались внутрішньою боротьбою за владу. Ось і тепер, після поразки під Полтавою, будучи у вигнанні в Бендерах, український табір розколовся на три частини, кожна з яких мала свого кандидата на гетьманську булаву (П. Орлика, А. Войнаровського й Д. Горленка). Хоча під час Полтавської битви, як пише Б. Лепкий, І. Мазепа покликав до себе П. Орлика та А. Войнаровського й наказав їм, щоб вони після його смерті не сварились за булаву: «Хай бере той, хто легше двигне, бо це не булава, а хрест важкий, який треба нести на українську Голгофу»². Але представники українських старшин замість того, щоб на чужині об'єднатись і планувати подальші дії щодо українського питання, стали з підозрою ставитись один до одного, а їхнє оточення постійно сварилось, не соромлячись хворого гетьмана Мазепа. Таке ставлення до гетьмана Мазепа з боку його козаків письменник порівнює з поведінкою шведських солдат стосовно короля Карла XII. Він пише, що «шведи вірили в свого короля, як в Бога»³, а українські

¹ Там само. — С. 286–287.

² Там само. — С. 72.

³ Там само. — С. 243.

козаки могли не виконати наказу гетьмана. Б. Лепкий висловлює припущення, що, якби в Україні була спадкова передача влади, можливо, не було б домашніх воєн.

Б. Лепкий, називаючи причини поразки національно-визвольних змагань періоду І. Мазепи, окрім неготовності українського народу до боротьби та негативних рис його менталітету, виділяє найважливішу причину — зраду самих українців. Він називає зрадників: Дмитра Зеленського, Дмитра Максимовича, Григорія Григоровича, які перед самою битвою перейшли до царя. Насправді ці генеральні старшини здались на милість Петра І вже біля Переволочної. Взамін вони просили гарантувати їм життя¹. Б. Лепкий пише, що Галаган зруйнував Січ, Ніс показав таємний вхід до Батурина². Автор згадує також Феофана Прокоповича, який спершу вихваляв справи Івана Мазепи у своїх творах, а згодом, після переїзду до Петербурга, до Петра І, почав критикувати гетьмана.

Прикладом відданості гетьманові в повісті виступають запорозькі козаки. Автор пише: «Тільки потіхи, що наші запорожці. Ось вам лицарі незламні. Як раз рішилися з гетьманом проти царя, так і тримаються того. Втратили Січ, втратили Переволочну, сотки їх на полях сіли, а до царя не перебігають, милосердя і ласки не випрошують у нього. Коли б так ціла Україна...»³. Б. Лепкий створює у повісті

¹ Павленко С. Загибель Батурина 2 листопада 1708 р. — К., 2008. — С. 192.

² Лепкий Б. Назв. праця. — С. 295.

³ Там само. — С. 154.

ідеальний образ українського воїна — запорозького сотника Мручка. Він є втіленням сміливості та мудрості кращих сил українського козацтва. А ще, і це є найважливішим для автора, відображенням вірності гетьманові та саможертвності в боротьбі за незалежність України. Розмовляючи із гетьманським блазнем Рачком, козацький сотник Мручко каже: «Гадаєш, синопьку, що я гетьмана менше люблю, ніж ти? Якби я знав, що продовжу йому життя, то дав би свою кров перелити у його жили, бо знаю, що таких сотників, як я, багато, а він один»¹. Запорозькі козаки у творі є певним відображенням українських січових стрільців, які, як і запорожці, добровільно та відважно боролися за українську свободу.

Б. Лепкий, який виховувався у сім'ї священика, був великим гуманістом. Тому в його останній історичній повісті чітко звучить антимілітарна тема. Вибір цієї теми пояснюється також тим, що в 1917 р. письменник відвідав рідні краї. Через Відень і Львів добрався він до Бережан, побував у Жукові. Всюди бачив руїни, злидні й людське горе. Події війни знайшли відображення у багатьох поетичних і прозових творах Б. Лепкого.

Повість «З-під Полтави до Бендер» починається з опису страшної картини поля бою Полтавської битви. І щоб читач краще відчув увесь жах цієї сцени, автор показує її очима самого учасника бойових дій, козака Чуйкевича. Поранений, він з великим зусиллям відкрив очі і побачив усе в червоному кольорі: «...сонце червоне, як велетенська рана», «хтось небо простромив мечем і з нього лилась кров. Багато її,

¹ Там само. — С. 105.

усі поля червоні, увесь світ»¹. Автор повісті співчуває шведським та російським солдатам. Він пише, що за славу своїх вождів вони змушені помирати на чужині. «Не краще б було триматися рідної землі, орати, ловити рибу, рубати дерево в лісах і разом з коханою дружиною дітей ростити?»². Він також підмічає, що російських солдат погано годують і царські воєначальники гонять їх, як псів: «Петро своїх солдат живить сухарями й толокном»³.

Свої антимилітарні погляди письменник вкладає в роздуми літературного героя — запорозького козака Мручка. Він каже про війну: «Проклята хай буде вона», адже «вчить людей ненавидіти»⁴, і ставить риторичні питання: «Чи мало людям землі й хліба, чи мало повітря для грудей і простору для свободи?». І робить висновок — «хай кожен народ живе на своїй землі»⁵.

Поруч із антимилітарною темою у повісті присутня й мілітарна. Остання виступає як тема боротьби українців за незалежність своєї землі. Так, запорожець Мручко на репліку, що в Полтавській битві багато людей загинуло, говорить: «Не з нашої вини... Ми лише захищались, а навіть пташки від хижого птаха захищаються, тому що все, що живе, прагне життя і свободи», бо ж так «хочеться жити на світі і всіма силами обороняти життя»⁶. Дотепно говорить він про обов'язок українського козака воювати: «Козацьке

¹ Там само. — С. 7.

² Там само. — С. 39.

³ Там само. — С. 281.

⁴ Там само. — С. 288.

⁵ Там само. — С. 134–135.

⁶ Там само. — С. 146.

діло війна, а хто не хоче битися, хай йде в монастир молитися». Для розкриття теми боротьби за визволення країни автор використовує образ степу з козацькими могилами, як уже відомий в українській літературі символ давньої слави України. Степ тут постає як «цвинтар минувшини»¹.

В українській літературі періоду Першої світової війни, як зазначає австрійський літературознавець Алоїс Волдан, присутні три ідейних аспекти: ідея реального відродження Української держави; відчуття поразки та зневіра, а також ідея воскресіння України.

Богдан Лепкий втілює ці ідейні аспекти своєї сучасності в текст історичних повістей, пов'язаних із гетьманом Мазепою, про події двохсотлітньої давності. Адже ті умови, в яких опинилась Україна на початку 20 ст., були подібними до її політичної ситуації початку 18 ст.: поділ країни на частини, початок війни між різними державами, що давав шанс отримати незалежність Україні. Постать Івана Мазепи та його прагнення звільнити Україну з-під російського гніту й об'єднати українські землі в одну гетьманську державу; розпач від поразки у Полтавській битві, на яку покладалось стільки надій та сподівань; а також віра в краще майбутнє рідної землі — стали близькими та зрозумілими для письменника. Перший ідейний аспект домінує в попередніх чотирьох повістях Б. Лепкого про І. Мазепу, а два останні втілились в повісті «З-під Полтави до Бендер». Розпука, яка охопила гетьмана Мазепу після поразки у битві під Полтавою,

¹ Там само. — С. 205.

відображала великий біль автора за не збережену Українську Народну Республіку: «І бився гетьман зі своїми думками не одну ніч і не одну самотню годину. Бачив минувшість недалеко, осяяну блиском почестей і багатства, над якою мерехтіла семибарвна веселка великих сподівань, і бачив теперішність сумну і бідну, бездомну, безпритульну. Володар без землі і без народу, скиталець, зданий на ласку чужих людей, шведів і турків»¹. Трагізм цих слів поглиблює сцена гри І. Мазепи на бандурі і сумна пісня про старого козака-бандуриста.

В одному із листів Б. Лепкого можемо відчутти подібний сумний настрій автора: «Дійсність страшна. Сиджу, як подорожній на скелі, котрого викинуло море, розбивши корабель. Ні хати, ні харчів, — нічого певного, реального. Фікція, міраж, фата-моргана»². Сум від втрачених надій та тривога за долю України Мазепи та Б. Лепкого поглиблюються їхнім вигнанням: після поразки в Полтавській битві І. Мазепа змушений був втікати в Бендери, а Б. Лепкий після втрати короткотривалої незалежності УНР вимушений був залишатись в еміграції в Німеччині. На зміну мотиву розпачу, зневіри, журби у повісті приходить мотив віри у кращі для України часи. Ідея віри у воскресіння рідної землі присутня не лише в образі гетьмана Мазепи, а й в інших образах: «Тут біля нього (Мазепи. — *Авт.*) невеличкий числом, але сильний духом гурток людей, пройнятих тим самим бажанням, що й він, душ чистих і чесних,

¹ Там само. — С. 330.

² Журавлі повертаються...: З епістолярної спадщини Богдана Лепкого. Львів, 2001. — С. 209.

які жертвували маєтками, достатками, радощами життєвими, усі ради ідеї. Їм треба залишитись живими, їм треба в будучність понести те, до чого додумалась минувшість, щоб не прорвався живий зв'язок між ними»¹. У наступних словах Б. Лепкий прямо висловлює власну віру в майбутню незалежність України: «Коли не стане Мазепа, житимуть мазепинці і боронитимуть так довго, невисипує, завзято, аж здійсниться задум Мазепин. А що він здійсниться, в тому його творець не сумнівався ні на хвилину, хоч дійсність стосотими голосами перечила йому»². Адже повість як художній жанр пов'язана із роздумами, іноді повністю відкритими, прямими, авторськими. Ці роздуми автор об'єктивує – він їх виражає як голос своєї епохи³.

У творах учасників Першої світової війни, зокрема українських військовополонених, часто виступає образ зерна як символу ідеї про незалежність України, що поширювалась серед українців: «Доніс вітер зерна-думки,/ Скупавши в Дніпрі їх, у хвилях, в сріблї, /Розсіяв по рідній землі./ Росли-розростались у душах-серцях, /Огнем запалили в борцях. /Не згине надармо, не згине зерно, /Коли тільки добре, правдиве воно!»⁴. Цей образ зерна, з якого виросте колосся із багатьма зернами, що символізує тих свідомих українців, які продовжуватимуть розпочату І. Мазепою боротьбу за свободу

¹ Лепкий Б. Назв. праця. – С. 58.

² Там само. – С. 58.

³ Галич О., Назарець В., Васицьєв Є. Теорія літератури. – К., 2006. – С. 270.

⁴ Кобець О. Тоді й тепер // Вісник союзу визволення України. – С. 225.

рідної землі, присутній також в повісті «З-під Полтави до Бендер» Б. Лепкого: «Правда, того зерна мало, дуже мало, зате воно чільне і здорове. По нинішнім кривавім дощі з кожного зродиться колись сто зерен. Не для Москви, а для пожиток власного народу, бо переможуть голоси землі і крові, сильніші від усіх голосів світу. „Мусять перемогти“ — у голос промовив гетьман, бо він не міг затаїти тієї душевної гадки»¹. Мазепині сподівання щодо виборення української незалежності знайшли відгук у серцях «мазепинців» і реалізували себе у проголошенні Української Народної Республіки. Знищення короткотривалої української державності не вбило надії у Б. Лепкого на її відновлення. Адже він також був «мазепинцем».

¹ Лепкий Б. Назв. праця. — С. 22.

Пам'ятні речі Марії Магдалини Мазепиної в колекції Національного музею історії України

В історії України важко знайти особу, навколо якої вже стільки віків точились би такі гострі суперечки, зустрічалися різні, часто полярні думки. Від захоплення до різкого неприйняття — такий діапазон суджень дослідників про гетьмана Івана Мазепу.

Дійсно, ряд обставин зумовив неоднозначність існуючих оцінок і характеристик. Що спонукало гетьмана Івана Мазепу виступити проти Росії? Яке його місце серед української старшини та генераторів ідеї незалежності України? Чому улюбленець Петра I, на якого сипалися царські щедроті, став його заклятим ворогом і був підданий анафемі? Це лише незначне коло питань, що вимагають відповіді — правдивої, об'єктивної, зваженої, побудованої на фактах, а не на домислах чи емоціях.

З історії відомо, що великий вплив на гетьмана мала його мати Марія, що походила з давнього шляхетного роду Мокієвських, який проживав

на Київщині. За даними генеалогічної розвідки В. Модзалевського¹ Марія (Марина?) Мокієвська з 1666 р. була записана сестрою Луцького Хрестовоздвиженського братства, мала добру освіту, як і всі тодішні українки з сімей заможних. Марія в шлюбі з Адамом-Степаном Мазепою, ставши по-чоловікові Мазепиною², мала двох дітей: сина Івана — майбутнього гетьмана та доньку.

Який же зовнішній вигляд мала мати гетьмана Мазепа — Марія Магдалина Мазепина? За доби козацького відродження з'явилося безліч живописних портретів, які увічнювали у фарбах образи прославлених українок. Портрет Марії Мазепини (Мокієвської) (1617–1707), роботи невідомого художника початку XVIII ст., зберігається у Краківському національному музеї, у відділі: музей Шолайських (№ MNKI — 228). Такий же портрет був виданий Гнатом Ходкевичем на початку XX ст. у альбомі портретів видатних історичних діячів України у Львові. На портреті олійними фарбами зображена постать шляхетної пані в розкішному вбранні XVII ст. На ній квітчастий зелений кунтуш, облямований золотим галуңцем з виложистим коміром

¹ Модзалевский В. Малороссийский Родословник. — К., 1912. — Т 3. — С. 288.

² Рід Мазепин — давній, козацько-шляхетський, що проживав на Київщині. Є історичний документ 1572 р. про те, що польський король Сигізмунд-Август II затвердив за прадідом Івана Мазепа, Михайлом Мазепою, хутір Мазепинці, який знаходився поблизу містечка Біла Церква на Київщині. Батько гетьмана Івана Мазепа служив у польському війську «жолнером» і по своєму становищу звався шляхтичем, але незважаючи на це тримався православної віри.

і закаврасами, вишитими шовком. На голові — кибалка, оздоблена золоченим шитвом у стилі того часу. За свідченням сучасника, жінки того часу — «прекрасні вдачею та обличчям, а перш за все величю духа, мудрістю, благородством, ласкавістю... та іншими дорогоцінними та поістині героїчними добродітелями приоздоблені»¹.

Арабський мандрівник — архідиякон Павло Алепський у середині XVII ст. двічі побувавши в Україні, писав про київських жінок, що «вони гарно повдягнені, зайняті своїми справами, ніхто не кидає на них нахабним оком»².

Марія Мазепина, повдовівши та zostавшись сама, коли син пішов по широкому шляху службовому, а донька вийшла заміж³ вступила до монастиря. Це був Вознесенський жіночий монастир, який заснував в кінці XVI — на поч. XVII ст. лаврський архімандрит Єлисей Плетенецький. Розташовувався він навпроти входу до Києво-Печерської Лаври, неподалік від Печерського монастиря чоловічого, який був і є при Лаврі⁴.

При всіх змінах історичної долі, принциповому

¹ Козуля О. Жінки в історії України. — К., 1993. — С. 40.

² Алепский Павел. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII в., описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. — М., 1897. — Вып. 2. — С. 15–20.

³ Сестра Івана Мазепи вперше вийшла заміж за пана Обідовського, потім, повдовівши, пішла за Войнаровського. В останньому шлюбі мала сина Андрія та доньку Марту (черниця Маріанна).

⁴ Малиженовский Н. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастыр. — К., 1895. — С. 2–4.

й навіть демонстративному відстороненні від світського життя, монастирі були своєрідними індикаторами суспільно-політичної та духовної ситуації в Україні, прямо чи опосередковано впливаючи на подібні процеси. Впродовж тривалого часу історії України монастирі, чернецтво служили важливим фактором у формуванні науково-культурного потенціалу, громадської думки та пріоритетів. Саме монастирі репродукували для України інтелектуальний потенціал, ціле сузір'я церковних, громадських та культурних діячів, без яких важко уявити національне відродження XVII–XVIII ст.

Жіночі монастирі в цей час були центрами гаптування ¹ в Україні. У київських монастирях створювались твори шитва, що були взірцем справжньої майстерності. Вони також чутливо реагували на естетичні смаки свого часу, розвивалися в єдиному художньо-стилістичному напрямку всього українського мистецтва і були еталоном для інших осередків гаптування ². Одним із найдавніших осередків гаптування був Вознесенський жіночий монастир. Найбільшого свого розквіту монастир зазнав у часи гетьманування Івана Мазепи та ігуменства його матері – Марії Магдалини Мазепиної ³. Про те, що це був значний осередок гаптування свідчить і згадка відомого французького інженера-фортифікатора Гійома Левассера де Боплана – автора «Опису України»

¹ Гаптування — вишивка коштовних тканин золотими та срібними нитками.

² Кара-Васильєва Т. Літургійне шитво України XVII–XVIII ст. // Іконографія, типологія, стилістика. — Львів, 1996. — С. 30.

³ 1688 р. — рік обрання Марії Мазепиної ігуменею.

1650 р. Він вказував: «Навпроти Печерського стоїть інший (монастир), де живе багато черниць, числом до сотні, вони займаються шитвом і гаптують на ошатних хустинах прегарні вишивки, продаючи їх тим, хто приходить на огляд і відвідини»¹.

Особливо цікаві спогади про монастир залишив Павло Алеппський, відвідавши його у 1654 р.: «Цей монастир упоряджений, в ньому більше як 50 чи 60 черниць і всі вони вельможного походження. Більшість цих черниць з багатих та давніх польських родин, ігуменя належить до родини самого польського короля. Любов до монастиря, де більша частина з них отримала виховання, штовхає їх повертатись до нього, брати постриг і залишатись там черницями». Далі, відзначаючи чудовий спів черниць під час відвідування патріархом служби у цьому монастирі, Павло Алеппський занотує дуже важливу деталь щодо освіченості черниць: «Вони вміють читати, знайомі з філософією, логікою і займаються творами»². Серед черниць монастиря автор виділив дорослих і ще зовсім маленьких, які отримували в ньому певне виховання. У середині XVII ст. при монастирі існувала школа. Тут навчали гаптування й різних ремесел. Черниці й вихованки монастиря вільно відвідували Києво-Печерську Лавру, про що також сповіщає Павло Алеппський, зазначаючи, що на літургії патріарха в Успенському соборі серед інших була присутня «...ігуменя жіночого монастиря зі своїми черницями»³. Отже, атмосфера

¹ Боплан Г. А. Опис України. — К., 1990 р. — С. 35.

² Алеппський П. Указ. соч. — С. 58–59.

³ Там само. — С. 61.

монастиря, а також його близьке розташування до Києво-Печерської Лаври, де працювали видатні іконописці, формували основні прийоми художнього стилю українського гаптування XVII ст. Митці Лаври, безперечно, брали участь у розробці «прорисів» для шитва. У майстернях Вознесенського монастиря замовлялись найвідповідальніші й найкоштовніші роботи, які розглядались, як дорогоцінні вклади до Києво-Печерської Лаври й інших церков і монастирів¹. Умілими руками черниць та вихованок монастиря виготовлялися неповторні зразки літургійного шитва: підризники, шиті шовком, золотом, сріблом; єпитрахилі, плащаниці, ризи з гаптованими опліччями, сакоси, розшиті золотом і сріблом по атласу, омофори, покрівці на чашу. Деякі з цих зразків певний час зберігались у не менш відомому Києво-Флоровському монастирі. З історії відомо, що у 1712 р. його об'єднано з Вознесенським монастирем, який за наказом Петра I з причини спорудження Печерської фортеці², а пізніше — у зв'язку з Мазепиним повстанням 1708 р. було скасовано і переведено на Поділ. Унікальні пам'ятки, які залишились від матері гетьмана, ігумені Марії Магдалини дбайливо зберігались у Флоровському монастирі. Їх вперше опублікувала на початку XX ст. відома суспільно-політична діячка Олена Пчілка на сторінках часопису

¹ Кара-Васильєва Т. Назв. праця. — С. 31.

² Києво-Печерська фортеця була закладена Петром I за його власним проектом 15 серпня 1706 р. у присутності вищих представників міста. Керівництво будівельними роботами цар доручив гетьману Івану Мазепі. Гетьман керував будівництвом перші два роки, а потім — генерал-майор де Кулон (до 1720 р.).

«Рідний край»¹. Серед них – вишукане срібне блюдо роботи невідомого майстра 1701 р. (№ КПЛ – 7087) та кілька зразків літургійного шитва: епитрахиль та два «воздухи» – покрівці на чашу. Ці стародавні пам'ятки мають як мистецьку, так і історичну цінну. Мистецька вагомість їх в тому, що досить часто найвідповідальніші і почесні завдання на замовлення виконували особисто ігумені або ж доручали справу умілим і талановитим рукодільницям-черницям. Це свідчило про те, що в монастирі були сили, спроможні виконати досить складні як в технічному, так і в художньому плані завдання². Історичне значення їх в тому, що на них слов'янськими літерами відбито титул ігумені: «*Всечесная госпожа ігуменія Марія Магдалена Мазетиная*». На сьогоднішній день ці раритети зберігаються в музеї-заповіднику «Києво-Печерська Лавра», а також і в НМІУ. Серед них: риза, яка належала відомому українському шляхтичу, «благорозумному посереднику» між козаками та поляками, поважному воєводі київському – Адаму Киселю³. Риза, верхній одяг священників, за своїм значенням є символом праведності й духовної радості. Виготовлена вона з темно-червоного оксамиту. На оплеччі збереглася одноярусна композиція. По центру, у колі яскраво вирізняється ікона «Знамення». По обидві сторони від неї, в овальних картушах вигальптувані бокові постаті святих – св. Григорія

¹ Пчілка О. Пам'ятки від матері гетьмана Мазепа, ігумені Марії Магдалини. // Рідний край. – К., 1912. – № 6. – С. 7–8.

² Кара-Васильєва Т. Назв. праця. – С. 39.

³ Риза священника з маєтку Адама Киселя середини XVII ст. // Національний музей історії України (далі – НМІУ). – Інв. № Т-6484.

Богослова ліворуч та св. Іоанна Златоуста праворуч. По краю ризу обрамлено широкою смугою рослинного орнаменту з пишних, стиглих грон винограду, листя й лози. У нижній частині ризи вишитий герб Адама Киселя — «Намет, або Свентольдич» із зображенням білого намету на червоному полі з хрестом і двома зірками над копулою та абрєвіатурою титулу по колу навколо герба. Риза демонструє інтерес до історії, подає важливі біографічні факти з життя українського магната. Для освячення свого панування, за традиціями того часу, А. Кисіль став щедрим ктитором церков та монастирів. Так, у своєму родовому маєтку на Волині, в селі Низкиничих (нині Володимир-Волинського р-ну Волинської обл.) він збудував церкву, якій і подарував цю ризу. В храмі й досі зберігається кам'яний саркофаг XVII ст. із чудовим барельєфом, в якому поховали відомого українського поміркованого дипломата.

Привертає до себе увагу ще один зразок літургійного шитва середини XVII ст. — хрещатий покрівець¹ з малинового атласу, яким накривали потир — чашу для причащення після закінчення богослужіння. Ця пам'ятка є неперевершеним зразком «живопису голкою». На покрівці у центрі подається головний сюжет «Оплакування», описаний в Євангелії від Марка. Композиція трактується лаконічно, виразно без зайвих деталей. У центрі розпростерте мертве тіло Христа у чаші в оточенні чотирьох ангелів з рипідами. Звичайно, ці речі складно ідентифікувати через відсутність клейм, написів,

¹ Хрещатий покрівець середини XVII ст. // НМІУ. — Інв. № Т-222.

поміток. Але за художньо-стилістичними засобами українського шитва XVII ст. і за аналогічними зразками, які зберігаються в колекції Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника «Києво-Печерська Лавра» (НКПІКЗ № КПЛ Т – 208; Т – 978; Т – 148) можна припустити, що вони виконувались у майстерні Вознесенського монастиря.

У багатьох музеях України донині зберігається чимало козацьких вкладів до церков і монастирів. Не випадково найкращі і найкоштовніші вклади належать козацькій верхівці. Благодійництво Мазепа брало собі за приклад його оточення. До наших днів в колекції НМІУ зберігся потир – вклад матері гетьмана, ігумені Марії Магдалини Мазепиної до Глухівського монастиря¹. Про це свідчить вкладний напис на чаші: *«Сей кельх надала госпожа игумення Марія Магдалена Мазетина до монастиря Печерського и Глуховского Паненского»*.

За стилем виконання потир, як предмет культового призначення належить до творів доби українського бароко. Пишний карбований візерунок з листя аканту щедро прикрашає основні складові частини: чашу, стоян та седес. Тулуб чаші оздоблений витонченими гравірованими картушами з євангельськими сюжетами: «Розп'яття з предстоячими», «Зняття Христа з хреста», «Ісус Христос із хрестом – символом страстей та чашею спокутування», «Вознесіння», «Зішестя», «Покладення до гробу». Картуші чаші

¹ Потир. Невідомий майстер. Кінець XVII ст. Україна. Вклад ігумені Марії Магдалини Мазепиної до Глухівського монастиря // НМІУ. – Інв. № РДМ – 1445.

художньо з'єднані між собою стрічками, на яких підвішені зв'язки плодів – типовий декор барокового орнаменту XVII–XVIII ст. Під картушами розміщені херувими, а над ними напис: «...хлеб сей и чашу сию пейте, смерть Господню возввишайте». Седес потиру литий, яблуко вазоподібне з двома рядами X-подібних завитків, які переплітаючись утворюють три картуші із сюжетами «Страстей Господніх», описаних у Євангелії від Матвія, гл. XXVII. Седес потиру щедро декорований трьома карбованими голівками херувимів, що чергуються з трьома картушами, в центрі яких символи трьох таїнств: покаяння (серце), священства (сакос), причащення (чаша). Зі споду основи седеса є ще один напис: «Сей сосуд надала госпожа игумения Мария Магдалена Мазепина». Ця іменна річ належить до раритетів давньої колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка, що нині іменується НМІУ. Встановити авторство потиру важко через відсутність клейм, але ж знову можна припустити те, що авторство належить одному із талановитих ювелірів лаврської майстерні через безпосередню близькість розташування жіночого монастиря до Києво-Печерської Лаври. Дарчий напис на потирі наводить на той історичний факт, що Марія Мазепина одночасно була управляючою двох монастирів – Вознесенського на Печерську у Києві та Преображенського у Глухові. За архівними даними, 1688 – рік обрання Марії Мазепиної ігуменею¹, і цілком природно, що приєднання Глухівського монастиря відбулося саме за неї та після обрання

¹ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАІ України). – Ф. 59. – Оп. 1. – Од. зб. 968.

І. Мазепа гетьманом України (1687р.). Дослідження останніх років довели, що Глухівський дівочий монастир знаходився спочатку у с. Чернещина і свою назву отримав від Спасо-Преображенської Церкви, що була збудована у цій місцевості. Ігуменя останнього, Марія Магдалина, перенесла його з села Чернещини в центр міста до Успенської церкви, яку побудував син ігумені гетьман Іван Мазепа, від чого монастир отримав подвійну назву Успенсько-Преображенський¹. Марія Мазепина, перебуваючи постійно у Києві, управляла Глухівським монастирем через намісницю та свою родичку Марію Магдалину Мокієвську, яка жила у Глухівському монастирі разом зі своєю донькою Памфілією. Через рік після смерті Марії Мазепиної, вона приїхала з Глухова і посіла почесне місце ігумені². Оскільки Вознесенський монастир у Києві був визначним центром золотого гаптування на Україні, то, звичайно, і в Глухові були майстрині, що займались шитвом. Вкладний воздух цих майстринь-рукодільниць до Києво-Печерської Лаври свідчить про те, що мистецтво гаптування існувало і в Глухові у XVII–XVIII ст.³ Доброчинність і меценатство епохи Гетьманщини – це не просто окремі вчинки відомих особистостей чи груп приватних осіб, а вияв суспільних відносин у межах тогочасного суспільства, свідчення про етичні норми людей, пріоритети суспільства.

¹ Архив Юго-западной России, издаваемый временною комиссиею для разбора древних актов. – К., 1873. – Т. 5. – Ч. 1. – С. 345–348.

² ЦДДА України. – Ф. 127. – Оп. 1076. – Спр. 34. – Арк. 74.

³ Кара-Васильєва Т. В. Назв. праця. – С. 38.

У збірці музею зберігається ще одна пам'ятка, яка пов'язана з ім'ям Марії Мазепиної — це її лист до Стародубського полковника Михайла Миклашевського від 21 червня 1701 р.¹ Лист розпочинається із звернення до полковника, як до давнього приятеля. У ньому мова йде про особу, яка померла у Вознесенському монастирі, а перед смертю «... *при стороні подала* (подарувала) *свої добра приязне... и золотых пятьсот, данные сестрам монастыря нашего...*». Далі зміст зводиться до того, що ігуменя Мазепина посилає до полковника Стародубського «*диву-наместьницю*» Глухівського монастиря, очевидно свою ж родичку Марію Мокієвську з тим, що подаровані землі «...*при стороні...*» знаходились у відомстві Стародубського полковника, який жив у Глухові і мав там розкішні палати.

Слід зазначити, що зовнішній вигляд документу має свої характерні особливості. Листа написано з дотриманням певної симетрії. З обох боків є поля — праворуч більше, а ліворуч — менше. Вочевидь — однакова відстань між рядками, хоча зверху залишена чимала частина аркушу для заголовку. Текст розміщено вздовж сторінки і скріплено підписом автора та печаткою. У підписі вказано прізвище й громадське становище таким вільним і вправним письмом, яке притаманне тільки особі, добре свідомій в письмі. На жаль, печатка не збереглась, лише пляма від сургучу вказує на місце, де вона була. Щодо характеристики самого письма додамо, що листа написано скорописом —

¹ НМІУ. — Інв. № РД — 81.

третім за часом типом почерків руських рукописів, який був типовим для письма XVII–XVIII ст.¹, коли значне розширення господарського, адміністративно-урядового, судового листування ускладнили функції та завдання письма. Але скоропис документів другої половини XVII – поч. XVIII ст. теж мав свої особливості. Лист зберігає традиції київського скоропису першої половини XVII ст., характерними рисами якого були дрібні, чіткі, округлі графеми, які ми можемо бачити в документі, і в той же час переймає вплив стилю російського скоропису, який проявляється в появі розчерків, значних потовщень окремих елементів графем. Такий стиль письма часто трапляється у документах Генеральної військової канцелярії, полкових канцелярій та в письмі Стародубщини, зрідка в документах інших місцевих установ та приватних осіб². Отже, лист написано рідкісним місцевим стародубським письмом з явними ознаками російського скоропису. Як і багато інших пам'яток музейної збірки, лист належав колекції Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Шевченка 1924–1934 рр., нині НМІУ.

Ця унікальна документальна пам'ятка належить до серії духовних заповітів як джерел історії благодійництва козацької старшини. Серед багатьох писемних джерел української історії XVII–XVIII ст. особливе місце посідають заповіти, духівниці,

¹ Чаев Н. С. Черепнин Л. В. Русская палеография. – М., 1946. – С. 145.

² Панасенко В. В. Палеография українського скоропису другої половини XVII ст. – К., 1974. – С. 67–69.

тестаменти представників козацької старшини¹. Складаючи духовниці, представники старшинської верстви ретельно перераховували своє рухоме й нерухоме майно, відписували його родичам. Але на відміну від сучасних заповітів, акти «останньої волі» XVII–XVIII ст. сповнені переживаннями про долю душі після закінчення «життєвого терміну». Це спонукало відписувати гроші на поминальні служби, обдаровувати храми і монастирі майном і землями². Саме про такі обдарування грішми та землями і йшлося в листі Марії Мазепиної до полковника Стародубського Михайла Миклашевського. Насамперед, переважна частина заповідачів відписувала церквам гроші. Розміри грошової суми залежали від соціального статусу, місця в старшинській ієрархії та заможності заповідача. Так, в листі вказується сума «...золотых пятьсот...данние сестрам монастыря нашего...». Мабуть, що це була поважна сума для того часу, якщо враховувати те, що платня генерального писаря складала 1000 польських золотих³.

Пожертви на користь церкви були, з одного боку виявом духовних запитів, а з іншого – запорукою прощення гріхів. Тогочасна людина звикла будувати свої відносини з Богом досить просто, подібно до відносин між людьми. Якщо свідомість і сумління нагадували їй про гріхи та про близьку розплату за

¹ Попружна А. Духовні заповіти як джерело з історії благодійництва козацької старшини // Матеріали науково-практичної конференції «Культурно-релігійний розвиток Гетьманщини кінця XVII – поч. XVIII ст.» – Ніжин, 2006. – С. 171.

² Там само. – С. 172.

³ Романовський В. Нариси з архівознавства. – Харків, 1927. – С. 67.

них у потойбічному житті, то вона намагались послабити міру покарання благодійництвом. Саме тому будували церкви, обдаровували їх книгами, предметами культового призначення, передавали частину свого майна. Після цього заповідач помирав з чистим сумлінням і глибоким переконанням, що спокутував скоєні гріхи.

Вир політичних подій середньовічної епохи, наповнених підступністю і жорстокістю, не міг не торкнутися участі жінок у суспільному житті України. Суворі епоха вимагала від них таких же відповідних дій. Почуття гідності та поваги, які мала українська жінка в козацькі часи, сприяли тому, що вона підносила до високого розуміння інтересів народу і Вітчизни.

На поч. XVIII ст. сталася важлива подія за участю ігумені Марії Магдалини Мазепиної. Відбулося це у 1707 р., за два роки до Полтавської битви. В той час гетьман Мазепа перебував у Києві. Російський цар Петро I наказав йому наглядати за будівництвом твердині київської, що зводилась на Печерську. Перебуваючи у невизначеному статусі піднаглядного, І. Мазепа почав енергійно готувати антимосковське повстання. Ще у 1705 р. гетьман поновив таємні контакти з Варшавою, вийшовши на зв'язок з польським королем Станіславом Лещинським. Уривчасті дипломатичні переговори через посередників, посланців, упевнювали Івана Мазепу в тому, що Північна війна може розв'язати проблему політичного статусу України. Похід Карла XII через Білорусію та Україну на Москву відкрив можливість здійснити задумане на основі рівноправного союзницького договору зі шведами. Таємні «зсилки» Мазепи зі шведським королем овіяні багатьма

легендами. Відомо, що найцікавіші подробиці знав генеральний писар П. Орлик. Остерігаючись розправи з боку московського царя, він наполягав, щоб гетьман усе-таки ті листи відіслав цареві Петру I: «...пан гетьман на лихо грає, — може й на велике лихо... Добре, як справу буде виграно, а як ні? Що буде тоді? Тоді й сам гетьман загине і всім на Україні буде велике лихо!...»¹. Мазепа нібито й погодився, але спершу віддав їх читати своїй матері. З часом, розсудливий гетьман признався Орликові, що листи не були послані царю по волі його матері². Не відіславши королівські листи, залишивши їх у себе в монастирі, ігуменя Марія Магдалина давала час усій змові дозрівати потаємно... Чи все так було, як оповідав Орликові Мазепа — невідомо, але все-таки Мазепа повідав свою таємницю матері і вважав за потрібне порадитися з нею, не зважаючи на те, що справа була поважна і належала до найвищої державної політики. Незабаром мати-ігуменя захворіла і в кінці 1707 р. померла у своїй келії на руках онуки Маріанни, сестри Андрія Войнарівського, племінника гетьмана. Перед смертю ігуменя Магдалина віддала польські листи онуці Маріанні, наказавши їй пильно берегти їх у себе. Ігуменю поховали при її Печерському монастирі. Але останкам Марії Мазепиної не судилося спочивати у спокої: в 1712 р. за наказом Петра I жіночий

¹ Андрусак М. Зв'язки Мазепи з С. Лещинським і Карлом XII // Записки наукового товариства ім. Шевченка. — Т. 152. — Львів, 1933 — С. 68.

² Пчілка О. Марія — Магдалина, мати гетьмана Мазепи // Рідний край. — 1912. — № 8. — С. 6—7.

монастир на Печерську було закрито, зруйновано церкву Вознесіння, а потім і всю Печерську обитель. Цар Петро наказав перевести черниць і все майно монастиря до Флоровської обителі. Звичайно гнів і помста переможців тяжким тягарем лягли на рідню Мазепа. Після Полтавської битви 27 червня 1709 р. почалася розправа з усіма, хто був винен у Мазепиній справі. Але тут мало кому було мститися та чинити кару. Сам гетьман Мазепа знаходився на чужині, у Бендерах. З невеликої сім'ї Мазепиної не залишилося уже ні матері, ні сестри, давно померлої в Печерському монастирі. Залишалися лише діти Мазепиної сестри: Андрій та Маріанна Войнаровські. Племінницю гетьмана після допитів у Москві заслали у далекий Горицький монастир на р. Шексні, в глибині Московщини. В особі тієї племінниці, Мазепиної черниці Маріанни, зникла з України найменша паросль Мазепиної сім'ї¹. Андрій Войнаровський, її брат, хоч і виїхав з Туреччини, та не в рідний край. Турбуючись про політичні справи, він опинився у Німеччині. Цар Петро I, довідавшись, що Войнаровський переховується в Гамбурзі, потребував його у німецького уряду. Войнаровського спочатку привезли до Москви, а потім заслали у найдавший куток Сибіру, в Якутську область, куди не доходило з України «...ні вітру, ні хвилі...». Там і помер останній із свояків Мазепиних².

Звичайно, коли б була жива мати Мазепина, її би теж, можливо, не минула кара. Але смерть була

¹ Там само. — С. 9.

² Сюдников І. Улюбленець долі — Андрій Войнаровський // *Україна-іногніта*. — К., 2003. — С. 133.

ласкава до неї, взяла її раніше, не дала старій матері бачити ні тяжкого падіння її сина, ні всіх наслідків того. Не довелось матері чути, як її любого сина – гетьмана – проклинали в церквах, – навіть у церкві при тому монастирі, де вона була ігуменею і стільки літ молилась. Нічого вже не бачила й не чула ігуменя Марія – Магдалина!

Особливо заможним став оновлений монастир після возз'єднання його з Вознесенським, внаслідок чого він отримав назву Києво-Флоровський Вознесенський монастир. У цьому монастирі перебували жінки із шанованих та заможних родин України та Росії: Марія і Памфілія Мокієвські, а з 1741 по 1753 рр. ігуменею була Олена – баронеса де Жанті, її змінила на цьому посту Устина Тодорська, донька відомого вченого лінгвіста Симона Тодорського. Тут прийняла постриг під ім'ям Нектарії Наталія Долгокурова – донька фельдмаршала Б. П. Шереметєва, трагічна доля якої вражала сучасників; ігуменями цього монастиря були Калисфена (1771–1785 рр.) – княгиня Катерина Милославська, Августа (1786–1801 рр.) – княгиня Ганна Апраксина, Пульхерія – княгиня Прасковія Шаховська ¹. Нині обитель знаходиться на вул. Флорівській, 6/8 і перебуває у підпорядкуванні УПЦ МП.

¹ Малиженовский Н. Указ. соч. – С. 39–52.

«Мазепіана» у творчості кінорежисера Євгена Деслава

Український кінорежисер Євген Деслав (справжнє прізвище – Слабченко) (1898–1966) належить до зірок першої величини у світовому мистецтві¹. Це був митець, який своєю величчю дорівнював своєму славетному приятелю Олександрові Довженку. Його як кіномитця високо шанували кінорежисери Луї Бунюель, Луїджі Кавальканті, Марсель Карно, Рене Клер, художник Сальвадор Далі, письменник Володимир Винниченко та ін. Деслав став першим з українців, який за фільм «Війна хлопчиків» (інша назва – «Генерали без гудзиків») був удостоєний престижної американської премії «Оскар» ще у 1938 р. (за кращий іноземний фільм); перший українець, що був удостоєний почесного диплому Венеціанського кінофестивалю 1956 р. тощо. Він брав участь у зйомках (як режисер, кіносценарист,

¹ Детальніше про Євгена Деслава і публікацію деяких його листів див.: Мицик Ю. Зі спадщини кінорежисера Євгена Деслава // Кінотеатр. – 2008. – № 2(76). – С. 31–34; № 3(79). – С. 25.

оператор) понад 150 кінофільмів у Франції, Іспанії, Португалії, Швейцарії, Монако; був одним із зачинателів продукції телефільмів у Іспанії та Монако. Але в СРСР ім'я Деслава було під забороною. Російські шовіністи й більшовики не могли йому пробачити, що він без коливань підтримував УНР і перебував на її дипломатичній службі, а пізніше залишився в еміграції (Франція, Іспанія).

Євген Деслав народився у Таганчі, що на Київщині, вчився в гімназії у Білій Церкві. Був активним учасником визвольних змагань 1917–1921 рр., служив дипкур'єром уряду УНР. Опинившись на еміграції, вчився у Празькому та Берлінському університетах, у знаменитій Сорбонні (Париж), також у паризькій кінематографічній школі (1925–1926). Потім плідно працював на ниві кіномистецтва – спочатку в Парижі (1925–1939), потім у Мадриді (1939–1953), врешті у Ніцці, яка стала його другим рідним містом. Він брав участь у зйомках десятків фільмів не тільки у Франції та Іспанії, а також Португалії, Швейцарії, Єгипті, займався літературною діяльністю, навіть став членом Товариства письменників Іспанії (єдиний з українців, а може і взагалі зі слов'ян). Він брав участь (як сценарист або режисер) у створенні низки важливих фільмів «La marche des machines», тобто «Марш машин» (1928), «La nuit électrique», («Електричні ночі», 1929), «Montparnasse», («Монпарнас», 1931), «Revelation», («Ревеляція», 1948), «La Balafiera de los tres amores», («Балада трьох кохань», 1951), «Країна чорної землі» (1955), «Картини в негативі» (1956), «Vision Fantastique» («Фантастична візія») (1957) та ін. Дуже важливим є те, що Деслав ніколи не цурався свого українства

і як тільки міг сприяв українській справі. Він брав участь у діяльності Українського Червоного Хреста УНР, прагнув використати міжнародні кінофестивалі, на які його постійно запрошували, як трибуну для пропаганди української справи й українського кіномистецтва, дописував до української емігрантської преси, писав художні твори, присвячені українським визвольним змаганням, у т. ч. й УПА, життю української еміграції, прагнув зняти кінофільми про Симона Петлюру та Євгена Коновальця, документальний фільм про українську еміграцію у Швейцарії, навіть створив відповідний історико-туристичний путівник. Деслав болісно переживав за долю українських архівів, які гинули на чужині або надовго виключалися з наукового обігу, планував створити у Західній Європі «Український Кіноархів» та «Українську Міжнародну бібліотеку» («Українську Бібліотеку-Архів»), навіть скуповував україномовну літературу або літературу про Україну.

Мрією всього життя Деслава було зняти художній кінофільм «Гетьман Іван Мазепа». Задум цього фільму народився у нього ще в 1930 р.¹ Тут йому мали посприяти українські митці-емігранти, що проживали, як тоді й Деслав, у Парижі. Фінансувати ж цей творчий план мали українські меценати зі США та Канади. Хоча ця спроба лишилася на рівні планів, та вже у 1938 р. Деслав задумав на основі власного сценарію екранізувати «Мазепу» разом з видатним французьким кінорежисером

¹ Чи не для цього фільму писав сценарій Олександр Олесь на пропозицію Володимира Винниченка?

Рене Клером. Але тут почалася Друга світова війна, яка перекреслила задумане. Деслав довго шукав роботу, потім знімав фільми у Швейцарії... Нічого не вийшло з фільмом про Мазепу й у 1945 р., бо Європа тоді ще тільки піднімалась із руїн. Слід сказати, що тут є і провина самого Деслава, який не завжди адекватно інформував громадськість про свою роботу над фільмом, далися взнаки його тяжіння до містифікацій та самореклами, прагнення видати бажане за дійсне. Але у 1955 р. він повернувся до реалізації задуманого і тепер підійшов до цієї справи значно ґрунтовніше.

Деслав ретельно збирав матеріали, вивчав джерела та літературу, консультувався зі спеціалістами, в т. ч. зі своїм добрим приятелем, професором Ільком Борщаком (дипломатом УНР і відомим істориком доби Мазепи), навіть працював у архівах і сам писав музику до майбутнього фільму. Він уважно ставився і до відбору акторів, прагнув знайти «золоту середину» (щоб була збережена українська атмосфера у фільмі і водночас, щоб забезпечити його касовий успіх). Себе самого він бачив у ролі Пилипа Орлика – довіреної особи Мазепи і майбутнього гетьмана. Складніше було з центральними постатями фільму: Іваном Мазепою та Мотрею Кочубей. Хронічний брак грошей не давав змоги реалізувати задумане, а час спливав, актори старіли. Найкращим претендентом на роль Мазепи Деслав бачив спочатку українського актора Джона Годяка, а потім голлівудську «зірку» Джона Пеленса (псевдонім українського актора Івана Палагнюка, який протягом свого тривалого життя зіграв понад сотню ролей і помер уже у ХХІ ст.). Палагнюк був свідомим українцем

і підкреслював це при кожній okazji, добре знав українські реалії і до того ж чудово підходив до романтичного і мужнього образу Мазепа, який задумав Деслав. До того ж Палагнюк мав багатирську статуру, йому добре вдавалися ролі лідерів, сильних і вольових людей. Гірше було з Мотрею, оскільки відповідну актрису було знайти важче. Але Деслав зробив вибір, зупинившись на... Мерилін Монро. Важко сказати, наскільки вона б зуміла відтворити на екрані образ юної Кочубеївни, яка начебто закохалася у свого хрещеного батька, але одне ім'я «секс-бомби» Голівуду забезпечило б фільму успіх ще до його виходу на екран. Та цей задум так і не було реалізовано... Необхідної суми грошей не вдалося знайти. Емігрантське ж середовище не завжди розуміло Деслава, не розуміло, що він не може зняти фільм не через брак таланту чи через лінощі, а через елементарний брак коштів. Замість реальної допомоги митцю з його середовища інколи навіть лунали насмішки з Деслава за його мазепинський «довгобуд». Досить вказати на фейлетон «Гуде слава про Деслава» анонімного автора, який сховався за псевдонім «Кіно-аматор», опублікований у газеті «Український голос» від 1.09.1955 р.

На жаль, кіноархів Деслава зберігся дуже погано, досить сказати, що в сучасній Україні є лише три фільми славетного режисера. Його папери спіткала не краща доля. Однак в архівосховищах Канади нам вдалося попрацювати з матеріалами архіву відомого українського громадського і церковного діяча, єпископа Євгена Бачинського (1885–1978), який 70 років свого життя прожив на еміграції і активно листувався з Деславом, починаючи з 1939 р. Нині всі

ці матеріали (бл. 200 документів), які зберігаються у відділі рукописів Карлтонського університету в Оттаві (Канада), готуються нами до друку. Серед них є й такі, які висвітлюють роботу Деслава над сценарієм фільму Мазепа і плани щодо його екранізації.

Саме тут знаходимо звістку про відновлення роботи Деслава над сценарієм для художньої картини про Мазепу. 7 липня 1954 р. у листі до Бачинського, писаному з Локарно, режисер ділився враженнями від міжнародного кінофестивалю і між іншим згадав про свої інтерв'ю для швейцарського і німецького радіо (6 липня) «відносно мого сценарію фільма „Іван Мазепа“». Але найважливіші листи Деслава припадають на 1957–1959 рр. Вони адресувалися до містечок Ружемон та Бюль у одному із франкомовних кантонів Швейцарії, де були помешкання єпископа Євгена. 25.11.1957 р. Деслав запитав наступне: «Директор Венеціанської бібліотеки запевняв мене, що Мазепа студіював у Мілані. Чи може це бути? Про перебуття Мазепа у Версалі і у Відні я маю відомости, але в укр[аїнських] колах нічого про Мазепу у Мілані не знають». Тут він просив також про консультації і матеріали, бо знав, що єпископ Євген диспонує величезним архівом та бібліотекою. На жаль, єпископ не міг нічим допомогти і у своєму листі від 29.11.1957 р. відіслав режисера до проф. Борщака: «Про те, що Мазепа студіював в Мілані, мені не відомо і ніколи не чув! Зверніться до п. Борщака, він скорше може про це знати». На той час у Мілані ще не було університету, але високим авторитетом користувалася Амброзіанська Академія. Може там навчався Мазепа?

У листі від 7.12.1957 р. Деслав розповідав Є. Бачинському про свої важливі знахідки у західноєвропейських архівах та бібліотеках. Вів пошукову роботу у архівосховищах Франції (Париж та ін.), Італії (Сан-Ремо та ін.), він купив чи отримав у дар ряд приватних бібліотек та архівів, що належали російським та українським емігрантам (Гречкосії, Трегубов, М. Кочубей та ін.). Так, приблизно у 1960 р. він писав про подарунок йому українським емігрантом з 1905 р. Трегубовим з Монпельє понад 4 тис. книжок і документів, «серед яких незнані матерьяли про Тараса Шевченка, Марко Вовчка, Мазепу, Драгоманова». Із захопленням він писав про «кочубеївський скарб» – зібрання Михайла Кочубея. Він придбав також примірник надзвичайно рідкісної тритомної книги швейцарських істориків, братів де Массон «Memoires secrets sur la Russie et particulierement sincla fin du regne de Catherine II et le commencement de celus de Paul I» (Париж, 1800, друкарня Шарля Поже (Pougens), де велика увага приділялася українському козацтву і відзначалась участь українців у швейцарському поході Суворова. За це з наказу російських царів книга була «майже цілковито знищена. Швайцарські бібліотеки її не мають». У цьому ж листі Деслав повідомляв, що він опрацьовує матеріали з часопису «Україна», який редагував Боршак. Цікаво, що Деслав не поділяв поглядів цього історика щодо Мазепи, бо той трактував гетьмана у «московсько-пушкінському стилі і душі, які не відповідають дійсности (я в цій справі простудіював тут у Ніцці приватні архіви – „Акти Малоросії“ і „Юго-Западной Росії“ Міністерства Зак[ордонних] справ у Петербурзі (що колись

були в тутешньому царському консульстві)». Через півроку (27.05.1958) він повідомляв, що дістав від Борщака «цінні матер'яли», а головне, що вже задумав зняти документальний «український фільм „Мазепа у світовому мистецтві“». Деслав знову просив єпископа Євгена допомоги у цій справі, бо «у Вас певно є якісь цікаві матер'яли про Мазепу, що підходять до фільму і за позичення мені яких для фільму я зможу заплатити». Особливо необхідна була Деславу російськомовна книга якогось автора під назвою «Запорожский Скит на Афоне» (він видно знав, що в монастирях Афона зберігаються дари Мазепи, зокрема розкішне Євангеліє, і хотів дістати повніших відомостей). Черговий лист (від 29.05.1959) містив справді сенсаційну новину. Виляється Деслав восени 1958 р. встиг попрацювати «в державних архівах Монакського Принца» (в Монте-Карло?) і знайшов там згадку про «таємний осередок українських старшин-мазепинців» у Ля-Валетті — столиці Мальти «в тодішній морській школі, — всі вони мали шведські паспорти і шведські імена. Я почав листування з мальтійськими музеями і маю вістки, що на Мальті існують якісь важкі „козацькі“ манускрипти часів 1710–1725 р.». На жаль, з подальшого листування невідомо, чи вдалося Деславу попрацювати з цими «манускриптами» і яким був їхній зміст, яка була мета перебування на Мальті мазепинців. Можна лише припускати, що Орлик та Карл XII прагнули підготувати з них висококваліфікованих морських офіцерів, які могли взяти участь у боротьбі проти російського флоту на Балтиці та на Чорному морі. Цю тему він розвинув у 10 грудня 1959 р. Деслав повідомляв тут єпископа Євгена про свою знахідку «на початку

1959 р.» документів, які свідчили, що «на початку 18-го століття в морській школі в La Valette на Мальті були молоді старшини, надіслані Мазепою». Він прагнув розповісти про цю знахідку зі сторінок української емігрантської преси, але «всі галицькі доктори, професори і магістри почали висловлювати свої „глибокі думки“, що це все вигадки, бо Костомаров і Грушевський про це нічого не писали. Все це мене дійсно глибоко образило.» Справедливе обурення Деслава такими діями газетярів було настільки сильним, що він не захотів до них звертатися у справі ще однієї цікавої знахідки. Під час свого недавнього чотиримісячного перебування в Іспанії, де він зняв 9 телефільмів, Деслав розшукав потрібні матеріали у тамтешніх бібліотек та бібліотеках. Йому вдалося знайти «повну документацію про еспанського композитора Felipe Pedrell'a, який написав, як Ви певно знаєте, симфонію „Мазерра“ (1904 рік)». За інформацією дніпропетровського дослідника теми «Мазепа у світовій культурі» Миколи Чабана Феліпе Педрель (1841–1922) – іспанський композитор, музикознавець, фольклорист, критик і музично-громадський діяч, який працював у Барселоні та Мадриді. Він написав кантату «Мазепа», яку було вперше виконано 1881 р. у Мадриді. Отже, це достовірна інформація, а питання полягає лише в тому, що ж саме мав на увазі Деслав (чи це був інший твір Педреля, чи Деслав сплутав кантату з симфонією і неточно датував час її створення?).

Хоча й ця спроба зняти фільм про Мазепу була невдалою, але зацікавлення Деслава постаттю гетьмана вилилося в інші форми. Так, на рубежі 50–60-х рр. ХХ ст. він загорівся ідеєю написання кількох книг,

у т. ч. «Дипломатичної історії України», навіть написав її чорновий варіант. Судячи зі змісту цього твору, тут мала бути добре висвітлена доба Мазепи. Досить вказати на такі розділи як: «Дипломатичні кур'єри Генеральної канцелярії гетьмана Мазепи», «Дипломатичне листування гетьмана Мазепи з польським королем Станіславом Лещинським», «Прокламації гетьмана Мазепи з приводу трактату з шведським королем», «Полтавський бій у споминах учасника-швейцарця», «Трактат Карла XII і гетьмана Мазепи», «Декларація Карла XII гетьману Війська Запорозького 10 травня 1710 року» та ін. Ці матеріали можна виявити, як і сценарій нереалізованого фільму «Гетьман Іван Мазепа», і його виписки з унікальних джерел у архівах Іспанії, Італії, Монако та Франції. Все це допоможе висвітлити чимало важливих сторінок «мазепіани».

Людмила Іваннікова (Київ, Україна)

Дума про Семена Палія: історія однієї фальсифікації

Образи видатних історичних діячів XVII – початку XVIII ст. гетьмана Івана Мазепи та білоцерківського полковника Семена Гурка (Палія) широко і яскраво представлені в українській народній творчості. Практично немає жодного збирача фольклору XIX – початку XX ст., який би не фіксував пісні, легенди та перекази про них. Майже в кожному фольклорному збірнику, починаючи від видання М. Цертелева 1819 р.¹ і завершуючи найновішими, сьогочасними, серед історичних пісень або легенд неодмінно зустрінемо декілька зразків, присвячених Палію і Мазепі. Твори ці записували Тарас Шевченко і Микола Гоголь², фіксували видатні українські вчені Ізмаїл Срезневський, Михайло Максимович, Пантелеймон Куліш, Павло Чубинський, Борис Грінченко, Мико-

¹ Цертелев князь. Опыт собрания старинных малороссийских песен. – СПб., 1819. – С. 51–54 («О измене гетьмана Мазепы»).

² Див.: Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 6 т. – К., 1964. – Т. 6. – С. 320. – № 3; Песни, собранные писателями: Новые материалы из архива П. В. Киреевского // Литературное наследство. – Т. 79. – М., 1968.

ла Лисенко, Яків Новицький, Дмитро Яворницький, Порфирій Мартинович та ін.¹ Є вони в записах Івана Манжури, Панаса Мирного, Марка Вовчка та Опанаса Марковича, Зоріана Доленги-Ходаковського, Володимира Каллаша² та численних маловідомих місцевих збирачів з Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Поділля. Як ілюстративний матеріал до своїх історичних праць, подавали їх Микола Косто-

¹ 3. Запорожская старина. Издание И. Срезневского. — Ч. 1. — Х., 1833; Ч. 2. — Х., 1834. — С. 58, 109 та ін.; Максимович М. Сборник украинских песен. — Ч. 1. — К., 1849. — С. 88–91; Украинские народные предания. Собрал П. Кулиш. — М., 1847. — Кн. 1; Записки о Южной Руси. Издал П. Кулиш. — Т. 1. — СПб., 1856. — С. 115–131, 180, 188–196; Несколько народных исторических преданий, записанных П. П. Чубинским // Записки Юго-Западного отдела Императорского русского географического общества. — 1873. — Т. 1. — К., 1874. — С. 291–307; Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. — Вып. 1. — Чернігів, 1895. — С. 130–135; его же. Из уст народа. — Чернигов, 1901. — С. 179–181, 186–305; Збірник українських пісень. Зібрав і у ноті завів М. Лисенко. — Вып. 2, Липськ–Київ, б. р.; Новицький Я. П. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874–1894 гг. — Харьков, 1894. — С. 16–20; Малорусские исторические песни, собранные Я. П. Новицким. — Екатеринослав, 1908. — С. 43–48; Эварницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. — Ч. 2. — Дніпропетровськ, 2005. — С. 207–212; Українські записи Порфирія Мартиновича. — К., 1906. — С. 234–237, 269.

² Манжура И. И. Легенда и три песни о Семене Палие // Киевская старина. — 1882. — № 3. — С. 612; Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии. — М., 1889. — С. 44; Народні пісні в записах Панаса Мирного та Івана Білика. — К., 1977. — С. 112; Фольклорні записи Марка Вовчка та Опанаса Марковича. — К.: 1983. — С. 369; Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського. — К., 1974. — С. 685–636.

маров, Володимир Антонович та інші вчені¹. Пильну увагу історичним пісням та легендам про Палія і Мазепу приділяли у своїх історичних студіях українські та російські вчені, зокрема, Михайло Драгоманов, Микола Сумцов, Михайло Грушевський, Олександр Веселовський, Володимир Каллаш². Останній ще в 1889 р. присвятив цій темі першу і досить ґрунтовну розвідку «Палій і Мазепа в народній поезії». Чимала кількість фольклорного матеріалу про історичні події початку XVIII ст. друкувалась у періодиці, зокрема, в журналах «Киевская старина»³, «Этнографическое

¹ Костомаров Н. И. Историческое значение южнорусского народного песенного творчества // Собрание сочинений. — К., 1880. — Т. 21. — С. 429–1083; его же. История казачества в памятниках южнорусского народного песенного творчества. — К., 1883; Антонович В. Б. Последние времена казачества на правой стороне Днепра. — К., 1868. — С. 61–64; Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии. — Полтава, 1849. — Ч. 2. — С. 200; Богданович А. В. Сборник сведений о Полтавской губернии. — Полтава, 1877. (Приложение); Иловайский Т. И. Черниговская старина по преданиям и легендам. Очерк. — Чернигов, 1898.

² Драгоманов М. П. Політичні пісні українського народу XVIII–XIX ст. — Женева, 1885. — Ч. 1. — Р. 2. — С. 1–57; його ж. Слов'янські оповідання про народження Костянтина Великого // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Львів, 1906. — Т. 3. — С. 210–219; Сумцов Н. Ф. К истории создания малороссийских исторических песен. — СПб., 1899; Грушевський М. С. Історія української літератури. — Т. 4. — Кн. 1. — К., 1994. — С. 71–75; Веселовский А. Мелкие заметки к былинам // Журнал Министерства народного просвещения. — 1889. — № 5. — С. 32–46; Каллаш В. В. Палій и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. — 1899. — Кн. 2. — С. 80–124.

³ Задунайские народные предания // Киевская старина. — 1882. — Кн. IX. — С. 579–582; Месторождение Семена Палія

обозрение»¹, «Основа»², «Москвитянин», «Русский архив», «Сын отечества», «Душеполезное чтение»³, а також в українських та російських газетах, зокрема в Київських, Чернігівських, Полтавських, Катеринославських, Саратовських губернських та єпархіальних відомостях, у газеті «Киевлянин» тощо⁴. Звертаються

// Там само. — С. 609–611; Пісня про Мазепу // Там само. — 1887. — Кн. XVIII. — С. 787; Легенда о Палие // Там само. — 1888. — № 5. — С. 47–49; Егоров И. Село Курени Конотопского уезда и его старина // Там само. — 1901. — Кн. 1. — С. 135–140; Кн. III. — С. 103–106.

¹ Каллаш В. В. Палий и Мазепа в народной поэзии // Этнографическое обозрение. — 1889. — Кн. 3. — С. 80–120; Каллаш В. В. Указ. соч. — С. 107–113.

² Рев'якін П. 3 народніх уст. Семен Палій // Основа. — 1861. — Кн. XI–XII. — С. 29–32; Замечательные варианты украинских исторических песен // Основа. — 1862. — Кн. VIII. — С. 21–30.

³ В-скій В. Об украинских народных преданиях Кулеша // Москвитянин. — 1846. — № XI–XII. — С. 140–158; Тр[ушковск]ий Н. Диканька // Москвитянин. — 1852. — № VI. — С. 67–74; Терещенко А. Малороссийское предание об образе Покрова Божией Матери и падении гетьмана Мазепы пред Покровскою церквю в Переяславе // Русский архив. Историко-литературный сборник. — М., 1865. — С. 318–322.

⁴ Материалы историко-этнографические. Народные предания и песни про Палия и Мазепу // Киевские губернские ведомости. — 1868. — № 146. — С. 590; № 147. — С. 598; № 150. — С. 606; Легенда о Палие и Мазепе // Черниговские епархивальные известия. — 1868. — № 7. — С. 256–257; Ж[уравск]ий И. Легенда о Палие и М. Кочубей // Черниговские губернские ведомости. — 1888. — № 11; Думы, относящиеся к временам битвы Полтавской // Полтавские губернские ведомости. — 1860. — № 14, 15; [Новицький Я. П.] Легенда о Палие // Екатеринославские губернские ведомости. — 1888. — № 10; Палей. Малороссийское предание // Саратовские губернские ведомости. — 1843. — № 17. — С. 98–100; Свидницький А. Легенда про Семена Палія

до цієї теми й сучасні дослідники українського фольклору. Так, 2001 р. п. Марія Коновалова захистила кандидатську дисертацію на тему «Гетьман Мазепа у фольклорі й літературі». Особливу увагу образам Івана Мазепи та Семена Палія приділив у своїй монографії «Українські історико-героїчні перекази» львівський фольклорист Василь Сокіл¹.

Однак досі тема ця ще недостатньо ґрунтовно вивчена, поза увагою фольклористів залишаються численні першоджерельні матеріали, зокрема, й ті, що зберігаються в Наукових архівних фондах рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України. Так, наприклад, пісні та легенди про Палія й Мазепу знаходимо в архіві Д. І. Яворницького (ІМФЕ, ф. 8–К2, од. зб. 3), М. І. Білозерського (ф. 3–3, од. зб. 152), П. Д. Мартиновича (ф. 11–4, од. зб. 560, 586, 665, 759, 785 тощо). Серед записів Порфирія Мартиновича є декілька оригінальних і високохудожніх пісенних зразків, приміром «Запорозька українська пісня про Семена Палія» (од. зб. 759, арк. 67–68), що розповідає про арешт Палія Мазепою та заслання його до Сибіру. Але нашу увагу привернув досить великий за обсягом (268 рядків) епічний твір, схожий на думу, під назвою «Семен Палій» (од. зб. 665, арк. 127–130). Якщо вірити збирачеві, запис цей

// Києвлянин. – 1870. – № 57; Комарь, Хмынич. Коростышев Киевской губернии Радомысльского уезда // Києвлянин. – 1868. – № 111.

¹ Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази: структурно-семантичний та поетичний аспекти. – Львів, 2003. – С. 142–160.

зроблено від народної співачки Оксани Кобиланки з Миколаївки Полтавської губ. приблизно в 1892–1901 рр. (про це, принаймні, дізнаємося з титульного листка, хоча сам текст не паспортизований).

На перший погляд складається враження, що П. Мартинович записував цей твір безпосередньо під час виконання співачкою, яка вдавалась до імпровізації (ідеально відтворена фольклорна традиція!) – про це свідчать численні повтори (такі дійсно могли бути, адже талановитий виконавець щоразу заново створює текст, використовуючи традиційні формули). Але глянувши на ці місця уважніше, бачимо, що вони не тільки не виконують задуманої художньо-естетичної функції, а навпаки, непотрібно завантажують і розтягують текст («Семен дохазяйнувався / Шо й курінь заннявся / Огнем-димом піднявся / Димом-огнем піднявся / Дохазяйнувався / Шо весь курінь заннявся»). Трохи вводять в оману й репліки уявного виконавця до певних місць «думи», на кшталт: «Хош огнем, хош димом піднявся»; «Запорожъя над Лугом же»; «Звеличать його – потому не прийдеться в коліно так», – які або уточнюють те, що й так зрозуміло, або натякають на складність віршотворення. Деякі слова тут призначені наповнити текст діалектним колоритом («подавсь у лужницю», «мольнія блищить», «нечистий вищить», «побіжать неприятеля», «він себе не оказував»), але це не додає ні поетичності, ні природного фольклорного забарвлення цьому дивному творінню. Не рятують становище і певні фольклорні формули типу «вибіг на могилу, глянув у долину», «широка долина», «щаслива година», які вжиті не завжди доречно, – все одно текст не має цілісної тканини,

існує немовби в якихсь роздрібнених частинах, що не мають логічного зв'язку між собою, а так звані поетичні засоби зовсім не відповідають канонам фольклорного тексту. Так не може виконувати носій традицій, хіба що людина далека від фольклорного середовища взагалі, яка сприймає його не зсередини, а ззовні і не є його носієм. Щоправда, більшість українських письменників ХІХ ст. вдавались до стилізації — але які це були високохудожні й глибоконародні твори (згадаймо хоча б казку І. Манжури «Лиха година», яку лише спеціаліст може відрізнити від народної). Тут же очевидною є невдала стилізація фольклорних формул («Іду долі питати / Кого буду шукати / Кого буду стрічати»), невдале римування («Ішов швед / І проклятий Мазеп»; «Або обойдусь / Або на звір наткнуся / Або до Запорожжа до Великого Лугу утоплюся»). Нерідко автор, щоб зробити текст ритмізованим, вдається до штучних засобів, які не лише затемнюють зміст («Такого звіра вбив / Шо не наривайся лисиця / Бо вб'є рушниця»), а й взагалі переходять у нісенітницю («Став гласити / Нечаянно курінь палити»). Невдалою виявилась спроба автора передати живе динамічне мовлення — замість естетичного, художнього враження досягається протилежне: «Дід підцілівсь — бах! / Вона додолу — бух! / Підцілівсь дід — бах! / Птичка жовтобрюшка додолу — бух!». Так можуть говорити діти, в яких ще не розвинене мовлення. Перервана сюжетна лінія іноді зводить до абсурду сам зміст: «Чоловік не простий / Був апостол святий. / Богу помолився / І к кошовому явився»; «Вони пили й гуляли, / І Палія покликали. / Будем пити й гуляти / І москаля упень рубати / Схопитьця

Мазепа до Семена Палія: / Беріть слуги, Палія Семена»...

Отже, з усього видно, що це є не фольклорний твір, а фальсифікація, створена самим П. Мартиновичем. Одразу складається враження, що автор мав під рукою одну або навіть кілька легенд про Палія і Мазепу, і, скомпонувавши їх в один сюжет, намагався створити новітній богатирський епос. Таку ідею, до речі, подав П. Куліш в «Записках о Южной Руси», коментуючи одну з опублікованих там легенд: «Но старик не поверил, чтобы история Мазепы и Папия совершилась так просто, и попотчивал его произведением народной фантазии, которому не достаёт только стихотворной формы, чтобы быть эпосом»¹.

Щоправда, він також був неоригінальним, бо фальсифікація в історичному фольклорі рід не нова, її започаткували ще І. Срезневський та М. Максимович, публікуючи в своїх збірниках перший — думу-фальсифікат про Полтавську битву², другий — штучну пісню про перебування Семена Палія в Сибіру³. Не останню роль у цьому процесі намагався зіграти й П. Мартинович, ностальгуючи за старовиною й створюючи билинний епос в кінці XIX ст. Між іншим, для цього автору не треба було особливо напружувати уяву, досить погортати тогочасні фольклорні збірники, а також часопис «Киевская старина». Погортали їх і ми — й виявили ту

¹ Записки о Южной Руси. — Т. 1. — С. 117.

² Запорожская старина. — Ч. 2. — Кн. 1. — С. 72–76.

³ Украинские народные песни, изданные М. Максимовичем. — С. 113.

легенду, яка лягла в основу «епосу» П. Мартиновича. Це — прекрасна легенда «Семен Палій», записана Я. П. Новицьким 17 січня 1888 року в с. Краснокутівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії від 70-річного дідуся Євдокима Каплія. Твір цей був досить відомий, бо фольклорист одразу опублікував його в Катеринославських губернських відомостях (№ 10 за 1888 р.), а звітти його передрукував журнал «Киевская старина» (1888 р., № 5. С. 47–49) з таким коментарем: «...Перепечатуємо „Легенду о Палие“... которая тем интересна, что представляет собою совершенно новый вид из преданий о знаменитом белоцерковском полковнике, не имеющий ничего общего с легендами, напечатанными в „Записках о Южной Руси“». Цей самий текст повністю і без змін був передрукований і в «Этнографическом обозрении», в додатках до статті В. Каллаша «Палий и Мазепа в народной поэзии» (М, 1889. С. 35–38, № VII) під назвою «Подвиги Паляя». Про нього ж писав М. Ф. Сумцов, що цей варіант «замечателен сильной идеализацией героя и обилием сказочных мотивов»¹.

Легенда, записана Я. П. Новицьким, справді належить до кращих зразків українського богатирського епосу, вона пройнята великим патріотичним пафосом і в художньому плані надзвичайно поетична, мова її мелодійна, лагідна, оповідач говорить про свого улюбленого героя із захопленням і замилюванням. У Мартиновича ж навпаки — безбарвна і неприродна.

¹ Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. — СПб, 1893. — Ч. 1. — С. 140.

Зіставивши ці два тексти, безсумнівно переконуємось, що «епос» Мартиновича — це невдала переробка легенди Я. Новицького, причому, автор дослівно відтворював фольклорний текст, а там, де це не вдавалося, робив «ремарки» уявного виконавця «епосу» (тут — Оксани Кобиланки) або перекручував текст настільки, що він втрачав зміст. Наведемо декілька паралелей: «Десь-то, кажуть, жили козаки ... Тоді ще хат не було дуже товсто, більше жили курінями» // «Було вісько козаками, / Проживало курінями»; «От дохазяйнувався той Семен, поки спалив кошового курінь». // «Семен дохазяйнувався, / шо й курінь заннявся»; «І зайшов у такі пущі, шо тіко небо і видно». // І став у такі пущі поступати, / Шо тіко небо й видати; «А кошовий тіко шо умився, втираїця і молитву творе». // «А кошовий умився, утерся й Богу помолився», — і т. ін. (для порівняння подаємо обидва тексти в додатку).

Переробляючи прозу на вірш, П. Мартинович нерідко навіть фальсифікував зміст першоджерела: «Раз кошовий зібрав військо і махнув воювать орду і ляхів» // «Став кошовий військо-орду збирати / Ляха воювати»; «Будеш ти, — каже, — великий лицар і побіждатимеш неприятеля». // «Будете ви великі лицаря, / І будете побіжати неприятеля».

Деякі фрагменти тексту очевидно не піддавалися ритмізації, тому автор творива їх опускав — звідси незрозумілі «пустоти» і невмотивованість подій — приміром, арешту Семена Палія, дарування дідом рушниці й т. п.

Взагалі, отой штучний другий виконавець існує якось сам по собі, поза текстом, як зовнішній спостерігач і коментатор чужої оповіді — на відміну

від справжнього оповідача, що перебуває в емоційній єдності з текстом, який створює сам.

Щоправда, іноді П. Мартинович безрезультатно намагається «розспівати» яку-небудь репліку епічного героя – це добре можна простежити з того, як «не давався» той чи інший рядок до віршотворення. Ось приклад: «Звоюємо, – каже, – тіко дай три дні хліба святого поїсти та спочить!» // «Будем шведа воювать. / Дай хліба попоїсти (закреслено) / Три дні оддыхать (закреслено) / Дайте хліба святого попоїсти. / І три дні спочивати (закреслено) / І тоді шведа можем ми звоювати».

Отже, якщо вилучити все закреслене, то має бути текст такий: «Будем шведа воювать / Дайте хліба святого попоїсти / І тоді шведа можем ми звоювать», – виявляється, не так уже й легко передати книжною мовою навіть одну-єдину репліку, вирвану з природного мовного середовища, – не кажучи вже про цілий твір. У цьому контексті, очевидно, слід розглядати безконечні невинувдані повтори: не як поетичні засоби, до яких вдавався автор фальсифікації, а як численні невдалі спроби переробки тих чи інших «важких» місць фольклорного твору.

І насамкінець треба зауважити, що П. Мартинович був плагіатором не лише легенди, записаної Я. П. Новицьким, а й своїх власних фольклорних записів. Йдеться про кінцівку фальсифікату від слів «А Петро зняв образ поцілував». Вона яскраво перегукується з легендою, записанною фольклористом 1882 р. в с. Шахівка на Полтавщині від К. Пашковського: «Цар зняв образ і поцілував, що собственно одам Гетьманщину Палієві. [...] Цар змовив перед Семеном Палієм, не дав йому Геть-

маншини: клявся та скриводушив. Палій подався від царя на острова»¹. Останні рядки знову зводяться до варіанту Я. Новицького: «Він, кажуть, і тепер десь живий і, як Господь йому дав, міняється як місяць: старіє і молодіє». Таке закінчення характерне для численних варіантів легенди про Семена Палія.

Дума «Палій Семен» приписується Оксані Кобиланці, якої, вочевидь, не існувало, або якщо й існувала, то ніяк не могла вдатися до подібного роду творчості.

¹ Українські записи Порфирія Мартиновича. – С. 137.

Мистецький код Батурина. Розшифрування образів українських гетьманів у панегіриках, віршах та офіційних промовах кінця XVII — початку XVIII ст.

Гетьманське правління в Батурині за часів Дем'яна Многогрішного, Івана Самойловича та Івана Мазепи припадає на епоху високого бароко, відомого як козацьке. Гетьман Іван Мазепа серед зазначених правителів увібрав найкращі риси державного діяча — подібно до французького короля Людовика XIV, він правив «мистецтвом» і «війною». А це означало не лише розвиток вишуканої української культури, але й періодичне проведення невеликих військових переможних кампаній.

У державній ідеології розвинулася гетьманська монархічна доктрина, що характеризувалася зміцненням національного самодержавства, про що стверджував Пилип Орлик на еміграції: «однак, коли деякі Запорозького війська гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили таке право»¹. Гетьманська монархічна

¹ Пилип Орлик. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. — К., 2006. — С. 98, 110.

ідеологія пропагувала роль гетьмана як «батька нації», а найкращих представників називали «синами вітчизни». Такий титул носили представники шляхетства та козацької старшини, що уславилися мужністю під час бойових дій і меценатством. Гетьманська монархічна ідеологія знайшла свій розвиток під час українсько-шведського військового союзу 1708–1709 рр. На початку кампанії гетьман Іван Мазепа звернувся з промовою до української спільноти з повідомленням про українсько-шведський союз і закликом до єдності народу заради української монархії (так він вбачав гетьманське правління) для відновлення порушеного московськими царями українського самодержавства.

У державній політиці українська монархічна доктрина пропагувала ідею 1000-ліття гетьманства в Україні! Цей вектор внутрішньої державної політики сколихнув українське суспільство, відразу набувши надзвичайної популярності – козаки стали прикладом для наслідування! Саме з тих часів українців ототожнюють із козацькою нацією! Історики та політологи Івана Мазепи виводили генезу гетьманського правління з Київської Русі та порівнювали київських гетьманів на правах військових правителів з великими князями (назвемо Радима, Дуліпа, В'ятку). Такий вектор державної ідеології мав великі наслідки! Насамперед, заперечувалося право московських царів з роду Романових на київський великокняжий монархічний трон. Варто нагадати, що за попередніх гетьманів були спроби довести право Романових на київський трон, а отже, на володіння Україною, навіть серед місцевих діячів (наприклад, писання Лазаря Барановича). Але це було відкинуто московськими правителями, бо Романови

не були споріднені з Рюриковичами. Отже, за Івана Мазепи Київську Русь було визнано Українською державою. Таку думку повторив Михайло Грушевський крізь століття.

Першочерговим завданням батуринської політики було вироблення гетьманської ідеології. У цьому процесі для формування мистецького образу гетьмана важливе значення надавалося творчості придворного письменства. Почин книгодрукування історії українського козацтва започаткував Дем'ян Ігнатович. Гетьман відмовився від послуг науковців і проповідників московської орієнтації, таких як Лазар Баранович, і доручив зібрання й опрацювання козацьких літописів архімандриту Чернігівського Єлецького монастиря Іоаникію Галятовському. Першою побачила світ 1676 року книга Іоаникія Галятовського «Скарбниця потрібная і пожитечная всьому світу» з викладенням гетьманського чину та коротенькою літописною історією гетьманського правління від найдавніших часів. Наприкінці XVII ст. з волі правлячих гетьманів в українській проповідній літературі поширився образ умовного гетьмана (друковані книги Антонія Радивиловського «Огородок Пресвятої Богородиці», «Вінець Христов»; рукописні «Батуринські проповіді» Дмитра Туптала, зібрання проповідей київського митрополита Варлаама Ясинського за 1696 рік) – про гетьманів згадували у проповідях, новелах, казках, віршах, панегіриках, легендах, оповіданнях.

Постать гетьмана нерідко подавалася читачеві в суто космополітичній оболонці поза національністю та віросповіданням. У творах історичний гетьман завжди виступав як відомий іноземний

правитель або полководець. Мета мистецької творчості з вироблення умовного образу гетьмана полягала в консолідації українства навколо гетьманської ідеї. Саме тому в тогочасних творах майже відсутня ідеологічна пропаганда, яка б надавала політичній орієнтації уявним гетьманам. Назвемо поширені образи гетьманів у тогочасній українській літературі: герої хрестових походів – полководець Годафрід Булонь, нідерландський лицар Болдуїн, що був вояком англійського короля Ричарда Левове серце; герої давньої історії – Фемістокл, Ганнібал, римський полководець Манилій Торкватен, грецький полководець Клітус, що врятував життя Олександру Македонському. Зображуючи в творах різні гетьманські образи, українські письменники цим прагнули показати велич гетьманської ідеології на індоєвропейському просторі.

Проповідницька література таких авторів, як Варлаам Ясинський, Дмитро Туптало, Антоній Радивідовський, насичена численними історичними оповіданнями, казками, філософськими міркуваннями. В одному з київських архівів збереглася збірка творів Туптала з назвою «Батуринські проповіді». Привертає увагу мова цих творів – українська, вигадлива, барвиста. Автор подав дивовижний опис українського космосу в проповіді «На Покров Пресвятої Богородиці». Загальну побудову Української Гетьманської держави (макрокосмос) автор протиставив світогляду пересічного мешканця Батурина (мікрокосмос). Українська Гетьманська держава розглядалася або в зірковому міжгалактичному просторі, або серед інших світових держав, а українські гетьмани

порівнювалися з іншими правителями. Українська держава розташована в середині земної світобудови, поділеної, за тогочасними уявленнями, на чотири частини світу — Європу, Азію, Африку та Америку. Українська держава була частиною політичної моделі світу з відомими формами правління або володарювання — олігархією, монархією, аристократією та демократією. Державі та релігії протиставлено пересічну батуринську людину, наділену патріотичними ідеями. Людина спрямована, щоб жити та померти у рідному гнізді.

Дмитро Туптало зобразив космос як прийнятий порядок або як упорядковану гармонічну систему, створену на противагу хаосу. Тупталів образ українського космосу був створений у Батурині в перші роки гетьманування Івана Мазепи¹.

Характерною особливістю української світської гетьманської літератури, як і барокової в цілому, було використання символіки, перелицювання літератури (до чого згодом вдався Іван Котляревський). Згадані твори перенасичені античними образами, а тому діяння українських гетьманів майже на кожному кроці порівнювалися з подібними справами античних героїв, нібито у якомусь змаганні. У цьому світовому театрі, де не помітно плину часу, військові перемоги та культурне будівництво українських гетьманів, у порівнянні з найкращими здобутками історичних діячів, мали дидактичне спрямування для тогочасного українського громадянина.

¹ Свєрбигуз В. Батурин. До генези українського самодержавства. — К., 2008. — С. 75–77.

Так, Пилип Орлик у поемі «Альцід руський» (яку можна прочитати як «Гетьман український») вдався до порівняння військових перемог Альціда. Автор, зіставляючи могутність гетьманської влади з силою улюбленого грецького античного героя Геракла, назвав Івана Мазепу синонімом його імені Альцідом, про що оголосив у передмові:

«Ясновельможний милостивий пане! Не от тепер, а ще дотепним вимислом вдатної давнини вигаданий Альцід... Він підтримує непохитним плечем небозвід і зорі, а й під таким тягарем не вгинаються велетенські рамена від незмірної натуги, доки на карку (шиї) Геркулеса покоїться полюс». Далі автор, з нагоди перемоги Івана Мазепи у кримській кампанії, уєсливо порівняв гетьмана з Альцідом, чим спонукав правителя до подальших військових перемог: «пізнати було ще у колисці прихильне знамення небес, коли виявилася зріла велич душі Вельможності Вашої, що ти мав уславитися на цілий світ знаменитими тріумфами, а нині, на підтвердження тої правди булава, яка карає недолюдків, доводить, що ти таки Альцід». «А що Вашої величності безстрашна богатырська душа, що не уникає ані скаженого натиску збройної сили, ані гострої шаблі, прямує запальним кроком крізь мечі, крізь пожежі битим тором своїх предків до вічної слави вписується пролитою кров'ю, яка тече з ординських карків (кримських татар), у вічні аннали, бо нема межі слави».

Пилип Орлик звернув увагу на ораторські здібності Івана Мазепи у війську. Мужність гетьмана на війні та притаманне правителеві красномовство, на його думку, сприяли героїчному духові та відвазі козаків під час бойових дій: «І не дивуйсь,

що гостра шабля руського (українського) юнака, кидаючись у битву, не може заступитися на гордих бістонських карках (турках), бо промови мудрого непереможного гетьмана, Альціда Війська Запорозьких, підбадьорюють душі красномовною класичною промовою. А це перший обов'язок доброго вождя, щоб умів дати пораду, як Уліс, а силою дорівнював Альціду»¹.

На подібне співставлення гетьманських справ з діями античних героїв натрапляємо в латиномовній театральній декламації «Сучасне сподівання тріумфатора (Івана Мазепа), затьмарене відчуттям прикрості, Могилянських Атен». Уже в самій назві закладено концепт, пов'язаний з подальшими планами гетьмана з розбудови Київської колегії, яка за кілька років отримала статус академії. Цей, досі ніким не опрацьований і не введений до наукового обігу твір, зберігається серед численних конволютів стародруків у Харкові. Автором декламації міг бути Стефан Яворський або Пилип Орлик.

Насичення барокової літератури символікою призвело до того, що літератори уникали у поемах, панегіриках, віршах вживати назву Батурина, хоча більшість описуваних подій географічно належала саме до гетьманської столиці. Митці використовували для цього символи під прикриттям античних назв. Саме тому Батурина фактично не фігурує як назва у творах українських митців, за винятком чудодійних оповідань Лазаря Барановича та Дмитра Туптала, а також гравірованих тез Іларіона Мигури-Плаксича.

¹ Пилип Орлик. Назв. праця. – С. 450–458.

Розшифрування барокової символіки численних світських поем і панегіриків має бути першочерговим завданням науковців, бо дозволить прочитати твори придворних митців Пилипа Орлика, Стефана Яворського, Павла Баранецького, Івана Орновського з цілком реальним описом тогочасних історичних подій. На цьому терені перші дослідження в Україні провів Валерій Шевчук. Цей напрямок потребує подальшого розвитку, бо за бароковою символікою приховано поетичні описи обрання на гетьманство та святкування з цієї нагоди, військові перемоги з мистецьким поданням реальних битв Запорозького війська під час Азовських і Кримських кампаній, а що найцікавіше – державних інституцій гетьманської України у Батурині.

Одним з найголовніших універсальних символів був Парнас, що уособлював український культурний простір. Гетьманську владу ж барокові митці зображували на Олімпі. Придворні письменники вживали назву Парнасу щодо визначних культурно-освітніх осередків. Іван Орновський у поемі «Скарбниця дорогого каміння» стверджував, що Батуринський Парнас лежав біля ніг гетьмана Івана Мазепи, чим возвеличив його роль у культурному будівництві. У творі автор назвав себе «службою Руського (Українського) Парнасу». У поемі «Муза Роксоланська» він оспівав Київську колегію (згодом академію) як осередок високої культури й освіти:

Київський з живої скелі Парнас був скувався,
А при музах бавив себе струн дзвоном¹.

¹ Орловський І. Муза Роксоланська // Сіверянський літопис, 2007. – № 6. – С. 79.

Також вихваляли Київський Парнас поети Петро Терлецький у панегірику «Слава героїчних справ ясновельможного Його милості пана Бориса Петровича Шеремети» та Стефан Яворський у панегірику «Геркулес після Атланта», наголошуючи, що його заснував митрополит Петро Могила¹.

Полтавський поет Іван Величковський у зверненні до митрополита Варлама Ясинського назвав Київську митрополічу кафедру «Київським престолом». Таку саму назву трону або престолу вжив Пилип Орлик у поминальній «Епітафії» митрополитові Варлааму Ясинському, що був послідовником Петра Могили.

З великою любов'ю до рідної землі літератори використовували на її ознаку цілу низку символів. У їхній уяві Україна, визначні державні й освітянські інституції ототожнювалися з Навою, Тріоном. Прикладів подібної символіки чимало: так, в урочистій промові з нагоди обрання на гетьманство ректор Київської колегії, ймовірно Прокопович, вітав у рідній Наві, тобто в стінах навчального закладу, Івана Мазепу. Павло Баранецький у панегірику, присвяченому гетьману Іванові Самойловичу, вихваляв Київську колегію як «Київський Тріон»². А Стефан Яворський у поемі «Віддуння голосу, що волає в пралісі» вжив «Наву» щодо гетьманського дому Івана Мазепи, вихваляючи його державні справи.

¹ Roksolański Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVII do początku XVIII wieku. / Wybrał i opracował Rostysław Radyszewskij. – Kraków, 1998. – S. 329, 330, 335.

² Ibid. – S. 321.

Поет Іван Орновський у поемі «Скарбниця дорогого каміння» у формі взаємовідносин українського гетьмана й Бога давав правителеві дидактичні настанови задля опанування людських сердець у часи загострення політичної боротьби в суспільстві:

Але ти, що пануєш небом і землею,
Грізно наказуєш вітрам, морю та сонцю.
У тебе в руках стогнуть підневільні серця
Та несумісні людські думки сплетені ланцюгом,
Як твоїх Божих судів приховані закони,
Які у твоєму парламенті ведуться справи –
Це нікому не дано знати. Тільки відомо,
Що людські задуми можеш повернути навпаки, Боже,
Не говори поспішно, що я – сердець людських пані.
Живе той на Олімпі, хто над тобою гетьманом.

Власне, це було оспівування українського космосу з концептом поєднання Божої влади на небі та на землі, де гетьманська влада була найвищою на Українському Олімпі¹.

Лише нещодавно було введено до наукового обігу поетичний опис батуринського гетьманського палацу, зробленого придворним поетом Іваном Орновським у поемі «Роксоланська муза» ще за життя Івана Мазепи:

Височіє палац честі й слави.
Гетьмане! Пам'ятка Твоєї справи.
Кращий за палаци Церона й Нерона.
Для золотих дворів оборони
Блискавками гримає Перун увесь.
Гетьманський палац височіє до небес.

¹ Радишевський Р., Свєрбигуз В. Іван Мазепа в сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006. – С. 257–258.

дорогого каміння» автор вказував, що справи Божого парламенту утаємничені, нікому невідомі.

Опис Батуринського Сейму присутній в поезії Пилипа Орлика в панегірику «Сарматський Гіппомен» з нагоди шлюбу Івана Обідовського з Ганною Кочубей, донькою генерального писаря. За численними бароковими прикрасами поеми можна простежити перебіг пишного українського весілля. Урочистості відбувалися в Батурині та Києві. Після обрядової церемонії молоде подружжя Обідовських у Батуринському Сеймі вітав сам гетьман Іван Мазепа з булавою в руках, а кілька днів опісля вони поїхали до Києво-Печерської лаври за духовним благословенням:

Чує як Слава з Ехом заграла,
Що в роксоланським, при Сеймі, тріоні,
Де змієгромна Альціда булава
Голосно вістить, лаври як містить¹.

В асоціативному ряді парламентарних установ потрібно назвати раду лицарського кола, Сенат. Рада лицарського кола Запорозького війська низового як особлива форма козацької ради відома з тогочасної документації. Пилип Орлик у поемі «Альцід руський» стверджував: «Тут і Сенат є руський в Тельці золотистім / В одному лиш кроці, при Панському (гетьманському) боці». Валерій Шевчук вважає, що «„Сенат є руський“ – генеральна старшина»². Не випадково в документах у титулах генеральної старшини неодноразово згадувався «сенаторський рід».

¹ Пилип Орлик. Назв. праця. – С. 567.

² Там само. – С. 493, 510.

Можливо, тут йдеться про дорадче старшинське представництво при гетьманові.

Придворні поети зображували Генеральну військову канцелярію (яка виконувала урядові функції) символічно – як Капітолій. Валерій Шевчук стверджував: «Місце цікаве: поет бачить український Капітолій (який був центром Римської держави) з Генеральною канцелярією (епістолій) і зібранням генеральної старшини»¹. Пилип Орлик багато разів подавав у поетичній формі опис Генеральної канцелярії:

Далося мені бачить на поклад вибраним:
Під дахом Капітолій уздрів олив'яний,
Тут є епістолій,
Колон є доволі,
З корінфської міді вони суто литі,
На них бачу рити
Фігури Альціда роського (гетьмана), всі чини.
Внутрі покрили стіни куронські (балтійські) бурштини,
Поріг і ворота
З самого там злата
Ще й двічі мирським мальовані взором
З язним світозором.
З парійських алебастрів позначено чоло
З кришталю вікон сто сот окутих довкола
У тім було домі².

Сюжети Пилипа Орлика та Івана Орновського пов'язують опис Батуринського Капітолія з військовими перемогами Запорозького війська

¹ Там само. – С. 510.

² Там само. – С. 495–496.

та столичними святкуваннями. У поемі «Муза Роксоланська» поет Орновський наголошував на фундаментальній ролі Капітолія (тобто Генеральної канцелярії), до якої з низу Дніпра та Запорозької Січі плинула військова слава ¹!

Дослідження численної та різноманітної барокової символіки дозволить розшифрувати прихований зміст давньої української літератури, зрозуміти та прочитати її; збагатити національну культуру. Мистецький код Батурина не може бути розшифрований під час одної дискусії або конференції, а потребує відкритого обговорення науковцями зазначених лінгвістичних і літературних питань та копіткої наукової праці протягом тривалого часу.

¹ Орловський І. Назв. праця. – С. 68.

Іван Мазепа у збірці Музею гетьманства

Будинок Музею гетьманства в Києві по вул. Спаській, 16-б, відомий як «будинок гетьмана Івана Мазепи», є унікальною пам'яткою української архітектури початку XVIII ст. — типове українське бароко. Ця споруда залишилася єдиним зразком містобудівного середовища того часу на Подолі. Більше ніж за трьохсотлітню історію його добудовували, інтер'єри й фасад убиралися в модну одіж нових епох, але під усім тим, навіть після реставраційних робіт, добре видно старовинну «кам'яницю».

Історія цього будинку має чимало яскравих сторінок. З 1717 року ним володіла київська козацько-міщанська родина Сичевських, представники якої в середині XVIII століття обіймали високі посади в міському магістраті. Є припущення, що 1763 року цю садибу міг відвідувати останній кошовий отаман Запорозької Січі — Петро Калнишевський. Він мав вирішити питання будівництва на Подолі нової церкви на честь святого Пантелеймона Цілителя та упорядкувати довкілля для лікування хворих козаків. Ці питання Кошовий обговорював не тільки з митрополитом, а цілком ймовірно, з власником садиби, священником церкви Спаса — Яковом Сичевським.

Родина Сичевських, відомості про яку збереглися з кінця XVII ст., з часів гетьмана Івана Мазепи, була знана в Києві. Відомо, що коли в 1699 році обирали чергового вйта Дмитра Полоцького, на урочистостях у магістраті були присутні батько і син Сичевські.

З останньої чверті XVIII століття будинок перейшов у власність київських купецьких родин. З 1787 року садибою володів купець Кузьма Усович, з 1809 року – Олексій Хотяновський, з 1810 року – родина Покровських.

Після пожежі на Подолі 1811 року одноповерхова будівля садиби Покровських залишилася без дерев'яного даху. Над будинком звели другий поверх, прикрасили фронтоном з двома колонами, згідно з проектом архітектора Андрія Меленського. Наприкінці XIX ст. будинок перейшов у спадок до родичів Покровських – сім'ї Морачевських, які володіли садибою на Спаській аж до 1917 року.

Після революційних подій 1917–1921 років будинок було націоналізовано і віддано під комунальні квартири. У 1980-х роках мешканців відселили, і старовинна кам'яниця протягом десятиліття залишалася нежилою. З 1963 року «будинок Мазепи» взято під охорону держави як пам'ятку архітектури за № 28.

У квітні 1992 р. з ініціативи громадських організацій Києва і представників української діаспори в місті було створено фонд Івана Мазепи, який збирав кошти для реставрації будинку з метою подальшого створення в ньому музею. Що й було офіційно виконано 11 березня 1993 року. З цього часу Музей взяв на себе завдання відновити істину та добре ім'я гетьмана Івана Мазепи. На скільки успішно це йому вдається свідчать записи відвідувачів у книзі

відгуків музею. Ще в 1994 р. відомий український письменник Василь Юхимович занотував: «Київ розжився на відродження світлиці, в якій світлішає на душі кожній чесній людині, не манкуртові. Ім'я Людини, портрет якої — не в передпокої, забороняли згадувати і проклинали в церквах»¹.

У 1994 р., до 285-х роковин смерті Івана Мазепа, в Музеї гетьманства відкрилася експозиція «Іван Мазепа — великий гетьман України». Вона стала постійно діючою, і колектив продовжував збирати речові експонати, документи, літературу та інші матеріали, які стосуються історії гетьманування Івана Мазепа. До створення виставки в 1994 р. долучилося багато людей, що з радістю сприйняли цю новину. Колекціонер-філателіст Степан Гела з Торонто (Канада) надіслав до Музею марки і поштові листівки з гербами І. Мазепа, його портретами, зображеннями побудованих ним церков. Серед інших, поштова листівка з портретом Івана Мазепа художника Василя Масютина (США, Український національний музей у Чикаго, 1959 р.). Від доктора Романа Смика (Чикаго), небожа Богдана Лепкого, Музей отримав фотокопії портретів Мазепа, його матері — Марії-Магдалини, конверти і поштові листівки, випущені на честь 250-річчя Мазепинства (1709–1959 рр.) організацією Державного відродження України.

Відкриття в Києві Музею гетьманства та створення експозиції, присвяченої Іванові Мазепі, вражало закордонних українців. Не була винятком і п. Зоя Роніш з Канади. Їй дуже припав до душі Музей, що

¹ Книга відгуків Музею гетьманства 25.05.1997 р.

міститься в «будинку Мазепа». Порадившись із родиною, вона вирішила подарувати Музею портрет І. Мазепа роботи невідомого художника середини ХІХ ст. (народна картинка). В 1998 р. Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей офіційно передала дарунок п. Зої Роніш до Музею.

В експозиції «Іван Мазепа — великий гетьман України» можна побачити дарунки багатьох друзів Музею. В 1996 р. гетьманівна Олена Отт-Скоропадська подарувала гравюру Василя Масютина «Гетьман Іван Мазепа» (Берлін 1933 р.). Це чорно-біла композиція з зображенням гетьмана в лицарському вбранні з булавою та з князівським гербом. Єдина в Україні робота Василя Масютина широко використовується сучасними істориками та літераторами при виданні своїх праць про гетьмана Івана Мазепу.

Киянка Людмила Чумак передала до Музею гравюру І. Мігури «Іван Мазепа серед добрих справ своїх» (1705 р.), де гетьман персоніфікований в образі Марса, як заступник науки, релігії, літератури, філософії, торгівлі. Художник Василь Лопата подарував музею шість власних ліногравюр, виконаних на честь Івана Мазепа, академік Валерій Смолій — привезену в Україну доктором Тарасом Гунчаком (США) копію карти Йоганна Баптиста Гоманна, 1716 р. «Ukrania quae et Terra Cosaccorum...» (Україна — земля козаків). У 2004 р. музей отримав у подарунок на постійне зберігання копію невідомого художника ХІХ ст. картини І. Нікітіна «Напольний гетьман» колекції професора А. Собкевича. Передала її донька київського колекціонера Юрія Пядика та онука Собкевича — пані Ірина Халявко.

Не залишили поза увагою постать Івана Мазепа

і сучасні митці. Музей має монументальну картину «Іван Мазепа» художника Левка Воєдила, 1989 р.; таріль декоративну з зображенням Івана Мазепи художника Григорія Кічули, 1992 р.; картину Володимира Кохаля «Легенда про Івана Мазепу», 1994 р.; картину «Іван Мазепа» художника Василя Завгороднього, 1995 р.

Поряд з тим, Музей має тісні стосунки зі шведами, колись вибраними гетьманом Іваном Мазепою союзниками України. Зокрема в 2004 р., після відвідування Музею групою шведів, серед яких був учитель історії, експозиція поповнилася новим експонатом – портретом із замку Гріпхгольм, раніше атрибутованого як портрет Івана Мазепи. Останні дослідження польських та українських вчених атрибутують його як портрет Казимира Павла Яна Сапеги – Великого гетьмана Литовського. Цікавим і плідним виявилось знайомство Музею з Військовим історичним товариством Швеції, представники якого подарували геральдичний знак свого товариства.

Для кращого розуміння історії державності України необхідне об'єктивне висвітлення історичних процесів нашої держави. Тому Музей гетьманства збирає до бібліотеки та зберігає наукові дослідження, монографії, що стосуються періоду гетьманування Івана Мазепи.

Першу в незалежній Україні бібліографію Івана Мазепи склали відомі дослідники Ганна та Іван Шовкопляси. Бібліографічний покажчик «Іван Мазепа – гетьман України (1687–1709 рр.)»¹,

¹ Шовкопляс І. Іван Мазепа – гетьман України (1687–1709 рр.) // Неопалима купина – 1995, № 1–2.

що містив понад 400 найменувань — книг, статей з тематичних збірників і журналів, альбомів та інших матеріалів, написаних вітчизняними й зарубіжними авторами, в тому числі з української діаспори, опублікованих в Україні та країнах близького й далекого зарубіжжя, був опублікований у журналі «Неопалима купина» 1995 р. № 1–2. Вагоме зібрання книг для Мазепіани Музей отримав від Романа Смика. То були перші видання Богдана Лепкого — «Мазепа», «Мотря», «Не вбивай», «Бату-рин», «Полтава» 1920-х рр.¹

Бібліотека Музею гетьманства поповнюється в основному книгами сучасного видання про Івана Мазепу та інших гетьманів. Це дуже фундаментальні та вагомі дослідження. Великої уваги заслуговують «Універсали Івана Мазепи» (1687–1709)², підготовлені до друку і упорядковані Іваном Бутичем у 2001 р. Книга перша містить 497 документів: угоди, накази та універсали з архівосховищ України, які відображають соціально-економічну й політичну діяльність гетьмана Івана Мазепи. Друга книга вийшла у 2006 році вже за упорядкування Івана Бутича та В'ячеслава Риневича. Вона має велике значення для роботи науковців, викладачів і студентів, для всіх, хто цікавиться історією України.

¹ Лепкий Б. Мотря. Історична повість. — Київ–Лейпциг, 1926. — С. 387; його ж. Не вбивай. Історична повість. — Київ — Лейпциг, 1926. — С. 395; його ж. Батурин. Історична повість. — Київ–Лейпциг, 1927. — С. 415; його ж. Полтава. Історична повість. — Київ–Лейпциг, 1927 — С. 417.

² Універсали Івана Мазепи (1687–1709) // Упор. І. Бутич. — Кн. 1. — Київ–Львів, 2001.

У книзі «Листи Івана Мазепи» (1687–1691 рр. Т. I.¹), підготовленій В'ячеславом Станіславським, уперше публікуються 215 листів українського гетьмана, які відносяться до початку його правління. Переважно документи адресовані представникам верхівки Російської держави. Тематично вони охоплюють широкий спектр питань життя тодішньої Гетьманщини, з акцентуванням на військово-політичну проблематику.

Важливою для роботи науковців є книга з колекції Музею «Гетьман Іван Мазепа та його доба»² Олександра Оглоблина. У збірці вміщена одна з найкращих монографій про Мазепу, доповнена пізнішими примітками автора, а також статті, присвячені мазепинській добі. Як для дослідників історії козацько-гетьманської держави, так і для співробітників Музею гетьманства наукові розвідки О. П. Оглоблина послужили основою для створення експозиції «Іван Мазепа – Великий гетьман України». Оскільки в працях О. Оглоблина визначена національна концепція українського державного будівництва за часів Гетьманщини.

У музейній бібліотеці зберігається презентована в Музеї гетьманства широкому загалу науковців та дослідників перша публікація унікальної пам'ятки української рукописної спадщини «Мазепина книга 1726 р.»³. Вона складається

¹ Листи Івана Мазепи // Упор. В. Станіславський. – Т. I. – К., 2002. – С. 480.

² Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. // Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк–Київ–Львів–Париж–Торонто, 2001.

³ Мазепина книга // Упор. І. Ситий. – Чернівці, 2005.

з документів, зібраних згідно з указом Катерини I від 3 грудня 1725 р., в яких містяться цікаві відомості про населені пункти, які належали гетьману Івану Мазепі та його прибічникам, опис тяжких наслідків 1708 р. для Батурина.

Приємною несподіванкою для громадськості України стала книга Сергія Павленка «Доба гетьмана Івана Мазепи в документах»¹. У ній представлено 900 документів, які висвітлюють спосіб життя, економічні, політичні інтереси провідної верхівки Гетьманщини та Івана Мазепи; подається цілісний масив допитів старшини, козаків, які брали участь у повстанні 1708–1709 рр. Завдяки книзі можна краще відчувати епоху.

Нещодавно бібліотека Музею отримала книгу «Іван Мазепа в Сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко» Ростислава Радишевського та Володимира Свербигуза. На засадах риторики вперше проводиться широкий філологічний аналіз панегіриків і семантичних композицій, присвячених Іванові Мазепі².

Серед праць, що є в колекції закладу, слід відзначити твори М. Костомарова, О. Субтельного, Т. Мацьківа, С. Павленка, Ю. Мицика, В. Шевчука та інших істориків і літераторів.

¹ Доба гетьмана Івана Мазепи в документах // Упор. С. Павленко. – К., 2007. – Т. 1.

² Радишевський Р., Свербигуз В. Іван Мазепа в Сарматсько-роксоланському вимірі високого бароко. – К., 2006.

Зміст

Слово до читачів	3
Історія	
<i>Тарас Чухліб</i> (Київ, Україна). Іван Мазепа у Великій Північній війні 1700 – 1721 рр. (міжнародне та воєнно-політичне становища Українського гетьманату)	7
<i>Татьяна Таурова-Яковлева</i> (Санкт-Петербург, Росія). Иван Мазепа и Российская империя.....	26
<i>Kristian Gerner</i> (Lund, Sweden). Ukraine and Sweden: constructing a shared history.....	41
<i>Teresa Chynczewska – Hennel</i> (Warszawa – Białystok, Polska). Mazepa w polskiej historiografii	50
<i>Сергій Павлишко</i> (Чернігів, Україна). «Народна війна» під час військової кампанії 1708–1709 рр.	62
<i>Miroslaw Nagielski</i> (Warszawa, Polska). Kampania wojsk Stanisława Leszczyńskiego na Ukrainie w latach 1708–1709.	72
<i>В'ячеслав Станіславський</i> (Київ, Україна). Київ у документах Івана Мазепи: кілька штрихів до історії внутрішньої політики українського гетьмана ...	100
<i>Екатерина Андреева</i> (Санкт-Петербург, Росія). Бумаги И. С. Мазепы в архиве А. Д. Меншикова	116
<i>Тетяна Люта</i> (Київ, Україна). До генеалогії роду Мазеп	134
<i>Максим Яременко</i> (Київ, Україна). Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: рго et contra двотисячного контингенту вихованців ...	156
<i>Валентина Соболев</i> (Варшава, Польща). Доба Івана Мазепи в діаріуші Пилипа Орлика	196

<i>Людмила Шендрик</i> (Полтава, Україна). Участь козацтва Полтавщини у Північній війні та Полтавській битві	214
<i>Володимир Борисенко</i> (Київ, Україна). Успіхи і прорахунки соціальної політики уряду гетьмана Івана Мазепи	229
<i>Андрій Гречило</i> (Львів, Україна). Львівські прапори, захоплені шведами під час нападу на місто 1704 р.	237
<i>Ольга Вовк</i> (Київ, Україна). До історії українсько-шведських стосунків XVII–XVIII ст. за документами фонду 2236 Центрального державного історичного архіву України	248
<i>о. Юрій Мицик</i> (Київ, Україна). Гетьман Іван Мазепа як покровитель Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві	261
<i>Лариса Рева</i> (Київ, Україна). Ілько Борщак про Івана Мазепу та його сучасників: за фондами Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського	271
<i>Микола Тараненко</i> (Київ, Україна). До причин невдачі союзу гетьмана Івана Мазепи зі шведським королем Карлом XII	283
<i>Іван Дзира</i> (Київ, Україна). Постаць Івана Мазепи в історичних картинах Михайла Антоновського ...	296
<i>Людмила Алексашикіна</i> (Черкаси, Україна). Постаць гетьмана України Івана Мазепи в творчій спадщині Дмитра Івановича Яворницького	313

Іван Мазепа та його доба

- Вадим Кочерга* (Черкаси, Україна). Державотворча діяльність гетьмана Мазепа в умовах Північної війни (1700–1708 рр.) 325
- Олександр Кухарук* (Чернігів, Україна). Іван Мазепа та його образ у баченні автора «Історії Русів» 338
- Ольга Волос* (Миколаїв, Україна). Останній шлях Івана Мазепа Миколаївською землею 351

Культура

- Bertil Haggman* (Lund, Sweden). Traces of hetman Ivan Mazepa in Sweden 358
- Giovanna Brogi Bercoff* (Milan, Italia). Ambiguity as a main component in the discourse of «Mazepian literature» 368
- Ольга Ковалевська* (Київ, Україна). Портрети Мазепа: критерії достовірності та проблеми ідентифікації 395
- Наталя Цікра* (Відень, Австрія). Образ Мазепа у повісті «З-під Полтави до Бендер» Богдана Лепкого як втілення національних ідей учасників Першої світової війни 407
- Оксана Терещук* (Київ, Україна). Пам'ятні речі Марії Магдалини Мазепаїної в колекції Національного музею історії України 422
- о. Юрій Мицик* (Київ, Україна). «Мазепіана» у творчості кінорежисера Євгена Деслава 440
- Людмила Іваннікова* (Київ, Україна). Дума про Семена Паля: історія однієї фальсифікації 450
- Володимир Свєрбігуз* (Київ, Україна). Мистецький код Батурина. Розшифрування образів українських гетьманів у панегіриках, віршах та офіційних промовах кінця XVII – початку XVIII ст. ... 462
- Галина Ярова* (Київ, Україна). Іван Мазепа у збірці Музею гетьманства 476

ТОВ «ТЕМПОРА»
Київ

01030, Київ, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4
Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net
www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:
ДК, № 2406 від 13.01.2006

Матеріали міжнародної наукової конференції
«Іван Мазепа і його доба: історія, культура,
національна пам'ять»
(15–17 жовтня 2008 р., Київ–Полтава)

Головний редактор – Ю. Олійник
Редактор – Н. Чекмарьова
Комп'ютерна верстка та макет – Ю. Жарков

Підписано до друку 08.11.08. Формат 84×108^{1/32}
Умовн.-друк. арк. Обл.-вид. арк.
Папір офсетний. Гарнітура Лазурського.
Друк офсетний. Наклад: 1000 екз.
Зам.

Надруковано:
ТОВ « »
01001, Київ